

SAYALI SADIQOVA

DİLÇİLİK ELMİNDƏ
AFAD QURBANOV
İRSİ

*Kitab beynəlxalq və
milli akademiyların üzvü,
hazırkı Azərbaycan Əlifbasının müəllifi,
gölkəmli dilçi-alim
akademik Afad Qurbanovun
90 illik yubileyinə həsr olunur.*

Monoqrafiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Elmi Şurasının
qərarı ilə nəşr olunur.

Elmi redaktor: Ə.Tanrıverdiyev, *f.e.d., professor*

Rəyçilər: Q.Məşədiyev, *f.e.d., professor*

K.Bəşirov, *f.e.d., professor*

Sayalı Sadıqova. Dilçilik elmində Afad Qurbanov irsi.
İstanbul, "İmak", 2019. 200 səh.

Monoqrafiyada A.Qurbanovun dilçiliyin müxtəlif sahələrini və əlifba məsələsini əhatə edən konseptual elmi tədqiqat əsərləri, yaradıcılıq yolu təhlil edilmişdir. Monoqrafiyadan elmi işçilər, tədqiqatçılar, tələbə və müəllimlər faydalana bilərlər.

655(07)-2019

© Sayalı Sadıqova, 2019

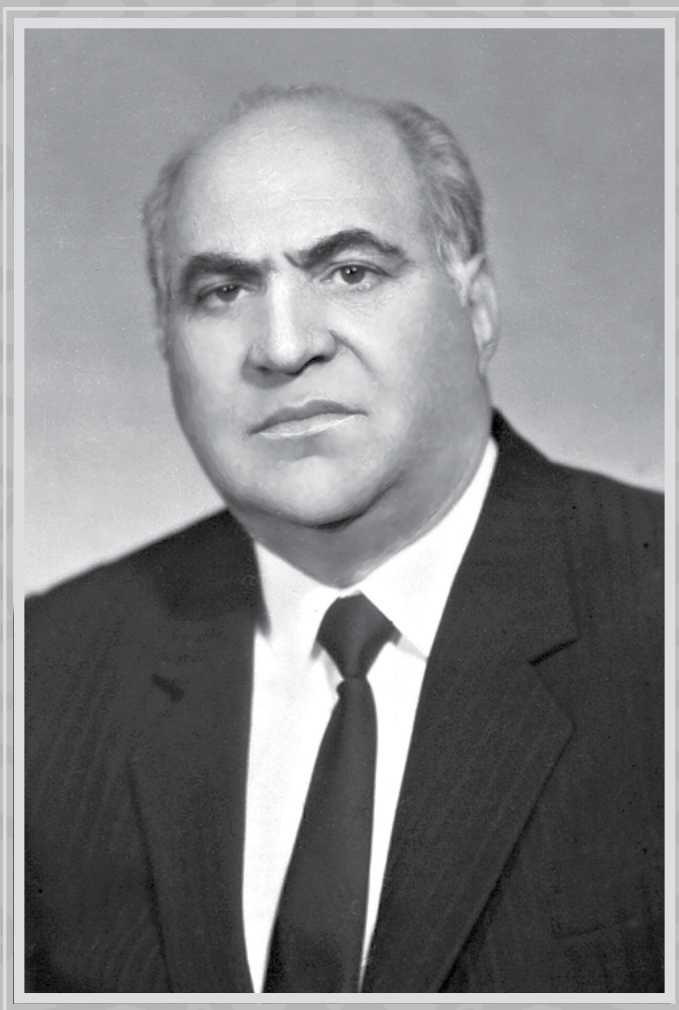
ISBN 978-9952-8108-1-3

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ ADINA DİLÇİLİK İNSTİTUTU

SAYALI SADIQOVA

**DİLÇİLİK ELMİNDƏ
AFAD QURBANOV
İRSİ**

BAKI – 2019

Afad Qurbanov
(1929–2009)

ÖN SÖZ

Dilimiz milli varlığımızdır.

Afad Qurbanov

Afad Qurbanovun tələbələrindən biri kimi müəllimə mənəvi borcumu qaytarmaq fürsətinə həmişə sevinərdim. Azərbaycan dilçiliyinin aktual problemləri ilə bağlı monoqrafiyalarına ön söz, rəylər yazmışdım. Ürək sözlərimi yazanda qürur hissi, müəllim sevincini görürdüm... Sentyabrın 25-də müdafiədə: “Sizləri görməyə çox şadam, yaman darıxmışdım. Nə yaxşı görüşdük”, – deyə-deyə hamıya əl verdi. Həmin gün opponent idi. Hər iki müdafiədə dilçiliyimizin problemlərindən danışdı. Müdafiədən çıxanda Müdafiə Şurasının üzvləri ilə görüşüb ayrıldı. Səhərişi gün elmi ictimaiyyətimizə ağır bir xəbər yayıldı. Bir sıra beynəlxalq və milli akademiyaaların akademiki, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının üzvü, Türk Dil Qurumunun şərəfli üzvü, Əməkdar Elm Xadimi, Dövlət mükafatı laureatı, professor Afad Qurbanov vəfat edib. Bu xəbər hamımızı sarsıtdı. Afad müəllimi ən əvvəl məqalələrindən, dərsliklərindən tanıyırdım. Tale elə gətirdi ki, 1978-ci ildə imtahan prosesində onun çöhrəsinin nuru, həlimliyi, qayğıkeşliyi, gözlərindəki istedadı qayğı məni xof burulğanından çıxartdı və onun sevimli tələbəsinə çevirdi. Afad Qurbanov onda Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun (APİ) Filologiya fakültəsinin dekanı idi. İlk baxışda dərin gölləri xatırladan dumduru iri, qara gözlə-

ri ilə tələbələrə baxarkən çöhrəsinə ilıq, həlim, isti bir təbəssüm qonanda duyurdum ki, qarşımda bütün varlığı ilə ziyalı-vətəndaşlıq yangısı olan müdrik bir alimlə qarşı-qarşıya durmuşam. İlk növbədə professor pak, səmimi bir insan idi. Sonralar Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun (APİ) rektoru, Milli Məclisin üzvü olanda da dəyişmədi, həm bir insan, həm bir təşkilatçı alim kimi öz sadəliyində, təmkinində qaldı, həm də bu sadəlik və təmkin daha da dərinləşdi, daha da zənginləşdi. Afad müəllim şəxsiyyətinin bir cəhətini xüsusi qeyd edim ki, o, əsl istedadın vurğunu və qayğıkeşi idi. Bu gün elmimizə, mədəniyyətimizə ləyaqətlə xidmət edən 70-dən artıq istedadlı alimin yetişməsində onun əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. Yaxşı alim, tədqiqatçı olmaqla yanaşı, elmi kadrlar yetişdirmək bacarığı hər alimə qismət olmur. Bunun üçün yüksək elmi təşkilatçılıq, dərin elmi təfəkkür, məntiq, izah etmək, başa salmaq qabiliyyəti, yüksək ziyalılıq, əxlaqi saflıq, davranış mədəniyyəti, təmkin və səbir lazımdır. Yalnız bu sadalanan keyfiyyətləri özündə cəmləşdirən nüfuzlu elm adamı layiqli elmi kadrlar yetişdirmək imkanına malikdir. Bütün bu cəhətlər və bizim müşahidə edə bilmədiyimiz bir çox başqa xüsusiyyətlər Afad Qurbanov şəxsiyyətini fərqləndirən, onu sevdirən, yüksək nüfuz sahibi edən keyfiyyətlərdir. Görkəmli dilçi alim, elm təşkilatçısı və fədaisi Afad Qurbanovun elmi kadrlar yetişdirmək sahəsində səmərəli fəaliyyətinin, böyük uğurlarının sirri məhz bununla izah oluna bilər.

Afad müəllim yazmaq xatirinə deyil, həmişə dilimizin, mədəniyyətimizin doğurduğu ehtiyacdən qələmə sarılmış, elmi-nəzəri fikirlərini özünəməxsus, heç kimə bənzəməyən, orijinal alim mövqeyi ilə ifadə edirdi.

Görkəmli alim Afad Qurbanov vətənimizi və ana dilimizin şöhrətini ucaltdığı kimi özü də ucalmış, alimliyin kamillik zirvəsini fəth etmişdir. O, elmin çox nadir simalarına müyəssər olan geniş diapazonlu alim olmuşdur. Dilçilik elminin elə bir sahəsi yoxdur ki, bu məhsuldar və əməksevər alim oraya nüfuz etməsin.

Ümumi dilçilik sahəsində dərin elmi araşdırmaların aparılması və sanballı elmi əsərlərin yazılması məhz onun adı ilə bağlıdır. 1977-ci ildə çap olunmuş A.Qurbanovun “Ümumi dilçilik” adlı dərsliyi Azərbaycanın pedaqoji təhsil müəssisələri üçün milli zəmində yazılmış ilk fundamental dərslik kimi çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu əsərinə Afad Qurbanov ümumdilçilik problemlərindən olan dünya dillərinin təsnifinə dair yeni bölgü vermiş və onun Altay dilləri ailəsi haqqındakı təsnifi bir sıra cəhətlərinə görə dünyada yeni, orijinal bölgü hesab olunur. Afad Qurbanov ümumi dilçilik sahəsində apardığı elmi araşdırmaları ilə Azərbaycan dilçiliyi ilə yanaşı, dünya və türkoloji dilçiliyin inkişafına öz tarixi töhfəsini vermişdir.

Ölkəmizdə əlifba islahatının aparılmasında da Afad Qurbanovun Azərbaycan Əlifba Komissiyasının sədri və yeni latın qrafikalı əlifbanın müəllifi kimi böyük xidmətləri olmuşdur. Sabiq AMEA-nın Prezidenti, akademik Mahmud Kərimov 2010-cu ildə yazırdı: “*Ölkəmiz müstəqilliyi əldə etdiyi zaman istedadlı alim, bacarıqlı təşkilatçı olan A.Qurbanov bütün qüvvə və səylərini xalqın arzu və istəyi olan müstəqil yeni Azərbaycan əlifbasının yaradılmasına həsr etmişdir. Onun latın qrafikalı yeni əlifbaya keçdiyimiz dövrdə Azərbaycan Əlifba Komissiyasının sədri vəzifəsində (1990) əlifba islahatçısı kimi xüsusi rolu olmuş, hazırladığı əlifba layihəsi geniş ictimaiyyət tərəfindən yüksək qiymətləndirilərək qəbul edilmişdir*”.

Hər bir azərbaycanlı Azərbaycan himninin sözlərinin Əhməd Cavada və musiqisinin Üzeyir Hacıbəyova məxsus olduğunu bildiyi kimi, hazırda istifadə etdiyimiz müasir Azərbaycan əlifbasının yaradıcısının da Afad Qurbanov olduğunu unutmamalıdır.

Afad Qurbanovun “Onomastika elmi məktəbinin yaradıcısı” kimi formalaşmasında, təbii ki, onomalogiyaya həsr etdiyi əsərləri xüsusi rol oynamışdır. Onun onomalogiya ilə bağlı ən fundamental əsəri 1988-ci ildə nəşr olunmuş, Dövlət mükafatına layiq görülmüş “Azərbaycan dilinin onomalogiyası” kitabıdır. Akademik M.Şirəliyev yazırdı ki, Afad Qurbanov bu əsəri ilə Azərbaycan onomastika məktəbinin əsasını qoymuşdur. Onun onomalogiya məsələlərinə dair 100-ə qədər məqaləsi, “Antroponim nəzəriyyəsi”, “Azərbaycan onomastikası” və “Azərbaycan onomalogiyasının əsasları” (2 cilddə) monoqrafiyası orijinallığı ilə diqqəti cəlb edir. Bu əsərlərdə xüsusi adların qrupları və yarımqrupları türkologiyada ilk dəfə müəyyənləşdirilmiş, onomalogiyanın elmi-nəzəri əsasları hazırlanmışdır. Cəsarətlə demək olar ki, bədii əsərlərdəki antroponimlər, toponimlər, onların üslubi xüsusiyyətləri, bədii ədəbiyyatda xüsusi adların komik təbiəti, etnik adlar, ad yaradıcılığı, poetik onomastikanın ilk tədqiqatçısı, AMEA-nın üzvü Afad Qurbanovdur. Aydın şərh, zəngin dil faktları, təhlil və ümumiləşdirmələr baxımından orijinal olan bu tədqiqatlardan, dərsliklərdən tələbələr uzun illərdir ki, dəyərli mənbə kimi faydalanır, ədəbi dilimizin formalaşma tarixi, səs sistemi, orfoepiyası, leksika və frazeologiyası, semasiologiyası barədə biliklərə yiyələnirlər. Alimi daim düşündürən problemlərdən biri də ümumtürk əlifbası və ortağ türk dilinin yaradıl-

ması idi. Ortaq türk əlifbası üzərində Afad müəllim çox çalışırdı. 34 hərfdən ibarət ümumtürk əlifbasının yaranmasında onun əməyi az deyildir. Özünün qeyd etdiyi kimi, bu əlifba türk dillərinin hamısının danışq səslərini əhatə edir. “Ortaq türk ədəbi dili” kitabı müasir türko-loji dilçiliyin ən aktual problemlərinə həsr olunmuşdur. Afad Qurbanov “Ümumi dilçilik” (2 cilddə), “Azərbaycan onomalogiyasının əsasları” (2 cilddə), “Türkoloji dilçilik” (5 cilddə), “Müasir Azərbaycan ədəbi dili” (2 cild-də), “Azərbaycan dilçiliyi problemləri” (3 cilddə), “Bədi mətnin linqvistik təhlili”, “Antroponim nəzəriyyəsi” və s. bir çox sanballı əsərlərin müəllifidir. Onun rəhbərliyi ilə keçirilən çoxsaylı konfransların materialları ardıcıl olaraq nəşr edilmiş, elmə marağın artmasına səbəb olmuşdur. Biz Afad Qurbanovun “Müasir Azərbaycan ədəbi dili” və iki cildə olan “Müasir Azərbaycan ədəbi dilinə dair praktikum” kitablarının ilk oxucuları idik (ana dilimizlə, ədəbi dilimizlə birinci kursda ilk ciddi görüşümüz idi). Nə qədər ədəbiyyat məsləhət görülsə də, aydınlığına, yı-ğcamlığına, əhatəliliyinə görə bu kitaba üstünlük verirdik. İndi də tələbələr belə edir. Onun çoxsaylı və nəzəri problemlərlə zəngin və əhatəli elmi əsərləri, canlı müla-hizələri bütöv alim-müəllim şəxsiyyətinin təzahürüdür. Çoxsaylı elmi əsərləri, potensial enerjisi, analitik təfəkkü-rünün dərinliyi, ən mürəkkəb problemi son dərəcə sadə şəkildə interpretasiya etmək qabiliyyəti onu türk dünyasına türkoq kimi tanıtdı.

A.Qurbanov öz həmkarlarının, tələbələrinin sevimlisidir. O, ömrünü ithaf etdiyi elm sahəsinə, ünsiyyətdə oldu-ğu insanlara bütün varlığı ilə bağlı idi. Bu zəngin mənə-viyyatlı şəxsiyyət sanki insanlara sevgi üçün, xeyirxahlıq

üçün doğulmuşdu. Tələbək illərimizi xatırladıqca alim-müəllim ömrünün əvəzəlməz aləmi, fəlsəfi həyat yolu, düşüncələrinin sehrlı möcüzəsi qəlbimizi rıqqətə gətirən xatirələrlə doldurur. Yaxşı ki, bu günlər, müəllim həyatının yanğısı bizi xoş xatirələrlə yaşadır. Onun səsinə insan ruhunun şeiriyyəti, müdriklik cazibəsi, üzündə yalnız özünəməxsus təbəssüm, tələbələrə doğmalığı bəşəri müəllim kimi yaddaşlara həkk olundu. Alimin ömür mənzərəsini vərəqlədikcə gözlərimiz önündə istedadlı dilçi, fədakar müəllim, müdrik bir insan canlanır. Onun həyat yolu adi insan hüdudlarına sığsa da, bu yolda addımlayan alimin öz daxili dünyasından ayrılan cığırların hər biri onu işıqlı amallara doğru apardı, elmin üfüqlərində birləşərək, kamil, müdrik bir müəllim şəxsiyyətinin rəmzinə çevrildi. O, şərəfli bir ömür yaşadı... Özündən sonra xatirələrdə yaşayan gözəl insanlıq duyğuları, dəyərli elmi əsərlər və hətə Azərbaycan Əlifbasını qoyub getdi. Təsəllimiz odur ki, Afad müəllim qiymətli elmi əsərləri ilə, öz elmi fikir və ideyaları ilə həmişə bizimlə olacaq, xatirəsi biz tələbələrinin qəlbində həmişə yaşayacaqdır.

I FƏSİL

AFAD QURBANOVUN
ÇOXŞAXƏLİ
YARADICILIQ İRSİ

Bir sıra beynəlxalq və milli akademiya­ların akademiki, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının üzvü, Türk Dil Qurumunun şərəfli üzvü, Əməkdar Elm Xadimi, Dövlət mükafatı laureatı, professor Afad Məhəmməd oğlu Qurbanov 1929-cu il yanvarın 10-da Ermənistanın Kalinino rayonunun Qızıl Şəfəq (Dağ Borçalı) kəndində anadan olmuşdur. İlməzli orta məktəbini bitirmiş, 1945-ci ildə 16 yaşında ikən Qızıl Şəfəq kəndində yeddiillik orta məktəbin direktoru və Azərbaycan dili müəllimi kimi pedaqoji fəaliyyətə başlamışdır. 1946–1948-ci illərdə Tbilisi Müəllimlər İnstitutunda təhsil almış və 1948–1951-ci illərdə Lenin adına APİ-də təhsilini davam etdirmişdir. 1951–1955-ci illərdə, 22 yaşında Gürcüstan SSR-in Hamamlı orta məktəbinin direktoru, 1955–1956-cı illərdə isə A.S.Puşkin adına Tbilisi Dövlət Pedaqoji İnstitutunda müəllim vəzifəsində çalışmışdır. A.Qurbanov 1956–1959-cu illərdə V.İ.Lenin adına Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun (APİ, indiki ADPU) Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının aspirantı olmuş, 1962-ci ildə professor Ə.Dəmirçizadənin rəhbərliyi ilə “Səməd Vurğunun “Vaqif” pyesinin dili və üslubu” mövzusunda namizədlik, 1968-ci ildə isə “Müasir Azərbaycan ədəbi dili” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir.

Afad Qurbanov 1965-ci ildə dosent, 1970-ci ildə isə professor elmi adına layiq görülmüşdür. O, 1959-cu ildən ömrünün sonuna qədər – əlli il ADPU-da müəllim, dekan, kafedra müdiri, filologiya və pedaqogika elmləri üzrə müdafiə şurasının sədri, 1981–1989-cu illərdə Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun rektoru olmuşdur.

Professor A.Qurbanov 1983-cü ildə Azərbaycan SSR EA-nın filologiya sahəsi üzrə müxbir üzvü, dünyanın bir sıra beynəlxalq və milli akademiyaalarının akademiki, o cümlədən Türk Dil Qurumunun şərəfli üzvü seçilmişdir. Qeyd olunmalıdır ki, XX əsrin 80–90-cı illərində A.Qurbanov Azərbaycan Elmlər Akademiyasının dilçilik sahəsi üzrə yeganə müxbir üzvü olmuş və onun həqiqi üzv (akademik) seçilməsinə namizədliyi 1988-ci ildə SSRİ Elmlər Akademiyası tərəfindən irəli sürülmüşdür.

1990–1994-cü illərdə Azərbaycan parlamentinin deputatı olan A.Qurbanov Əlifba Komissiyasının sədri və hazırkı Azərbaycan Əlifbasının müəllifi olmuşdur.

Akademik Afad Qurbanov 80-ci illərdə SSRİ Elmlər Akademiyasının Sovet Türkoloqları Komitəsinin sədr müavini işləmişdir.

Azərbaycan dilçiliyinin inkişafında, dilin hərtərəfli araşdırılması və tədrisində böyük xidmətləri olan Afad Qurbanov “Azərbaycan ədəbi və danışiq dili” (1965), “Müasir Azərbaycan ədəbi dili” (1967), “Azərbaycan onomastika məsələləri” (1986), “Ümumi dilçilik” (I, II cildlər – 1988, 1993), “Poetik onomastika” (1988), “Azərbaycan dilinin onomalogiyası” (1988), Dünyanın dil ailələri” (1994), “Müasir Azərbaycan ədəbi dili” (I h., 2003), “Azərbaycan dilçiliyi problemləri” (I cild, Bakı, 2004), “Azərbaycan onomalogiyasının əsasları” (2 cildə, Bakı, 2004) və 70-dən

АКАДЕМИЯ НАУК
СОЮЗА СОВЕТСКИХ СОЦИАЛИСТИЧЕСКИХ РЕСПУБЛИК
ОТДЕЛЕНИЕ ЛИТЕРАТУРЫ И ЯЗЫКА
СОВЕТСКИЙ КОМИТЕТ ТЮРКОЛОГОВ

163908, Москва, ул. Савицкого, 11/2
Тел. 291-24-21

8 декабря 1988 г.

№ 14444-592

ПРОТОКОЛ № 7

заседания Бюро Советского комитета тюркологов при Отделении
литературы и языка АН СССР

08 декабря 1988 г.

г.Москва

У.СЛУШАЛИ : о поддержке кандидатуры доктора филологических наук,
профессора, члена-корреспондента АН Азерб. ССР
Афата Мамед-оглы Курбанова на выдвижение в действительные члены /академик/ АН Азерб. ССР.

ВЫСТУПИЛИ: член-корр. АН СССР Э.Р.Тенишев, д.ф.н. проф. Н.А.Баскаков
д.ф.н. проф. К.М.Мусаев, канд. филол. наук И.В.Кормушин,
д.ф.н. проф. Э.А.Грунина.

Постановили: поддержать кандидатуру доктора филологических наук
профессора, члена-корреспондента АН Азерб. ССР А.М.Курбанова на предстоящих выборах в действительные члены /академики/ АН Азерб. ССР по специальности "языковедение".

Члены Бюро Советского комитета тюркологов отметили, что член-корр. АН Азерб. ССР А.М.Курбанов является одним из ведущих азербайджанских языковедов, достойно продолжающий общепризнанные традиции азербайджанской школы тюркологии. Его отличает широкая професси-

-2-

ональная подготовка, оригинальный подход к решению актуальных задач современного азербайджановедения. Необычайно широк круг интересов А.М.Курбанова. Он весьма успешно занимается исследованием проблем истории азербайджанского литературного языка, истории народно-разговорного азербайджанского языка, исторической лексикологии и семасиологии турецких языков и т.д. Существен вклад А.М.Курбанова в развертывание ономастических исследований не только в Азербайджане, но и в СССР, о чем свидетельствуют многочисленные республиканские, региональные и всесоюзные конференции, проведенные под руководством и при самом непосредственном его участии.

Член-корр.АН Азерб.ССР А.М.Курбанов ведет большую научно-организационную работу. В течение длительного времени он возглавляет один из крупнейших вузов Азербайджана- АПИ им.Ленина. Он является председателем учебно-методической секции Советского комитета тюркологов при Отделении литературы и языка АН СССР.

Неоценим вклад А.М.Курбанова в подготовку научных кадров-тюркологов высшей квалификации. Под его руководством подготовлено большое количество кандидатов и докторов наук.по разным аспектам тюркологии.

Бюро Советского комитета тюркологов считает, что член-корр. АН Азерб.ССР А.М.Курбанов несомненно достоин избрания академиком АН Азерб.ССР.

Председатель Советского комитета
тюркологов, член-корр.АН СССР

Э.Р.Тенишев.
Э.Р.Тенишев

Ученый секретарь
канд.филол.наук

А.А.Чеченов
А.А.Чеченов

çox irihəcmli fundamental monoqrafiya və dərsliklərin, 500-ə qədər elmi məqalənin müəllifidir. Bu monoqrafiyalar müəllifin uzunmüddətli gərgin elmi araşdırmalarının uğurlu nəticəsidir. Belə əsərlər ancaq elmin gününü və gələcəyini düşünən alim narahatlığının məhsulu kimi ərsəyə gəlir. Bu əsərlərdə dilçilikdə aktual məsələlər, problemlər, elmi anlayışlar, dəqiqləşdirilmiş dil və dilçilik tarixi ilə əlaqədar yeni təsniflər verilmişdir.

A.Qurbanovun kitabları müasir dilçiliyin qarşısında duran nəzəri və əməli problemlərin izahına, araşdırılmasına həsr olunmuşdur. O, Azərbaycan dilçiliyinin inkişaf vəziyyəti və onun perspektivlərini müəyyənləşdirərkən elm və onun xüsusiyyətləri, elmin yaranması məsələləri, dilçiliyin iki – linqvistik və fəlsəfi-nəzəri əsas üzərində təşəkkül tapması, elmlərin təsnifi problemi, dilçilik tarixinin müəyyənləşdirilməsi problemlərinə aydınlıq gətirmişdir.

Müəllifin əsərlərində ümumi və türkoloji dilçiliyə aid tədqiqatlar nəzərdən keçirilmiş, dövrləşdirmələr dəqiqləşdirilmiş, ümumi dilçiliyin inkişafı (miladdan əvvəl, yeni eranın IV əsri, V–XV əsrlər, XVI–XVIII əsrlər, XIX əsr, XX əsr, XXI əsrin əvvəli) daha qədim dövrlərlə bağlanmış, türkoloji dilçilik və Azərbaycan dilçiliyi üçün yeni inkişaf dövrləri (I dövr – ən qədimdən – X əsrin sonuna qədər, II dövr – XI–XIII əsrlər; III dövr – XIX əsr, 1-ci mərhələ XIX əsrin I yarısında, 1801–1850, 2-ci mərhələ XIX əsrin II yarısında, 1851–1900; IV dövr – XX əsr – XXI əsrin əvvəli; 1-ci mərhələ 1901–1930, 2-ci mərhələ 1931–1970; 3-cü mərhələ 1971–2000, 4-cü mərhələ 2001-ci ildən indiyə qədər) müəyyənləşdirilmiş və hər bir tarixi mərhələnin xarakterik cəhətləri tədqiq edilmişdir.

A.Qurbanov dünya dilçiliyinin ən vacib problemlərindən biri – dil ailələrinin dəqiq müəyyənləşdirilməsi məsələ-

sinə aydınlıq gətirmək üçün XVIII əsrdən sonra meydana gəlmiş tədqiqatları nəzərdən keçirərək, Altay dillər ailəsini altı qrupa – 1. Türk dilləri (23 dil), 2. Monqol dilləri qrupu (3 dil), 3. Tunqus dilləri qrupu (3 dil), 4. Mancur dilləri qrupu (5 dil), 5. Koreya dili (1 dil), 6. Yapon dili (1 dil) ayırmışdır. Müəllif doğru olaraq Altay dilləri ailəsinin tərkibində olan dillərin 64 faizini türk dillərinin təşkil etdiyini xüsusi qeyd etmişdir. A.Qurbanov Altay dilləri ailəsində 23 türk dilinin olduğunu qeyd edərək, tarixi inkişaf və linqvistik əlamətlər əsasında beş yarımqrupda – oğuz dilləri, qırpaq dilləri, bulqar dilləri, qarluq dilləri, tukyuy dilləri yarımqrupuna bölərək təsnif etmişdir.

Hər bir elmin inkişafı ilə bağlı anlayışları ifadə edən terminlər zaman keçdikcə semantik və funksional baxımdan müəyyən dəyişikliklərə səbəb olur. Belə hallarda terminlərin anlayışı dəqiq ifadə edə bilməməsi, sinonimlik yaratması, terminoloji qüsurların meydana çıxması bir mütəxəssis alim kimi müəllifi düşündürmüşdür. Çünki terminin dəqiq olmaması elmin özündə dolaşlıqlıq yaradır. Bunu nəzərə alan müəllif “dilnin lüğət fondu” əvəzinə “dilnin lüğət tərkibi”, “metodologiya/metodoloji əsas” əvəzinə “fəlsəfi əsas”, “ləhcə” termininin geniş mənə ifadə etməsi, eləcə də onomastikaya dair bir sıra – *onomastika*, *onomalogiya*, *etnonimika*, *etnonimiya*, *toponimika*, *toponimiya*, *antropnimika*, *antropnimiya*, *hidronimika*, *hidronimiya* kimi bir sıra terminlərin hansı mənələrdə işlədilməsi məsələsinə aydınlıq gətirmiş və dəqiqləşdirmişdir.

O, dilçilikdə problemlərdən biri kimi nitq hissələrinin dəqiq təsnifini vermiş, o cümlədən türkoloji dilçilikdə olan müxtəlif bölgüləri nəzərdən keçirmiş və dəqiq bölgülər vermişdir.

Müəllifin tədqiqatlarında dilçilikdə üslubiyyatın əsas məsələlərindən olan ədəbi dillərin funksional üslublarının müəyyənləşdirilməsi mühüm yerlərdən birini tutur. İnkişaf etmiş müasir dillərdən biri kimi Azərbaycan ədəbi dilinin materialları əsasında funksional üslubların növləri və adları (ədəbi danışiq üslubu, bədii üslub, elmi üslub, rəsmi üslub, publisistik üslub, epistoluar üslub) dəqiqləşdirilmiş və fonetik, lüğəvi, qrammatik və s. cəhətlərinə görə bir-birindən fərqləndirilmişdir.

Dilçiliyin üfüqlərini genişləndirmək, onun inkişaf sahələrini müəyyənləşdirmək baxımından onomastik tədqiqatların rolu böyükdür. Dilin lüğət tərkibində xüsusi yeri olan onomastik leksikanın dərinədən araşdırılması, təhlili, elmi şəkildə ümumiləşdirilməsi dilimizin, tariximizin mürəkkəb və zəruri məsələlərinin həllinə kömək edir. Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq onomastika məsələlərinin sistemli şəkildə həlli, tədqiqi prof. Afad Qurbanovun adı ilə bağlıdır. Onun onomalogiyaya dair 100-ə qədər məqaləsi, "Azərbaycan onomastikası", "Azərbaycan onomalogiya məsələləri", "Poetik onomastika", "Azərbaycan dilinin onomalogiyası" kimi sanballı monoqrafiyaları nəşr olunmuşdur. Müəllif hələ XX əsrin 50-ci illərində xüsusi adlarla maraqlanaraq axtarışlar aparmış (etnonimlər, hidronimlər, zoonimlər, kosmonimlər və ktematonimlər), onomastik vahidlərin yaranması və dəyişilməsini, onların üslubi xüsusiyyətlərini, orfoqrafik və orfoepik problemlərini nəzəri istiqamətdə sistemli şəkildə tədqiq etmişdir. Xüsusilə onomastikada antroponimikaya aid olan bir sıra – Azərbaycan şəxs adları və onların xüsusiyyətləri, şəxs adları sistemi, adların quruluşu, mənşəcə tərkibi, adşəcmə və advermə ənənələri, qafiyələndirilməsi, deyilişi kimi məsələlər

konkret faktlarla şərh olunmuşdur. Bildiyimiz kimi, insan adlarının yaranma tarixi çox qədimdir. Buna görə də insan adlarının əmələ gəlməsinə dair dünya dilləri və türkölogiyada müxtəlif bölgülər var. Müəllif buna əsaslanaraq Azərbaycan dilində işlənən şəxs adlarının meydana gəlməsinin özünəməxsus mənbə və üsullarını geniş şəkildə izah edərək iki qrupa ayırır: a) xalis azərbaycanlı adları; b) əcnəbi dil mənşəli şəxs adları. Ümumiyyətlə, antroponimik vahidlərin tədqiqi alimin yaradıcılığında mühüm yer tutmuş, antroponimika məsələləri tarixi-lingvistik istiqamətdə tədqiq edilərək bu sahədəki problemlər aradan qaldırılmağa çalışılmışdır.

Müasir dövrdə Qafqaz ərazisində yaşayan xalqların dillərinin araşdırılması və onların lingvistik təhlili dilçiliyin inkişafı üçün aktual problemlərdəndir. Çünki çoxmillətli Qafqaz regionunun etnik tərkibi, makro və mikro toponimləri, onların etimologiyası, irqi və dini tərkibi sistemli şəkildə tədqiqatə cəlb edilməmişdir. Bunu nəzərə alan müəllif Qafqazdakı dilləri dörd dil ailəsi (1. Hind-Avropa dilləri ailəsi, 2. Altay dilləri ailəsi, 3. Sami-hami dilləri ailəsi, 4. Qafqaz dilləri ailəsi) kimi qruplaşdıraraq onların hər birinin xüsusiyyətlərinin geniş təhlilini vermişdir. Əsərlərində Qafqazdakı abxaz, gürcü, qaraçay, qumuq, noqay, osetin, talış, tat, lahıc və s. dillərin fonetik sistemi, leksik tərkibi, qrammatik quruluşu izah edilmiş və Azərbaycan dilinin bu regionda aparıcı mövqeyi faktlarla əsaslandırılmışdır.

Əsərlərində dilçilik üçün aktual olan bədii mətnin lingvistik təhlilinin nəzəri məsələləri, üsul və metodları, texnikası və metodikasının tədqiqinə də geniş yer verilmişdir. Müəllif lingvistik təhlilin başlıca prinsiplərini – tarixilik, ardıcılıq, dəqiqlik, əsərin ideya və məzmunu ilə onun di-

linin vəhdətdə götürülməsi, mətnin janr xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması, mətnə dil faktının ümumxalq və yazıçıya aid olduğunu müəyyən etmək prinsiplərini aşkara çıxarmış və onları vəhdətdə təhlil etmişdir. Tədqiqatlarında bədii əsərin dili, fikrin poetik şəkildə çatdırılmasında leksik-semantik söz qrupları, onların bədii dilin ən qüvvətli ifadə vasitəsi olması nümunələr vasitəsilə təhlil edilərək, ümumxalq dilinin və bədii mətnin tam şəkildə qavranılması məsələləri işıqlandırılmışdır.

Dil universalisi məsələləri də dünya dilçiliyinin ən aktual problemlərindəndir. Belə ki, dünya dillərində fərqli cəhətlərlə bərabər bir sıra ümumi qanunlar, əlamətlər, ənənələr vardır ki, bunlara bir sıra dillərdə rast gəlinir. Bu məsələlərin tədqiqi ilə məşğul olan müəllif dilçilikdə universalisi probleminin başlıca vəzifələrini, dünya dillərinin müxtəlif səviyyələrinə, sahələrinə məxsus universal münasibətləri müəyyənləşdirmiş və onların elmi, linqvistik izahını vermişdir. Xüsusilə universalilərin müəyyənləşdirilməsinin başlıca meyarını, onların təbiətini, tərkibini, növlərini, tipologiyada yerini, fonetik, semantik və qrammatik universaliləri geniş şəkildə təhlil etmişdir. Bütün bunlar dilçiliyin linqvistik nəzəri əsaslarının dəqiq və elmi şəkildə öyrənilməsinə, ümumi dilçilik nəzəriyyəsinin inkişafına təkan verir.

Afad Qurbanovun müasir dilçiliyin problemlərinə həsr edilmiş, öz sanballı, əhatə dairəsi və yüksək elmiliyi ilə seçilən əsərləri dilçiliyimiz üçün qiymətli töhfədir.

A.M.Qurbanov dilçiliyin, demək olar ki, bütün sahələrini əhatə edən elmi yaradıcılığa malik alimdir. Onun tədqiqat istiqamətlərindən biri də *türkoloji dilçilikdir*. "Türkoloji dilçilik" kitabında həmin terminin mahiyyəti

açılır və göstərilir ki, “türkologiya” anlayışı çox geniş və əhatəlidir.

A.Qurbanov həmçinin bir çox xarici ölkələrin linqvistik və onomastik elmi cəmiyyət və təşkilatlarının həqiqi və fəxri üzvü seçilmişdir. Azərbaycan onomastika məktəbi A.Qurbanovun adı ilə bağlıdır. Hazırda bu perspektivli dilçilik sahəsində onun onlarla yetirməsi çalışmaqda və dəyərli araşdırmalar aparmaqdadır.

İnterpretasiya etmək qabiliyyəti onu türkoloq kimi türk dünyasına tanıtdı.

A.Qurbanovun mühüm nailiyyətlərindən biri də latın qrafikalı yeni Azərbaycan əlifbası ilə bağlı göstərdiyi misilsiz xidmətlərdir. Ölkəmiz müstəqillik əldə etdikdən sonra istedadlı alim, bacarıqlı təşkilatçı və əlifba mütəxəssisi olan A.Qurbanov bütün qüvvə və səylərini xalqın arzu və istəyi olan Azərbaycan əlifbasının latın qrafikasına keçməsinə həsr etmişdir. Onun latın qrafikalı yeni əlifbaya keçid dövründə Azərbaycan Əlifba Komissiyasının sədri vəzifəsində əlifba islahatçısı kimi xüsusi rolu olmuş, hazırladığı əlifba layihəsi geniş ictimaiyyət tərəfindən yüksək qiymətləndirilərək qəbul edilmişdir. Ümumxalq sərvət olan bugünkü əlifba bu yorulmaz insanın, xalqını dərinləndirən sevgi fəal vətəndaşın, görkəmli dilçimiz Afad Qurbanovun elmi və ictimai fəaliyyətinin bəhrəsi kimi Azərbaycan xalqına ən böyük töhfələrindən biridir.

Afad Qurbanovun kadr hazırlığı sahəsində irəli sürdü-yü elmi konsepsiya onun aspirant və dissertantlara elmi rəhbərlik təcrübəsindən irəli gəlir. Yüksək elmi tələbkərlik və prinsipiallıq, aktual və problem məsələlərin mövzu kimi seçilməsi ixtisaslı kadrların yetişdirilməsinin mühüm şərtlərindəndir. O, 1980–2004-cü illər ərzində 60-dan çox

namizədlik və doktorluq dissertasiyasına elmi rəhbərlik etmiş, istedadlı dilçi kadrlar yetişdirmişdir.

Afad Qurbanov Azərbaycan onomalogiyası elmi məktəbinin yaradıcısı kimi bu sahədə dilçi kadrların yetişdirilməsinə xüsusi diqqət yetirmiş, onlarla dissertasiyaya elmi rəhbərlik və opponetlik etmişdir. Onun rəhbərliyi altında müdafiə olunmuş "Azərbaycan dilçiliyinin inkişafında professor Ə.M.Dəmirçizadənin rolu" (F.Ş.Şahbazov), "XVII–XIX əsr Azərbaycan antroponimləri (ədəbi-bədii materiallar əsasında)" (Ə.V.Tanrıverdiyev), "Azərbaycan SSR şərq zonası rayonları (Sabirabad, Saatlı və İmişli) toponimlərinin linqvistik təhlili" (A.Ş.Hacıyev), "Azərbaycan dilinin zooloji leksikası" (Y.Q.Yusifov), "Azərbaycanın mürəkkəb toponimlərinin leksik-qrammatik xüsusiyyətləri" (K.K.Bəşirov), "Azərbaycan dilində hidronimlər" (N.Ə.Əsgərov), "Gürcüstan SSR-in azərbaycandilli oronim və hidronimləri" (V.İ.İsrafilov), "Ermənistan SSR Qafan, Gorus və Sisyan rayonlarının Azərbaycan mənşəli toponimləri" (Ə.M.Rüstəmov), "Azərbaycanın etnoqrafik toponimləri" (C.R.Əmirova), "Azərbaycanın şimal-şərq zonasının (Quba, Xaçmaz, Dəvəçi və Qusar rayonları) toponimlərinin linqvistik xüsusiyyətləri" (M.C.Soltanov), "M.S.Ordubadinin romanlarında onomastik vahidlərin leksik xüsusiyyətləri" (D.T.Əliyeva), "Xarici mənbələrdəki Azərbaycan toponimlərinin linqvistik təhlili" (E.Əhmədova) dissertasiyaları uğurlu tədqiqat əsərləridir.

"Ümumi dilçilik", "Azərbaycan dilçiliyi problemləri" əsərlərinin müəllifi kimi tanınan Afad Qurbanov bir çox nəzəri araşdırmalara rəhbərlik etmiş, respublikamızda bu istiqamətdə dilçi kadrların yetişdirilməsində böyük xidmətlər göstərmişdir.

Afad Qurbanovun elmi kadrlar yetişdirmək sahəsində səmərəli fəaliyyətindən bəhs edən akad. B.Nəbiyev və dos. A.Hacıyev yazırlar ki, hər bir elm xadiminin fəaliyyətinin vacib sahəsini çalışdığı ixtisas üzrə elmi kadrlar yetişdirmək işi də təşkil edir. Prof. A.Qurbanov respublikamız üçün yüksəkixtisaslı müəllimlər yetişdirilməsi ilə yanaşı, filoloq alimlərin hazırlanmasına da xüsusi diqqət yetirmişdir. Bununla da Azərbaycan dilçilik elminin potensialının güclənməsində bu elmi kadrlar çox böyük rol oynamışlar. Respublikadan kənar, o cümlədən xarici ölkələrdə də A.Qurbanovun yetirmələri fəaliyyət göstərir.

Onun yaratdığı “Azərbaycan onomastikası” elmi məktəbində hər il yetişən onlarla dilçi mütəxəssis özlərini Afad Qurbanovun tələbəsi, yetirməsi hesab edirlər.

Afad Qurbanov yalnız onomalogiya deyil, dilçiliyin bir çox başqa sahələrində də öz məktəbini yaratmış görkəmli alimdir. Onun dilçiliyin müxtəlif problemlərinə həsr olunmuş sanballı əsərlərini oxuyub dilçi olmuş, bu ixtisasa maraq göstərmiş, dilçiliyi sevmiş on minlərlə oxucusunu da Afad Qurbanovun şagirdi, tələbəsi hesab etmək olar.

Afad Qurbanovun Azərbaycan dilçilik elminin inkişafı üçün çəkdiyi zəhmət, onun yaratdığı sanballı əsərlər, əsasını qoyduğu “Azərbaycan onomastikası” elmi məktəbi, yetişdirdiyi elmi-pedaqoji kadrlar xalqa təmənnasız xidmətin, yüksək mənada vətəndaşlığın, fədakar alim fəaliyyətinin parlaq nümunəsidir və o, Azərbaycan dilçilik elmi salnaməsində ən şərəfli yerlərdən birini tutur.

Görkəmli elm və maarif xadimi bu illərdə minlərlə filoloq müəllim, 60-dan çox elmlər namizədi və elmlər doktoru yetişdirmiş, dilçilik, pedaqogika və metodikaya dair 70-

dən çox irihəcmli fundamental kitab, 500-ə qədər məqalə çap etdirmişdir.

Prof. A.Qurbanovun elmi yaradıcılığı zəngin, çoxşaxəli, müxtəlif istiqamətli, mövzu dairəsi etibarlı ilə olduqca geniş və əhatəlidir. Onun tədqiqat və maraq dairəsinə mövzu və istiqamətinə görə müasir Azərbaycan ədəbi dili, türkoloji dilçilik, dil universaliləri, ümumi dilçilik, onomalogiya, leksikologiya, nitq mədəniyyəti, tərcüməşünaslıq, bədii əsərlərin dili, üslubiyyat, ali məktəb pedaqogikası və metodikası kimi sahələr daxildir.

Görkəmli azərbaycanşünas alim, dünya şöhrətli türkoloq Afad Məhəmməd oğlu Qurbanov türkologiya, ümumi dilçilik və Azərbaycan dilçiliyi sahəsində səmərəli və dəyərli araşdırmalarını ömrünün sonuna qədər davam etdirmişdir. O, yaxın-uzaq xaricdə, dünyanın bir çox ölkələrində, onların elmi mərkəzlərində keçirilmiş dil qurultaylarında, konfrans, simpozium və konqreslərində məruzələri ilə iştirak etmiş, həmişə vətənimizi təmsil etmişdir. O, Amerika, Türkiyə, Rusiya, İran və başqa xarici ölkələrdə elmi səfərlərdə olmuş, simpoziumlarda çıxışlar etmişdir. Alim Türkiyənin Ankara, İstanbul, İzmir, Adana, Qeysəriyyə, Konya, Trabzon və başqa şəhərlərində beynəlxalq toplantılarda türkoloji dilçiliyin aktual problemlərinə dair dərin məzmunlu məruzələr etmişdir. Prof. A.Qurbanov 1992-ci ildə Azərbaycan dövlət nümayəndə heyətinin üzvü kimi Yunanıstanda olmuş və Afinada keçirilən beynəlxalq konqresdə çıxış etmişdir.

AMEA-nın üzvü Afad Qurbanov ömrü boyu səmərəli axtarışlar aparmış, görkəmli ictimai xadim, elm təşkilatçısı olmuşdur.

II FƏSİL

AFAD QURBANOVUN
YARADICILIĞINDA
DİLÇİLİK
SAHƏLƏRİNİN
TƏDQIQI

2.1. HAZIRKI AZƏRBAYCAN ƏLİFBASININ MÜƏLLİFİ AFAD QURBANOVUN YARADICILIĞINDA ƏLİFBA PROBLEMLƏRİ

Əlifbanın yaranması və onun mənşəyi problemi Afad Qurbanovun tədqiqatlarında nəzəri aspektdə geniş şəkildə təhlil edilmişdir. Məlumdur ki, əlifbanın əmələ gəlməsinə dair dünya alimləri arasında çox müxtəlif fikirlər vardır. Belə ki, alimlərin bəzisi misirliləri, bəzisi minoyları, bəzisi də finikiyalıları əlifbanın yaradıcısı hesab edirlər. Lakin əlifbanın yaradılmasında həm misirlilərin, həm minoyların, həm də finikiyalıların böyük rolu olmuşdur. Bunları araşdıran müəllif yazır ki, əlifbanın mənşəyinə dair Misir nəzəriyyəsinə görə, yazı tarixində ilk dəfə olaraq səsləri əks etdirən işarələr miladdan əvvəl Misir yazısında əmələ gəlmiş, dilin işarələri ancaq samit səsləri bildirmişdir. Misirlilər ilk dəfə olaraq hərf yaratmalarına baxmayaraq, sırf hərfi yazıdan istifadə edə bilməmişlər. Çünki onların istifadə etdikləri yazıda hərflər heroqliflərlə qarışıq şəkildə işlənmişdir. O da qeyd edilir ki, qədim Misir yazısı minoy yazısının inkişafına xüsusi təsir göstərmişdir. Müəyyən zaman ərzində Misir yazısından minoy heca yazısına bəzi işarələr keçmiş, bununla yanaşı, həmin yazıda hecaları bil-

dirmək üçün bir sıra yeni işarələr də meydana çıxmışdır. Misir və minoy yazılarının təsiri ilə qədim qərbi sami xalqları bir sıra hərf-səs əsasında əlifba yaratmışlar. Sami dillərinin yazılarından ən çox intişar etmiş Finikiya yazısıdır. Bu yazı sistemində “r” hərfi adam başına bənzədilərək və “baş” mənasını bildirən “reş” sözünün ilk səsini əks etdirmişdir. Beləcə də **A** (alef – öküz), **M** (mem – su), **Ş** (şin – diş) hərfləri yaradılmış və adlandırılmışdır. Bu hərflər müasir yazı sistemində də öz ilk formasını saxlamışdır. Məlum olduğu kimi, hərfli yazı başqa yazı tipindən asan və sadədir. Bu sadəlik və asanlıq nəticəsində Finikiya əlifbası dünyanın bir çox ölkəsinə yayılmışdır. Görkəmli alim finikiyalıların dili, yaranma tarixi haqqında apardığı tədqiqatlarında dilin xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirərək yazır ki, bu dildə sözlər ən çox samitlə başlanır. Finikiya dilinin bir sıra yazılı abidələri indiyə kimi qalmışdır. Həmin abidələr müxtəlif yerlərdə tapılmışdır. Bu onu göstərir ki, o dövrdə Finikiya yazısının coğrafiyası çox geniş olmuşdur. Bu isə yazı sisteminin çox sadə olması ilə bağlıdır. Bu əlifbanın yayılma arealı, onun budaqları, Şərqdə geniş şöhrət qazanmış arami yazısı əsasında sonralar bütün Şərqi əlifbalarının yaranması təhlil edilmişdir. Həmin abidələr müxtəlif yerlərdə tapılmışdır. Bu onu göstərir ki, o dövrdə Finikiya yazısının coğrafiyası çox geniş olmuşdur.

Cəmiyyət tarixində ilk səs-yazı sistemlərindən biri olan Finikiya yazısında 22 hərf işlənilmişdir. Bu hərflərlə dilin fonem sistemi əks olunurdu. Finikiyalılar istifadə etdikləri hərflərə, təxminən, “a” səsini bildirən işarədən başlayaraq əlifba sırası müəyyənləşdirmişlər. Həmin sıra sonradan yaranan əlifbalar üçün də əsas kimi qəbul edilmişdir. O da qeyd edilir ki, Finikiya əlifbasındakı hərflərin hər biri təbiə-

tin canlı və cansız varlıqlarına bənzədilərək yaradılmışdır. Qeyd olunan prinsipə görə, bu və ya başqa bir hərfin bildirdiyi səs həmin hərfin formasını göstərən sözün birinci səsi olmalıdır. Beləliklə, bu əlifba əsasında yaranan əlifbalar, xüsusilə aramilər və onların əlifbası təhlil edilir. Aramilərin yaşadıkları ərazilər və həyat tərzləri haqqında məlumat verilərək yazılır: “Aramilər ərəb səhralarında yaşayırdılar. Onlar çətin həyat şəraiti olan səhralarda çox həyat sürə bilmədikləri üçün Suriya, Mesopotamiya və başqa yerlərə köçmüşlər. Aramilər çox bacarıqlı və fəal olduqlarından ətrafdakı xalqlardan fərqlənmiş və öz yazılarını onlara verə bilməmişlər. Arami əlifbası az vaxtda sami xalqları arasında mühüm əlaqə vasitəsinə çevrilmişdir. Həmin xalqlar bu vasitədən ticarət zamanı və eləcə də təsərrüfat işlərində istifadə etmişlər” (“Ümumi dilçilik”, I cild, səh.705).

Qeyd edilir ki, alimlər həmin əlifbanı dörd budağa bözlülər: a) yəhudi budağı, b) Suriya budağı, c) İran budağı, ç) Ərəb budağı. Bu əlifba budaqlarının ümumi cəhəti ondan ibarətdir ki, bunlarda qədim Finikiya əlifbasının sağdan sola yazılması və konsonantlıq prinsipi saxlanılmışdır.

Ərəb əlifbası qədimdən başlayaraq çox geniş istifadə olunmuşdur. Əlifbanın yayılmasına səbəb, əsasən, islam dini əlifbası olmasıdır. Ərəb əlifbası əsrlər boyu türkdilli xalqlar arasında əlaqə vasitəsi kimi işlənilmişdir. Eyni zamanda yunan əlifbası və ondan yaranan əlifbalar, onların müxtəlif xalqlar tərəfindən öz səs sisteminə uyğunlaşdırılması məsələləri alimin yaradıcılığında geniş şəkildə araşdırılmışdır. Əsaslandırılır ki, yunan əlifbası öz konsonant mənşəyindən ayrılıb yeni tipli – vokallaşdırılmış əlifba kimi formalaşmışdır. Eyni zamanda yunanlar hərflərin yazılış istiqamətini də dəyişib soldan sağa çevirmişlər. Bu

əlifbada 24 hərf vardır. Bunlardan 7-si sait, 17-si isə samit işarələrdir.

Yunanistanın özünün və müstəmləkələrinin ərazisi ilə əlaqədar olaraq yunan əlifbası müxtəlif variantlarda şaxələnmişdir. Buna görə də alimlər yunan əlifbasını iki qola bölürlər: a) qərbi yunan əlifbası; b) şərq qolu. Göründüyü kimi, əlifbaların yaranma tarixi alimi düşündürmüş, apardığı tədqiqatlarda elmi faktlara əsaslanmışdır. Xüsusilə *qədim yunan əlifbasının qərb qolu*, bu qolun etrusk əlifbası əsasında formalaşması, hətta latın əlifbasının bu əlifbaya aid edilməsi tarixi aspektdə təhlil edilir. Aydınlaşdırılır ki, miladdan əvvəl VII–VI əsrlərdə latın-Roma yazısı meydana çıxmışdı. İlk latın əlifbasında 21 hərf olmuş, sonra 2 hərf artırılaraq klassik latın əlifbasında həflərin miqdarı 23-ə çatdırılmışdı. Daha sonra latın əlifbasına bir neçə hərf əlavə edilmiş, həflərin sayı 26-ya çatdırılmışdı.

Qədim yunan əlifbasının şərq qolu, yunan əlifbasının şərq qolu yunan qolu əsasında yaranan əlifbalar, belə əlifbadan yaranan slavyan əlifbası da təhlil edilmişdir. Bu əlifba IX əsrin sonunda Bolqarıstanda yaradılmışdır. Qədim slavyan əlifbasının yaradılması dini-siyasi məqsədlərlə bağlı idi. Qədim slavyan əlifbasını yunan missionerləri olan Kirill və Mefodiy qardaşları (826–869) düzəltmişlər. Yunan dilində yazılmış dini kitablar slavyanlar arasında geniş yayılmışdı. Bu kitabları oxumağa ehtiyac hiss olunurdu. Buna görə də moraviyalılar Vizantiya imperatorundan nümayəndə istəmiş, Vizantiya imperatoru bu məqsəd üçün Kirill qardaşlarını münasib bilmişdi. Çünki Kirill qardaşları Vizantiya imperatorunun elçisi kimi bir çox qonşu ölkələrə gedibgəlmişdilər və xüsusi təcrübəyə malik idilər. Bundan əlavə, onlar yunan, yəhudi, ərəb və slavyan dillərini bilir-

dilər. Sonralar Kirill qardaşları Bolqarıstana göndərilmiş, slavyanlar üçün əlifba da düzəltmişlər. Keçmiş sovetlər məkanında yaşayan xalqların bir çoxu öz əlifbalarını rus qrafikası əsasında qurmuşlar. A.Qurbanovun yaradıcılığında müasir dövrdə geniş yayılmış əlifbalar haqqında da məlumat verilir.

Hazırda dünya əhalisinin müxtəlif formalı hərfi – səs yazılarında, təxminən, 250 əlifbadan istifadə edilir. Bu əlifbaların hamısı zahiri cəhətdən bir-birinə oxşamır. Bunların bəziləri bir-birinə yaxındır, bəziləri isə tamamilə fərqlidir. Məsələn, ingilis əlifbasına nəzər yetirək. Bu əlifbadakı işarələrin çoxu qədim yunan və ya latın əlifbasındakı hərf-lərin eynidir. Lakin ingilis əlifbası ərəb əlifbası ilə tutuşdurulduqda orada heç bir oxşar işarəyə rast gəlmək olmur. Deməli, bunlar ayrı-ayrı əlifba sistemləri nəticəsində formalaşmış və yaxın qohum olmayan əlifbalardır.

Geniş yayılmış əlifba sistemləri. Alimin tədqiqatlarından aydın olur ki, müasir dövrdə əlifba sistemlərindən üçü daha geniş yayılmışdır. Bunlardan biri *latın əlifbası* əsasında yaradılmış əlifba sistemidir. Bu sistemdən indi Amerika, Avropa, Afrika və Avstraliya ölkələrində istifadə olunur. V.A.İstrin dünya əhalisinin 30 faizindən artığının bu əlifba sistemindən istifadə etdiyini müəyyənləşdirmişdir.

Geniş yayılmış ikinci əlifba sistemi *slavyan-kirill qrafikası* əsasında yaradılmış əlifbalardır. Bu sistemdən Avropa və Asiyanın bir çox xalqları istifadə edirlər. Dünya əhalisinin 10 faizinin bu əlifba sistemindən istifadə etdiyi göstərilir.

Nəhayət, geniş yayılmış sistemlərin üçüncüsü ərəb əlifbasıdır. *Ərəb əlifbasından* bütün ərəb ölkələrində, bundan əlavə, İranda, Əfqanıstanda, Pakistanda, Çində (uyğur)

istifadə olunur. V.A.İstrinin hesabladığına görə, bu əlifba sistemindən istifadə edən əhalinin miqdarı dünya əhalisinin təxminən 10 faizini təşkil edir.

Çox geniş yayılmış bu üç sistemdən birinci və ikincisi bir çox cəhətdən üçüncüdən daha asan və sadədir. Ona görə də hazırda bəzi xalqlar öz yazılarında həmin sistemlərdən istifadə etməyə xüsusi meyil göstərirlər. Beynəlxalq əlifba problemi də alimi düşündürmüşdür. Müasir dünya ictimaiyyətini maraqlandıran problemlərdən biri beynəlxalq əlifba yaratmaqdır. Beynəlxalq əlifba xalqların mədəni əlaqələrinin daha da genişləndirilməsi və möhkəmləndirilməsində başlıca vasitə ola bilər. Elə buna görədir ki, bu sahədə bir sıra mülahizə və əməli təkliflər meydana çıxmışdır. Hətta bəzi ölkələrdə beynəlxalq əlifba sistemləri nümunələri tərtib edənələr də vardır. Lakin indiyə kimi bunların heç biri beynəlxalq əlifba kimi qəbul edilməmişdir.

Beynəlxalq əlifba yaratmağa cəhd göstərənlərdən biri həmyerlimiz, filoloq Məmmədov Əli Həmid oğlu Kürdüstanidir. O, 1960-cı ildə bütün dünya dilləri üçün vahid yazı sistemi təklif etmişdir. Bu əlifba dildəki samit səsləri ifadə etmək üçün yeddi işarədən, sait səsləri ifadə etmək üçün isə iki işarədən ibarətdir. Görkəmli alim həmin əlifbanın üstünlüklərini qeyd edir. Yeni əlifbanın üstünlüklərindən biri onun işarələrinin sayının az olmasıdır. Burada qrafemlərin sadəliyi də əlifbada diqqəti cəlb edən müsbət cəhətlərdəndir.

Ə.Kürdüstaninin yaratdığı əlifba dünya əlifbaları sistemində fərqlənir. Bu əlifbanın üstün cəhətlərini nəzərə alıb dünya dillərinə tətbiq etməyin faydalı olduğu qeyd edilir. Həqiqətən də Ə.Kürdüstani öz əlifbasını bir neçə beynəlxalq elmi məclisdə nümayiş etdirmişdir.

Göründüyü kimi, Afad Qurbanov yaradıcılığında əlifba problemləri müxtəlif istiqamətlərdə araşdırılmışdır. Çünki dilin inkişafı əlifba vasitəsilə nəsildən-nəslə ötürülür.

Dövlət dilini qorumaq hər bir dövlətin mühüm siyasi-ideoloji vəzifələrindən, əsas milli-mədəni maraqlarından biridir. XX əsrin 90-cı illərində Azərbaycanın ictimai həyatında baş verən dəyişikliklər öz miqyasına və əhatə dairəsinə görə tariximizin hər hansı bir yüzilliyi ilə müqayisəyəgəlməz dərəcədə böyükdür: istər siyasi, ictimai, iqtisadi, istər elmi, mədəni həyatımızın bütün sahələrində baş verən dəyişikliklər bunu özündə əks etdirir. Ən böyük problem yaradan dəyişmə isə, heç şübhəsiz, mədəniyyətin mühüm vasitələrindən olan əlifba sistemində baş vermişdir. Bir əsrdə 3 dəfə əlifba dəyişilmişdir. Qədim və orta əsrlərdən XX əsrin 1929-cu ilinədək ərəb qrafikası əsasında, həmin ildən 1939-cu ilədək latın əlifbası əsasında, 1939-cu ildən 1991-ci ilədək kirill əlifbası, nəhayət, 1992-ci ildən bu günə qədər latın qrafikası əsasında olan yeni Azərbaycan əlifbasından istifadə edilmişdir.

Hər bir xalqın milli mədəniyyətinin tərkib hissələrindən birini həmin xalqın əlifbası, yazı sistemi təşkil edir. Əlifba xalqın mədəniyyət silahı, milli-mənəvi sərvətidir. Mədəni və mükəmməl əlifba əsasında aparılan yazı sistemi xalqın maddi-mənəvi nailiyyətlərinin yaranmasında, yaşamasında və inkişaf etməsində başlıca rol oynayır, xalqın dilinin, elmi əlaqələrinin və digər zəruri fəaliyyət sahələrinin tərəqqisinə xidmət edir.

Müstəqillik illərində bütün sahələrdə olduğu kimi, dilçilik sahəsində də məqsədyönlü siyasətin tarixi nəticələrindən biri tək Azərbaycan dilinin dövlət dili olaraq geniş istifadə edilməsi və latın qrafikası əsasında yaradılmış müasir

əlifbamızın tam tətbiqinin təmin edilməsinə nail olmağı qeyd etmək olar.

Müəyyənləşdirilir ki, neçə dilin yazısı üçün eyni şərti işarələrdən – hərflərdən istifadə oluna bilər. Lakin bir cəhəti bilmək lazımdır ki, bir dilə aid olan əlifba eyni ilə başqasına tətbiq edilmir. Çünki, təbii olaraq, hər dilin səs sistemində özünəməxsus fərqli və səciyyəvi xüsusiyyətlər vardır. Buna görə də bir dilin mövcud əlifbasından istifadə edilərək bu və ya başqa dil üçün əlifba yaradıldıqda həmin dilin təbiəti, xüsusiyyətləri nəzərə alınır. Bu zaman əsasən mənbə kimi istifadə edilən dildən bir sıra hərflər atılır, eyni zamanda, səciyyəvi səsləri bildirmək üçün lazımı qədər yeni şərti işarə – hərflər əlavə olunur. Müasir Azərbaycan əlifbası qeyd etdiyimiz qaydada yaradılmışdır. Buna görə də ictimaiyyətimiz yeni tələblərə uyğun əlifba forması axtarmalı oldu və böyük mütəfəkkir M.F.Axundovun ideyasını əsas tutaraq Azərbaycan əlifbasını latın qrafikası əsasında yaratmağı məqsədəuyğun hesab etdi. Nəticədə 1922-ci ildə latın qrafikası əsasında Azərbaycan əlifbası yaradıldı. Həmin əlifbadan 1940-cı ilə kimi istifadə olunmuşdur. Bu əlifbanın ən böyük əhəmiyyəti ondan ibarət oldu ki, o, yazımızdan çətin ərəb əlifbasını tamamilə çıxardı, respublikamızda savadlanma işini sürətləndirdi.

Deyilənlərdən aydın olur ki, bir neçə dilin yazısı üçün eyni şərti işarələrdən – hərflərdən istifadə oluna bilər. Lakin bir cəhəti bilmək lazımdır ki, bir dilə aid olan əlifba eyni ilə başqasına tətbiq edilmir. Çünki təbii olaraq, hər dilin səs sistemində özünəməxsus fərqli və səciyyəvi xüsusiyyətlər vardır. Azərbaycan dilinin yazı sistemində də müxtəlif əlifbalardan istifadə edilmişdir:

1. Qədim milli türk əlifbalarından (qədimdən VII əsrin II yarısına qədər); 2. Ərəb qrafikalı əlifbadan (VII əsrin II yarısından XX əsrin 1929-cu ilinədək); 3. Latın qrafikalı əlifbadan (1929–1939-cu illər); 4. Kirill qrafikalı əlifbadan (1940–1992-ci illər); 5. Yenidən latın qrafikası əsasında hazırlanmış tamamilə yeni əlifbadan (1992-ci ildən).

Qədim azərbaycanlılar tarixən – uzaq keçmişdə, milli-mənəvi mədəniyyətini yaradıb inkişaf etdirərkən, heç şübhəsiz, başlıca mənəvi mədəniyyət vasitəsi olan əlifbadan istifadə etmişlər. Keçmişdə xalqımızın qədim Türk-Uyğur və Orxon-Göytürk əlifbaları olmuşdur. Sonradan Azərbaycan xalqının ərəb əlifbasından istifadə etməsi ərəblərin istilasına ilə əlaqədar olmuşdur. VII əsrin ortalarında ərəblər Azərbaycanı işğal etdikdən sonra azərbaycanlıların işlətdiyi yazı sistemi sıradan çıxarılmışdır. Bundan sonra Azərbaycan yazısında uzun zaman ərəb əlifbası işlədilmişdir.

XX əsrin 20-ci illərindən mədəniyyətimizin, ədəbiyyatımızın, dilimizin çiçəklənmə dövrü başlanmışdı. Uzun dövr öz nöqsanları ilə yazımızı çətinləşdirən ərəb əlifbası isə bu tərəqqinin tələblərinə qəti cavab verə bilmir, onun çatışmayan cəhətləri daha bariz şəkildə özünü göstərirdi. Buna görə də yeni tələblərə uyğun əlifba forması axtarmaq zərurəti yarandı və böyük mütəfəkkir M.F.Axundovun ideyasını əsas tutaraq Azərbaycan əlifbasını latın qrafikası əsasında yaratmaq məqsəduyğun hesab edildi. Azərbaycanda rus qrafikası əsasında yeni əlifba yaradılması məsələsi 1939-cu ilin əvvəllərindən qaldırılmışdı. O zaman Azərbaycanın dilçi alimlərinin böyük əksəriyyəti totalitar rejimin repressiyalarına məruz qaldı. Azərbaycan SSR Ali Sovetinin II sessiyasında 1940-cı il yanvarın 1-dən Azərbaycan yazısının rus əlifbası əsasında tərtib olunmuş yeni əlifbaya qəti və məcbu-

ri keçilməsinə dair qərar verildi. Həmin əlifbadan Azərbaycan xalqı 1992-ci ilədək istifadə etmişdir.

Təəssüf ki, qeyd edildiyi kimi, Azərbaycan xalqının əlifbası tarixin müxtəlif dövrlərində müəyyən səbəblərdən bir neçə dəfə dəyişdirilməyə məruz qalmış, sonuncu kirill qrafikalı əlifba isə, ümumiyyətlə, Azərbaycan dilinin səs sisteminə uyğun olmamasına baxmayaraq, qəbul edilmişdir.

Kirill qrafikalı Azərbaycan əlifbasını dəyişdirmək ideyası keçmiş Sovet İttifaqının dağılması nəticəsində meydana gəlmişdir. Azərbaycan dilinin fonetik sisteminə tam uyğun olan yeni əlifba yaratmaq XX əsrin 80-ci illərinin sonlarından az bir zaman ərzində ümumxalq arzusuna çevrilmişdi. Xalq milli-mənəvi mədəniyyətin digər sahələrində olduğu kimi, yazı məsələlərində də öz istəyinə nail olmağı qarşıya məqsəd qoymuşdu. Həmin problemlərdən biri də Azərbaycan xalqının kirill qrafikalı əlifbasının dəyişdirilməsi və Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi qanunlaşdırılması, onun daha fəal işlədilməsi, habelə ictimai və başqa funksiyalarının genişləndirilməsinin təmin edilməsi olmuşdur.

Bu dövrdə latın qrafikalı yeni müstəqil əlifbaya keçməyin zəruriliyi elmi faktlarla əsaslandırılırdı. Qeyd edilirdi ki, Roma imperiyası dövründə ələ keçirilmiş ölkələrin xalqları latın əlifbasını qəbul etmişlər və beləliklə, bu əlifba Avropaya geniş yayılmışdır. Sonradan latın əlifbasından bir çox xalqlar da istifadə etməyə başlamışlar. Hazırda müasir ingilis, fransız, alman, türk, italyan və s. əlifbaların əsasını latın əlifbası təşkil edir. Latın əlifbasından Azərbaycan yazısında da istifadə olunmuşdur. 1922-ci ildə latın qrafikası əsasında qurulmuş əlifbadan 1940-cı ilədək istifadə edil-

mişdir. Azərbaycan yazısının sadələşdirilməsində bu əlifbanın xüsusi əhəmiyyəti qeyd olunmuşdur. Azərbaycanda əldə edilmiş müstəqillik və azadlıq latın əlifbasını bərpa etmək zərurətini ortaya çıxardı. Bu zərurət zamanın tələbindən irəli gəlirdi. Belə ki, illərdən bəri bir-birindən elmi və mədəni, iqtisadi və siyasi cəhətdən ayrı düşmüş çoxsaylı türk xalqlarının əlaqələrini yaratmaq üçün latın əlifbası daha təsirli vasitələrdən biri idi. Latın əlifbası dünyanın ən geniş yayılmış sadə və müasir əlifbalarındandır. Latın əlifbasının tarixi kökləri türk xalqları ilə bağlı olmuşdur.

1 avqust 1990-cı ildə Azərbaycan Əlifba Komissiyası yaradılmış və Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının üzvü Afad Qurbanov həmin komissiyanın sədri təyin edilmişdi. O, qəti şəkildə bəyan etmişdi ki: *“Kirill qrafikası Azərbaycan dilinin bütün incəliklərinə, onun tələblərinə cavab vermir. İndi işlətdiyimiz kirill qrafikalı əlifbada bir sıra düzəldilməsi mümkün olmayan qüsurlar yaranır. Eyni zamanda, kirill qrafikalı əlifba xalqımızın milli mədəniyyətinin birləşməsinə ancaq mənfəət təsir göstərir. Müxtəlif yerlərdə yaşayan azərbaycanlılar bir-birinin nailiyyətləri haqqında birbaşa məlumat ala bilmirlər, milli mədəniyyət arasında mükəmməl əlaqə yaranmır. Buna görə də xalqımızın birliyi, onun iqtisadi, siyasi və mədəni inkişafı üçün mütləq və yararlı əlifba lazımdır. Bu da indi və gələcəkdə özünü doğrulda bilən latın qrafikası əsasında yeni əlifba olmalıdır”*. Müasir əlifba tələbləri Əlifba Komissiyasında geniş şəkildə müzakirə olunmuşdur. Qeyd edilir ki, klassik əlifbalardan fərqli olaraq, müasir əlifba bir neçə vacib tələbə cavab verməlidir. Həmin tələblər aşağıdakılardır:

Fonetik tələb. Əlifba dilin fonetik quruluşunu, fonemləri yazıda əks etdirməlidir. Bu o demək deyildir ki, dildə nə qədər səs varsa, əlifbada da bir o qədər hərf olmalıdır. Məlum

olduğu üzrə, hər bir dildə çoxlu fonem-səs və fonem-səs variantları mövcuddur. Əlifba dilin bütün bu fonem-səslərini və bunların çalarlıqlarını tam əks etdirərsə, yazı mürəkkəb xarakter alıb olduqca ağırlaşar və bunun nəticəsində onun istifadəsi çətinləşər. Elə buna görədir ki, müasir rus ədəbi dilində 40-dan artıq fonem-səs olduğu halda, rus əlifbasında 33 hərf vardır. Ümumiyyətlə, dildə olan fonem-səslərin miqdarı qədər hərfi olan əlifba ideal fonografik əlifba hesab edilir. Lakin belə əlifba yoxdur. Hərflərin miqdarının az olması müasir əlifbalar üçün xarakterik cəhətdir. Ancaq deməliyik ki, hərflərin sayını mexaniki formada azaltmaq olmaz, çünki bu, yazıda təhrifə aparıb çixara bilər.

Qrafik və poliqlafik tələb. Bu tələbə görə, hərflərin yazılışı sadə olmalıdır. Burada artıq xətlərə, müxtəlif diakritik işarələrə, bir səsi bildirmək üçün iki və çoxişarəli hərfə (liqatur hərf) yer verilməməlidir.

Bütün bunlar yazının kağızda az yer tutmasına, başlıca cəhətlərdən olan qənaətə imkan yaradır. Müasir əlifbaların çoxunda bu tələblərə xüsusi əhəmiyyət verilmişdir:

1. Estetik və kalligrafik tələb. Əlifbanın hərflərinin zahiri cəhətdən gözəlliyi və zərifliyi də əsas şərtlərdən hesab olunur. Buna görə əlifbaların yaradılmasında estetik cəhət də ön plana çəkilir. Hər bir xəttin qəşəngliyinə xüsusi nəzər yetirilir.

2. Pedaqoji və psixoloji tələb. Bu tələbə əsasən əlifbanın yazılışı və oxunuşu asan olmalıdır. Bunun üçün əlifbadakı hərflər dəqiq olmalı, biri digərindən tez seçilib fərqlənməlidir. Əlifbanın oxunuşunda çoxmənalılığa yol verilməməlidir.

İstər müzakirələrdəki çoxsaylı çıxışlarda, istərsə də respublikanın müxtəlif bölgələrindən, azərbaycanlıların yaşadıkları bəzi xarici ölkələrdən alınmış külli miqdarda məktublarda hansı əlifbanın götürülməsinə, hərflərin qu-

ruluşca seçilməsinə və hərflərin əlifba cədvəlində düzülüşünə və s. məsələlərə dair bir sıra mülahizə və təkliflər irəli sürülmüşdür.

O zaman cəmiyyətdə əlifba barəsində müxtəlif ziddiyyətli fikirlər mövcud olmuş və hansı əlifbanı götürmək barədə Afad Qurbanov tərəfindən aşağıdakı təkliflər verilmişdir:

- qədim Türk-Uyğur, yaxud Orxon-Göytürk əlifbasını müasir tələblərə uyğun hazırlayıb işlətmək;
- keçmişdə istifadə etdiyimiz ərəb qrafikalı əlifbada islahat aparmaq;
- dünyada oxşarı olmayan, tamamilə yeni bir əlifba düzəltmək;
- latın qrafikalı əlifbaya qayıtmaq.

Bu təkliflə bağlı üç fikir səslənmişdir:

- latın əsaslı müasir türk əlifbasını olduğu kimi götürmək;
- XX əsrin 20-ci illərinə qədər istifadə olunmuş əlifbanı heç bir dəyişiklik etmədən eyni ilə qəbul edib işlətmək;
- latın qrafikalı yeni əlifba tərtib etmək.

Üçüncü mülahizə əsas götürülərək latın qrafikası əsasında yeni müstəqil əlifbamızın layihəsi Azərbaycan dilinin səs sistemi və digər xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla hazırlanmış və komissiyanın müzakirəsinə verilmişdir.

1991-ci ilin 25 dekabrında Azərbaycan Respublikasının Ali Soveti "Latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının bərpası haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun qüvvəyə minməsi barədə qərar verdi. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, həmin qərar çox ehtiyatla qəbul edilmişdi. Belə ki, qəbul edilmiş yeni əlifba əsla 30-cu illərin latın qrafikalı əlifbası deyildi. Əlifba sırası və səslərin hərfi ifadəsi 30-cu illərin əlifbasından tamamilə fərqlənirdi. "Bərpa" əvəzinə əslində yeni əlifba yaradılmışdı və burada görkəmli dilçi alimimiz

Afad Qurbanovun əlifba mütəxəssisi kimi bilik və bacarığından geniş istifadə olunmuşdur.

Son zamanlar keçirilən türkoloji konqres və simpoziumlarda türk xalqlarının əlifba və orfoqrafiya məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilir. Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, hazırkı latın qrafikası dilimizin fonetik quruluşunu uğurla ifadə etdirməsi ilə seçilir və dilimizin bütün fonemlərini əks etdirir. Təəssüflər olsun ki, qəbul edilmiş yeni Azərbaycan əlifbasının problemləri də az deyildi. Bu problemləri iki böyük qrupa ayırmaq olar: 1) ekstralinqvistik və 2) linqvistik problemlər.

Əlifba ilə bağlı həmin qərarın bəzi maddələrinə nəzər yetirək. Azərbaycan Respublikası Ali Soveti Milli Şurasının 2-ci maddəsinə görə, sentyabr ayından orta məktəblərin 1-ci sinfindən başlayaraq dərslər yeni əlifba ilə keçilməli, orta məktəblərin yuxarı siniflərində, texniki-peşə, orta ixtisas və ali məktəblərdə latın qrafikalı əlifbanı öyrədən fakültativ məşğələlər təşkil edilməli, bütün təhsil ocaqlarında müəllimlərin və digər işçilərin həmin əlifbanı öyrənməsi üçün lektoriyalar yaradılmalı, bütün makinaçıların, korrektorların, mətbəə işçilərinin, qəzet-jurnal, nəşriyyat əməkdaşlarının latın qrafikalı əlifbaya yiyələnməsini təmin edən tədbirlər həyata keçirilməli, respublika qəzet və jurnalları həm də latın qrafikalı əlifbadan istifadə etməli, poliqrafiya avadanlıqları hazırlayan müəssisələrlə müqavilələr bağlanmalı, avadanlıqların alınması və quraşdırılması təmin edilməli idi. Bütün bu işlərin 1992-ci ildə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulurdu. Lakin 1992-ci ildə bu işlərin son dərəcə çox az bir hissəsi həyata keçirildi. Bütün bu görülməli işlərin əksəriyyəti kağız üzərində qaldı. Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin Milli Şurası 1993-cü ildə görülməli

işləri də müəyyənləşdirmişdi. Onlara orta, orta ixtisas və ali məktəb dərslərinin latın qrafikası ilə çap edilməsi, orta məktəblərin ibtidai siniflərində latın qrafikalı əlifbanın öyrənilməsi, təhsil sisteminin bütün sahələri üzrə latın qrafikalı əlifbanın tətbiqinin başa çatdırılması, mətbəələrin işini latın qrafikalı əlifbaya uyğunlaşdırmaq üçün kompleks tədbirlərin görülməsi, materialların dəyişdirilməsi, fotoyığım və kompüter sisteminin, kitab və qəzet mətbəələrinin texniki vasitələrinin yeni əlifbaya uyğunlaşdırılmasının başa çatdırılması, respublikanın bütün qəzet və jurnallarının, bədii, elmi-texniki, ictimai-siyasi və s. kitabların, topluların latın qrafikası ilə çapının təmin edilməsi kimi işlər daxil idi. Ancaq bu işlərin görülməsi 1993-cü ildə nəinki başa çatdırılmadı, bəzilərinə o zaman heç başlanılmadı da.

Linqvistik, yəni bilavasitə dil və əlifba ilə bağlı problemlərdə 3 məsələ diqqəti cəlb edir.

Birincisi, əlifbanın tərtibində əlifba seçimində ardıcılıq prinsipinə həmişə eyni dərəcədə əməl olunmayıb. Məsələn, [y] səsi u, [ɣ] səsi ü, [o] səsi o, [θ] səsi ö hərfi ilə işarə edildiyi halda, [a] səsi a, [ə] səsi gözlənilən ə hərfi əvəzinə ä hərfi ilə verilir. Əlifbanın ilk layihəsində a saitinin incə qarşılığı olan ə saitinin də Ä və ä hərfləri ilə verilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Amma baş (böyük) hərfin vizual görünüşü və hərfin yazılışının texniki baxımdan çətinliyi, habelə işlənmə tezliyi köhnə əlifbadakı hərfin mühafizəsinə səbəb oldu. Bununla belə, bu əməliyyat bəzi ziyalılarımızın arzusuna görə ü və ö hərflərinə də şamil edilməli idi.

Bundan başqa, əlifba latın qrafikası əsasında tərtib olunduğu halda, [x] səsinin hərfi işarəsi kirill əlifbasından götürülmüşdür. Təbii, bunu da prinsip ardıcılığının pozulması kimi qiymətləndirmək olar.

Sonradan televiziya və mətbuat vasitəsilə müasir əlifbamızın layihəsi ictimaiyyətə çatdırılmış, geniş müzakirədən sonra 1992-ci ildə qəbul olunmuşdur. Bu layihə Afad Qurbanov tərəfindən hazırlanmışdır. Əlifbanın ilk layihəsində a saitinin incə qarşılığı olan ə saitinin də Ä və ä hərfləri ilə verilməsi geniş müzakirə olunaraq qəbul edilmişdi. Yeni əlifbada, hər şeydən əvvəl, apostrof işarəsi hərflər sırasından çıxarılmışdır.

Müasir Azərbaycan əlifbası Azərbaycan dilinin səslərinə müvafiq tərtib olunduğundan miqdarca o qədər də çox olmayan hərfləri ilə Azərbaycan dilinin yazısını lazımi dərəcədə təmin edir. Bu əlifbada heç bir səsi bildirməyib, lüzumsuz işlənən hərf yoxdur. Buradakı hər bir hərfin müəyyən vəzifəsi mövcuddur və bunların köməyi ilə dilimizdəki əsas səslər – fonemlər əks oluna bilər.

Yeni əlifba layihəsinin hazırlanması və Azərbaycan dili haqqında qanun layihəsinin tərtib olunması işi ilə yanaşı, latın qrafikalı yeni əlifbaya keçidin, Azərbaycan dilinin daha fəal işlədilməsinin, habelə onun ictimai və başqa funksiyalarının genişləndirilməsinin təmin edilməsi istiqamətində mühüm işlər görülmüşdür. 18 iyun 2001-ci il tarixli “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanında digər məsələlərlə yanaşı, Azərbaycan dilçiliyinin inkişafında durğunluğun müşahidə olunması, latın qrafikasının bərpa edilməsi barədə qanunun qəbul edilməsindən on ilə yaxın bir müddətin keçdiyi göstərilir. Göstərilən qüsurları aradan qaldırmaq üçün mühüm tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdu və həmin proses hazırda davam etməkdədir. Fərmanda, eyni zamanda, latın qrafikalı əlifbaya keçilməsini başa çatdırmaq haqqında göstəriş verilmişdir.

2001-ci il avqustun 9-da Azərbaycan Respublikasının Prezidenti "Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında" fərman verdi. Fərmanda qeyd olunurdu ki, on ilə yaxın bir müddətdə latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına keçidin ölkəmizdə 2001-ci ilin avqust ayında bütövlükdə təmin edildiyi və yeni əlifbadan istifadənin müstəqil Azərbaycan Respublikasının ictimai-siyasi həyatında, mədəniyyətimizin tarixində mühüm hadisə olduğu nəzərə alınaraq hər il avqust ayının 1-i Azərbaycan Respublikasında Azərbaycan Əlifbası və Azərbaycan Dili Günü kimi qeyd edilir. 1 avqust tarixinin seçilməsi də təsadüfi olmamış, həmin gün – 1 avqust 1990-cı il tarixində Azərbaycan Əlifba Komissiyası yaradılmış və Afad Qurbanov komissiyanın sədri seçilmişdir.

Dövlətçiliyimizin əsas atributlarından biri kimi dilimizin cəmiyyətdə tətbiq dairəsinin genişləndirilməsi məqsədilə tapşırılmışdı ki, ölkədə Azərbaycan dilinin və latın qrafikasının tətbiqi işinə başlanılsın, o cümlədən 2001-ci il avqustun 1-nə qədər Azərbaycan dilində çap olunan bütün mətbu nəşrlər və digər çap məhsullarının istehsalının, habelə mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanlarında kargüzarlığın bütövlükdə latın qrafikalı müasir, yeni əlifba əsasında aparılması təmin edilsin. Beləliklə, latın qrafikalı əlifbanın bütün ölkədə geniş, mütləq tətbiqinə başlanılmışdı.

Milli varlıq və birliyin möhkəmləndirilməsində mühüm rol oynayan dil mənəvi və mədəni zənginləşmə, elmi-texniki inkişaf üçün zəruri olan ünsiyyət vasitəsidir. Ana dili hər bir xalqın, hər bir millətin mənəvi sərvəti, mənaviyyatının güzgüsüdür. Bu baxımdan hər millətin inkişafında ən mühüm varlıq və yaşama amili olan dilin müstəs-

na rolu vardır. Son illərdə dilimizin dövlət dili kimi inkişafı dil quruculuğu ilə bağlı siyasətlə bağlıdır. Xalqımızın ana dili olan Azərbaycan dilinin inkişafında, onun dünya dilləri içərisində öz layiqli yerini tutmasında dilimizin zənginliklərinə bələd olan Heydər Əliyevin misilsiz xidmətləri olmuşdur. Dilin inkişafını iqtisadi nailiyyətlərdən üstün tutan ulu öndər yazırdı ki, indi biz dilimizdə sərbəst danışırıq və hər bir mürəkkəb fikri ifadə etməyə qadirik. Bu böyük nailiyyətdir ki, bizim bir millət kimi özümüzə məxsus dilimiz var, o da o qədər zəngindir ki, dünyanın hər bir hadisəsini biz öz dilimizdə ifadə edə bilirik.

Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra qəbul edilmiş bir sıra qanun və qərarlar dilin inkişaf etməsi üçün yollar açır. 1995-ci il noyabrın 12-də qəbul edilmiş müstəqil dövlətimizin Konstitusiyasında Azərbaycan dili rəsmi dövlət dili elan olundu. Konstitusiyanın "Dövlət dili" adlı 21-ci maddəsində birmənalı vurğulanır: "Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir. Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin inkişafını təmin edir".

Dövlət dilinin Azərbaycan dili adlandırılması təsadüfi deyildir. Birincisi, dövlətin dili dünya təcrübəsində, adətən, həmin dövlətin adı ilə adlanır. İkincisi, *Azərbaycan* sözünün dilimizin adı kimi, tarixi də qədimdir və yetərinçə linqvistik ənənəsi var. Ölkəmizin ictimai, siyasi-iqtisadi, mədəni həyatında əldə etdiyimiz ən böyük uğurlardan biri də ana dilimizin dövlət dili statusu alması oldu.

Bununla da Azərbaycan dilinin dövlət dili olması qanunla təsbit edildi. Azərbaycan dilinə siyasi status verildi, rəsmi məclislərin ana dilində aparılması zərurətə çevrildi və beynəlxalq diplomatik danışıqlarda səslənməsinə nail olduq.

Ana dilinin dövlət dili kimi geniş, maneəsiz işləkliliyi üçün göstərilən siyasi, milli iradə, nümunə, görülən məqsədyönlü işlər də Azərbaycan dilinin nüfuzunun yüksəlməsinə və türk dilləri arasında mötəbər mövqə qazanmasına xidmət edir.

H.Əliyevin ana dilimizin inkişafına dair konseptual xüsusiyyət kəsb edən zəruri aspektləri və örnəkləri bir sistem halına salması məharəti müxtəlif ziddiyyətli məqamlarda dillə bağlı meydana çıxan problemlərin operativ həllinə öz güclü təsirini göstərmişdir. Milli, demokratik dövlət quruculuğu prosesində, dünyaya inteqrasiya zamanında yürüdülməyən dil siyasəti etnik-mədəni mövcudluğumuzun kontekstində, milli dil təfəkkürümüzün yüksəlməsində xeyli dərəcədə mühüm rol oynamışdır. Hələ Ümummilli liderimiz müstəqil dövlətimizin yeni konstitusiya layihəsini hazırlayan komissiyanın 5 noyabr 1995-ci ildə keçirilən iclasında müzakirələrin məntiqi nəticəsi kimi dövlət dilimizin adı barədə öz qəti fikrini belə bildirmişdi ki, tarixi köklərimizə, tarixi keçmişimizə böyük hörmət və ehtiramımızı bildirərək, eyni zamanda bu gün deməliyik ki, XX əsrdə bizim dilimiz öz inkişaf dövrünü keçib, formalaşmış, özünəməxsus adını götürüb və gəlib dövlət dili səviyyəsinə çatıb. İndi bunun adını dəyişdirib başqa ad qoymaq heç bir nöqtəyi-nəzərdən, həm fəlsəfi nöqtəyi-nəzərdən, həm Azərbaycanın dövlətçiliyi nöqtəyi-nəzərindən, ölkəmizin bugünü və gələcəyi nöqtəyi-nəzərindən düz deyil.

Heydər Əliyev Konstitusiyanın qəbulu ərəfəsində Azərbaycan dili ilə bağlı bütün mülahizələrində, şəxsi təşəbbüslə keçirdiyi çoxsaylı müzakirələrdə birmənalı şəkildə, əsaslı surətdə sübuta yetirdi ki, xalqın, millətin di-

linin müstəqilliyi dövlət müstəqilliyinin ayrılmaz tərkib hissəsidir.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev dilimizin saflığını, mənəvi zənginliyini qorumağın vacibliyini çıxışlarında hər zaman vurğulayır, dövlət idarəçiliyində bu zəruri şərtə əməl etməyin vacibliyini önə çəkirdi. Həmçinin qeyd edirdi ki, Azərbaycan dili dünyanın inkişaf etmiş dillərindən olduğundan müasir dövrün ən müxtəlif ictimai-siyasi, elmi-mədəni, fəlsəfi-intellektual məzmun və hadisələri, informativ mənzərəsi bu dildə çevik şəkildə, səlisliklə əksini tapa bilər. Dilimizin gözəlliyi, rəvanlığı, obrazlılığı və ən dərin mətləbləri ifadə etmək imkanları hətta əcnəbilər tərəfindən də dəfələrlə qeyd olunmuşdur.

Azərbaycan dili minillər, yüzillər boyu xalqımızın varlığını yaşatmış əvəzsiz hadisədir. Hansı ölkədə yaşamasından asılı olmayaraq, hər bir azərbaycanlı öz ana dilini, dinini, milli adət-ənənələrini unutmamalı, onları təbliğ etməlidir. Bir məqamı da vurğulamaq lazımdır ki, peşəkar natiq olan Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin hər çıxışında dilimizin zənginlikləri aşkara çıxır, orfoepiya qaydalarına heyrətamiz dərəcədə əməl olunurdu.

Şübhəsiz, dil haqqında qanunun özündə bu, həm də dərin siyasi-ideoloji, mənəvi-psixoloji çalarları ehtiva edir, xalqda tarixən formalaşmış dövlətçilik atributlarına dərin hörmət hissəsinin aşılmasına, milli özünüdərkini gücləndirilməsinə, habelə birliyə və həmrəyliyə xidmət edir. Bu qanunun qəbulu ilə zaman-zaman xalqımızın taleyində baş vermiş tarixi ədalətsizlik aradan qaldırıldı, respublikamızda latın qrafikalı əlifbaya keçid reallaşdı, habelə Azərbaycanın dövlət dili haqqında qanunu dünya xalqlarının ümumi qanun sisteminə qoşuldu.

2.2. AFAD QURBANOVUN ONOMASTİKA ELMİ MƏKTƏBİ VƏ ONUN YARADICILIĞINDA ONOMALOGİYANIN NƏZƏRİ PROBLEMLƏRİNİN TƏDQIQI

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının üzvü, Əməkdar Elm Xadimi, Dövlət mükafatı laureatı, filologiya elmləri doktoru, professor Afad Qurbanovun ikicildlik “Azərbaycan onomalogiyasının əsasları” (Bakı, 2004) monoqrafiyası Azərbaycan dilçiliyinin inkişafında mühüm hadisədir. Əsər Azərbaycan dilçiliyində onomalogiyanın tədqiqi tarixinin, türkologiyanın son nailiyyətləri baxımından ümumi-nəzəri problemlərinin araşdırılmasında, zəngin dil faktları əsasında onların yaranma və inkişaf qanunauyğunluqlarının, mənbələrinin ümumnəzəri məsələlərinin sistemli təhlilini verən ilk və yeganə fundamental monoqrafik araşdırmadır. Bu cür əsərlərin ərsəyə gəlməsi yalnız istedad və zəhmət hesabına deyil, həm də dilin bugününü və gələcəyini düşünən alim narahatlığı, elmi fədakarlıq naminə başa gəlir.

Hər bir cildi 11 fəsildən ibarət olan monoqrafiya onomalogiyanın ümumnəzəri məsələləri, başqa elmlərlə əlaqəsi, onomastik mənbə və məxəzlər, terminlər sistemi, onların öyrənilməsi tarixi, onomastik vahidlərin təsnifi, Azərbaycan antroponimləri, poetik və üslubi xüsusiyyətləri, orfoqrafik, orfoepik problemlər öz həllini tapmışdır. Oxuculara təqdim olunan – “Azərbaycan onomalogiyasının əsasları” əsəri müəllifin bu sahədə apardığı uzunmüddətli zəngin elmi axtarışların nəticəsi kimi yeni elmi müddələrlə zəngin olan bir əsərdir.

Monoqrafiyanın birinci cildində onomastik leksikanın öyrənilməsinə dair zəruri ümumnəzəri mənbələr şərh edil-

mişdir. Əsərdə onomalogiyanın nəzəri problemləri təhlil edilərək yazılır ki, dildə hər şeyin adı vardır. Ad olmasa, insanları, bütün canlı varlıqları, əşya və hadisələri, habelə müxtəlif coğrafi obyektləri seçmək, onları bir-birindən fərqləndirmək qeyri-mümkün olardı. Buna görə də maddi varlığı öyrənmək, onu dərk etmək üçün duyulan, düşünilən hər şeyin tarixən adlandırılması başlıca şərt olmuşdur. Bu, təbii bir prosesdir. Prosesi sistem halında tədqiq edən dilçilik bölməsi onomastika adlanır. Dildə mövcud olan adların cəmi onomastikanı təşkil edir. Deməli, onomastika hər hansı bir dildəki xüsusi adların məcmusudur. Bununla yanaşı, onomastika anlayışının spesifik cəhətləri aydınlaşdırılır. Qeyd edilir ki, onomastika dar və geniş mənada, məsələn, qitələrin onomastikası – Avropanın onomastikası, Amerikanın onomastikası, Asiyanın onomastikası; ölkələrin onomastikası – Çinin onomastikası, İraqın onomastikası, Hindistanın onomastikası, İranın onomastikası; müəyyən ölkə sahəsinin onomastikası – Qafqazın onomastikası, Krımın onomastikası, Sibirin onomastikası və s.

Bütün bunlar onomastik leksikanın tədqiqinin, öyrənilməsinin Azərbaycan dilçiliyində vacib olduğunu göstərir. Buna görə də onomastik materiala elmi mövqedən yanaşmaq, onun düzgün təhlilini vermək aktual və zəruri məsələlərdəndir.

Azərbaycan dilçiliyində onomastika məsələləri XX əsrin II yarısından öyrənilməyə başlanmışdır. Müəllif XX əsrin 60-cı illərindən xüsusi adlarla maraqlanaraq elmi axtarışlar, tədqiqatlar aparmış və 30 ildən artıq bir dövr ərzində toponimikadan mühazirələr oxumuşdur. Eyni zamanda XX əsrin 80-ci illərində Onomastik Elmi Mərkəz

yaradılmışdır. Bütün bunlar onomalinqvistik elmi işlərin inkişafına xüsusi təkan vermişdir. Elmin inkişafı ilə bağlı anlayışları ifadə edən terminlər də zaman keçdikcə semantik və funksional baxımdan müəyyən dəyişikliklərə səbəb olur. Bir çox hallarda onomastik terminlərin anlayışı dəqiq ifadə edə bilməməsi, sinonimlik yaratması, terminoloji qüsurların meydana çıxması müəllifi bir mütəxəssis, alim kimi düşündürmüşdür. Çünki terminin dəqiq olmaması elmin özündə dolaşlıq yaradır.

Bunu nəzərə alan müəllif bir sıra anlayışların onomastika, onomalogiya, etnonimika, toponimika, toponimiya, antroponimika, antroponimiya, ləqəb, təxəllüs, titul, hidronimika, hidronimiya kimi terminlərin hansı mənalarda işlədilməsi məsələsinə aydınlıq gətirmiş və dəqiqləşdirmişdir. Əsərdə *“onomastika”* termini təhlil edilir və dar mənada bu və ya digər rayonda (Bərdə rayonunun onomastikası) və ya kənddə (Xalac kəndinin onomastikası) işlənən xüsusi adların cəmi kimi təsəvvür olunması yazılır və elmi faktların dəqiqləşməsinə istiqamət verən tədqiqat kimi əhəmiyyətli dir. Onomastik leksikanın sistem xarakteri müəyyənləşdirilir. Belə ki, dildə *“sistem”* termininin istifadə etdiyi anlayış olduqca genişdir. Buna görə də elmi ədəbiyyatda sistemin müxtəlif şəkildə təsəvvür edildiyinə rast gəlmək olur. Bundan əlavə, bir çox hallarda dil sistemi ilə başqa elm sahələrindəki sistem anlayışları da qarışdırılır. Halbuki dil sistemi təbiət elmlərindəki sistemlə tamamilə uyğun deyildir. İctimai hadisələrin, o cümlədən dil sisteminin özünəməxsus xarakterik cəhətləri mövcuddur.

Tədqiqatlarda dil sistemi haqqında müxtəlif mülahizələr söylənilmişdir. Bunlardan görkəmli İsveçrə alimi

Ferdinand de Sössürün (1857–1913) təlimi dilçilikdə yeni bir dönüş yaratmışdır. Dil sisteminin elmi-nəzəri əsasını təşkil edən müəyyən məsələlərin həlli bu alimin adı ilə bağlıdır. Dilçilikdə onomastika sahəsinin formalaşması, onu təşkil edən vahidlər, hadisə və qanunlar, dilin ümumi leksik tərkibində xüsusi sistem təşkil etməsinin problemlərinin tədqiqi də Afad Qurbanovun adı ilə bağlıdır. Çünki dilin onomastikası, onu təşkil edən vahidlər, hadisə və qanunlar da dilin ümumi leksik tərkibində xüsusi sistem təşkil edir. Onomastikanın sistem xarakterini aydınlaşdırmaq xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Müəllifin qeyd etdiyi kimi, “Onomastikanın sistem xarakteri” anlayışını aydınlaşdırmaq olduqca mürəkkəb məsələdir. Bu terminin məzmununu açmaq üçün onomastik tərkibin müxtəlif aspektlərinin nəzərdən keçirilməsinə fikir verilməlidir. Onomastik leksikanın sistem xarakterli olması inkaredilməzdir. Həç bir dil hadisəsi sistemdən kənarında mövcud ola bilməz. “Sistem” anlayışını onomastikaya tətbiq etmək tədqiq olunan dil vahidlərini daha da dəqiqləşdirməyə kömək edir. Bununla da onomastikada “sistem”, onomastik dil hadisələri, cərgə və ifadə vasitələrinin cəmi kimi götürülür və başqa sistemlərdən fərqli cəhətləri müəyyənləşdirərək yazır ki, onomastik dil hadisələrinə xüsusi adların əmələ gəlməsi, dəyişməsi, inkişafı; onomastik cərgəyə eyni və ya oxşar tipli onomastik vahidlərin cəmi; onomastik ifadə vasitələrinə isə xüsusi adların əmələ gəlməsində iştirak edən apelyativ ünsürlərin cəmi daxildir. Ümumiyyətlə, qeyd edildiyi kimi, onomastik sistem anlayışı bütün onomastik kateqoriyalardakı dil qanunauyğunluqlarını əhatə edir. Bu mənada onomastik sistemin onomastik tədqiqatın açarı rolunu oynaması, bütün tədqiqatların əsasında

makro və ya mikrosistem əlamətlərinin özünü göstərməsi dəqiqləşdirilir. Bununla da onomastik vahidlərin elmi xarakter daşması, əhəmiyyəti açıqlanır və onlar arasındakı sistemlilik önə çəkilir.

Müəllif əsaslandırır ki, onomastik leksikada başlıca məsələlərdən biri sistem əlaqələridir. Məlumdur ki, dilçilik elmində sistem əlaqələrinin tipologiyası geniş şəkildə tədqiq edilmişdir. Bunun üçün dildə, o cümlədən onomastikada sistem əlaqələrinin səciyyəsi, əlamətləri ətraflı müqayisə və təhlilə cəlb edilmişdir. Dilin ümumi leksik sistemində xüsusi mövqeyi olan onomastik sistemin vahidləri müxtəlif cəhətlərinə görə ayrı-ayrı yarım sistemlər və mikrosistemlərə ayrılır.

Antroponimlər və onların tədqiqi. Bunlar onomastik sistemdə aşağıdakı kimi təsəvvür olunur. Onomastik sistem (onomastik vahidlər) – onomastik yarım sistem (antroponimik sistem) – onomastik mikrosistem (təxəllüslər sistemi)... Deməli, onomastik yarım sistemlər dedikdə antroponimik sistem (antroponimik sözlər sistemi), toponimik sistem (toponimik sözlər sistemi), etnonimik sistem (etnonimik sözlər sistemi)..., mikrosistem dedikdə isə antroponimlər üzrə – şəxs adları mikrosistemi, fəmiyyə mikrosistemi, ləqəb mikrosistemi və s. başa düşülür.

Bu sistemlər arasında qırılmaz əlaqə mövcuddur. Belə əlaqələr *onomastik sistem əlaqəsi* adlanır. Onomastikanın yarım və mikrosistemlərinin hamısı eyni səviyyəli deyildir. Bununla yanaşı, onomastikada sistem tarazlığını saxlayan və sistem sabitliyini pozan əlamətlər də mövcuddur.

Müşahidələrdən aydın olur ki, onomastik yarım və mikrosistemlər bir-birinə təsir edir, yeni-yeni cəhətlərin

yanarına səbəb olur. Ümumiyyətlə, onomastikada sistemlə bağlı əlaqələr, münasibətlər dəyişə də bilər.

Onomastikanın hər bir **yarımsistemi** və ya **mikrosistemi** dilin ümumi leksik sistemi ilə dialektik əlaqədədir, bunların da inkişafı onun qanunauyğunluqlarından asılıdır.

Dilçilikdə bu sahə çox az işlənmişdir. Son illərdə aparılan tədqiqatlarda onomastik sistemin əsasları lazımı formada araşdırılıb ətraflı elmi təhlilini tapmamışdır. Buna görə də hazırda Azərbaycan dili onomastik sisteminin ətraflı tədqiqi zəruri linqvistik problemlərdən biri kimi qarşıda durur.

Monoqrafiyada diqqəti cəlb edən və elmi yeniliyi ilə seçilən problemlərdən biri də fəmiliaların semantikasının təhlili və təsnifidir. Müəllif doğru olaraq fəmiliaları semantik cəhətdən 9 qrupa ayıraraq təhlil edir. Bütün bunların tədqiqi Azərbaycan xalqının müəyyən inkişaf mərhələləri, xüsusilə ən qədim və qədim dövrlərinin tarixi, etnoqrafiyası, etnogenozi, dilin yazıyaqədərki və yazılı dövrlərinin müəyyən cəhətləri ilə bağlı bir sıra problemlərin həllində mənbə rolunu oynayır. Əsərdə antroponimlərin inkişafı xalqın dili, tarixi və mədəniyyəti ilə vəhdətdə götürülərək onların əlamət və xüsusiyyəti zəngin faktlarla təhlil edilir. Eyni zamanda Azərbaycan onomastik sisteminin əsas layını təşkil edən antroponimlərin inkişafı – qədim dövrlərdə Azərbaycan antroponimləri (XII əsrin sonuna qədər); XII–XVIII əsrlərdə Azərbaycan antroponimləri; XIX əsrdə Azərbaycan antroponimləri; XX əsrdə Azərbaycan antroponimləri (bu da iki qrupa ayrılır: XX əsrin əvvəllərində və XX əsrin II yarısında antroponimlər) dövrlərə ayrılmış və hər bir tarixi mərhələnin xarakterik cəhətləri tədqiq edilmişdir. Bununla da Azərbaycan antroponimlər

sisteminin formalaşma tarixi, xüsusiyyətləri, yaranma modelləri dəqiqləşdirilərək tədqiqatda belə nəticəyə gəlinir; istər qədim və istərsə də müasir antroponimlərdə xalqımızın özünəməxsus mədəniyyəti, məşğuliyyəti, etik və estetik görüşləri öz əksini tapmışdır. Həmçinin Azərbaycan antroponimlərinin inkişafı göstərir ki, antroponimlər dilimizin müxtəlif dövrləri ilə uyğunlaşmış və dildə baş verən dəyişikliklər antroponimlərin inkişaf dinamikasına öz təsirini göstərmişdir. Əsərdə onomastikaya aid olan bir sıra Azərbaycan şəxs adları və onların xüsusiyyətləri, şəxs adları sistemi, mənası, quruluşca növləri, onların mənşəcə tərkibi kimi məsələləri tarixi-lingvistik istiqamətdə təhlil edilərək bu sahədə olan problemlərin həllinə istiqamət verilmişdir. Müasir Azərbaycan ədəbi dilindəki onomastik vahidlər bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. Bunlardan nəzəri daha çox cəlb edən əlamətlər geniş təhlil edilmişdir. Xüsusilə onomastik vahidlərin dilin inkişafının müəyyən mərhələlərində apelyativ leksika ilə qarşılıqlı əlaqə nəticəsində törəyib inkişaf etməsi əsaslandırılmışdır.

Beləliklə, onomastik vahidlərin tədqiqi advermə ənənələrini, onun metod və prinsiplərini, xüsusi adların yaranma və formalaşma yollarını, əmələgəlmə səbəblərini, funksional-struktur tiplərini, semantik qruplarını, poetik-üslubi xüsusiyyətlərini dəqiq və düzgün müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Əsərdə Azərbaycan onomastikasının əsas qollarından – fonetik, qrammatik, leksik, semantik xüsusiyyətlərə malik etnonimlərin tədqiqinə də geniş yer verilmişdir. Doğrudan da, Azərbaycan tarixinə dair keçmiş yazılı abidələr və əsərlər etnonimlərin dilçilik istiqamətində öyrənilməsi üçün etibarlı mənbədir. Çünki etnonimlərin leksik-semantik

xüsusiyyətlərinin araşdırılması istər dil tarixi, istərsə də müasir ədəbi dil üçün maraqlı faktlar verir. Xüsusən etimologiyası obyektiv fikir söyləməyə imkan verir. Bu cəhətdən müəllifin “uyğur”, “türk”, “muğ”, “təklə” etnonimlərinin etimologiyası haqqındakı fikirləri və türk dillərinin materialları əsasında araşdırılması gələcək axtarışlar üçün istiqamət verir. Monoqrafiyada diqqəti cəlb edən və elmi yeniliyi ilə seçilən problemlərdən biri də özünəməxsus müstəqil tədqiqat obyektinə və predmetinə olan toponimikaların – coğrafi obyekt adlarının ümumi nəzəri məsələlərinin tədqiqi Azərbaycan dilinin əmələ gəlməsi və formalaşması tarixini müəyyənləşdirməyə və dəqiqləşdirməyə imkan verir. Müəllifin yazdığı kimi, bu araşdırmalar Azərbaycan xalqının tarixi və dili barədə qədim məlumatların alınmasına gətirib çıxarır. Bunu nəzərə alan müəllif Azərbaycan toponimlərini mənşəyinə görə antroponimlər, etnotoponimlər, hidrotoponimlər, zootoponimlər, fitotoponimlər, kosmotoponimlər, ictimai-siyasi xarakterli, memuar-xatirə və təsviri toponimlər qruplarına ayıraraq geniş faktlarla təhlil etmişdir. Bunların təhlili xalqımızın etnogenezini, etnoqrafiyasını, tarixi coğrafiyasını, bu ərazidə baş vermiş miqrasiyaları, dilimizin tarixinin, qədim dövrün müəyyən fonetik, leksik, semantik və qrammatik elementlərinin, xalqımızın təşəkkül və formalaşmasında əsas rol oynamış ikidilli komponentlərin tədqiqi və dəqiqləşdirilməsində əvəzedilməz mənbə rolunu oynayır.

Tədqiqatda diqqəti cəlb edən mühüm bir cəhət onomastik vahidlərin yaranma üsullarının, üslubi və poetik xüsusiyyətlərinin araşdırılmasıdır. Poetik onomastika – onomastikanın üslubiyyəti dilçiliyin ən yeni və hələ çox az tədqiq olunmuş sahələrindəndir. Burada bədii əsərlərə, bə-

dii əsərdəki surətlərə, hadisələrin təsvir olunduğu yerlərə verilən adlar, onların üslubi xüsusiyyətləri, bədii ədəbiyyatda xüsusi adların komik təbiəti, onomastik vahidlərin obrazlılığı, bədii əsərlərdə xüsusi ad yaradıcılığı, ümumiyyətlə, onomastik vahidlərin başlıca xüsusiyyətləri, növləri araşdırılmış, üslubi xüsusiyyətlərin əsas cəhətləri müəyyən edilmiş, onların bədii üslubun ən qüvvətli bədii ifadə vasitəsi olması bədii nümunələrlə təhlil edilmişdir. Onomastik vahidlərin orfoepik normalar əsasında ifadə edilməsi yüksək nitq mədəniyyətinin əsas əlamətlərindən hesab olunur. Dildə başqa leksik vahidlər kimi, onomastik vahidlər də bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. Bunlar nəzərə alınaraq Azərbaycan dilçiliyində onomastik vahidlərin orfoqrafik və orfoepik problemləri də elmi və sistemli şəkildə tədqiq edilmişdir. Onomastik hadisə və faktların linqvistik təhlili prosesində dünya və türkoloji dilçiliyin nailiyyətlərindən ətraflı istifadə olunmuşdur.

Müasir dilçiliyin gənc sahələrindən biri olan onomastologiyaya həsr edilmiş, əhatə dairəsi və yüksək elmiliyi ilə seçilən, yüksək səviyyədə tədqiq edilən bu əsərlər nəzəri dilçilik üçün zəngin material verir. Belə araşdırmalar gələcək tədqiqatların dairəsini genişləndirməyə imkan verir.

2.2.1. ONOMALOGİYANIN FƏLSƏFİ- NƏZƏRİ ƏSASLARININ TƏDQIQI

Afad Qurbanovun tədqiqatlarında onomalogiya anlayışı, onun predmeti, obyektini ilk dəfə şərh edilmişdir. Verilən izahatdan aydın olduğu kimi, dilin leksik tərkibindəki xüsusi adların cəmi onomastika, ondan bəhs edən dilçilik şöbəsi isə onomalogiya adlanır. Bu termin iki sözdən ibarətdir. *Onoma* (onoma) – ad, *loqos* (logos) – təlim, nəzəriyyə deməkdir. Hətta onomastik leksikaya həsr olunmuş bəzi yazılarda onomalogiyanın yarımşöbələrindən biri olan toponimikanın da ayrıca elm hesab edildiyinə rast gəlmək olur. Mövzusu dilçiliyin ümumi obyektindən ayrılmasından və bilavasitə onunla möhkəm bağlı olan dil faktları və hadisələridir. Buna görə də alimin onomalogiyanı ancaq **dilçiliyin müstəqil şöbəsi** adlandırması həqiqətə daha uyğundur. Bununla da onomalogiya dilçiliyin bir şöbəsi kimi tədqiq olunmağa başlanmışdır. Əlbəttə, müstəqil elm anlayışı geniş və çoxcəhətlidir. Bizcə, onomalogiyanın öz mövzusunə və məqsədinə görə dilçiliyin bir sahəsi kimi tədqiq olunmasında Afad Qurbanov məktəbinin rolu mühüm olmuşdur. Alimin qeyd etdiyi kimi, hər şeydən əvvəl, onun dilin lüğət tərkibindəki hər bir söz – ad cəmiyyətin tələblərini ödəmək zərurətinin nəticəsi kimi meydana çıxır və istifadə olunur. Xüsusi adlar da bu cür qanunauyğunluq əsasında yaranmışdır. Dilimizdə fəal şəkildə işlənən *Dönməz, Sönməz, Aygün, Bakı, Şəki, Ləki, Şamaxı* və sair yüzlərcə belə xüsusi adların xalqımızın tələbi, ehtiyacı əsasında yaranıb formalaşması, onların spesifikası müəyyənləşdirilmişdir. Dilçiliyin onomalogiya şöbəsinin digər nəzəri əsasını bir çox əsrlər ərzində yaranıb ümumməqbul xarakter

alan linqvistik baxışlar, nəzəriyyələr təşkil edir. Məlum olduğu kimi, dilçilik elminin tarixi miladdan əvvəlki əsrlərlə bağlıdır. Zaman-zaman meydana çıxan müxtəlif sahələrə dair dilçilik müddəaları onomalogiyanın da təşəkkülünə səbəb olmuşdur. Qədim dilçilik fənləri içərisində, xüsusilə leksikologiya təlimi arasında bəzən ara-sıra birbaşa onomalogiya məsələlərinə də toxunulmuşdur. Son illərdə onomalogiya özünün nəzəri əsaslarını xeyli dərinləşdirmiş və yeni-yeni istiqamətlər müəyyənləşdirmişdir. Afad Qurbanov yazır: “Onomalogiyanın elmi əsaslarının belə bir qədər möhkəmləndirilməsi o demək deyildir ki, hər şey həll olunmuşdur. Əksinə, indiyə kimi açılmamış sirlər, yazılmamış səhifələr çoxdur. Obrazlı desək, onomalogiya hələ qanad açıq. Onun tam qanadlanması üçün ciddi axtarışlar və tədqiqatlar aparılmasına, daha əsaslı işlər görülməsinə böyük ehtiyac vardır”.

Onomalogiyada öyrənilən xüsusi adlar tam həmcins və eyni xarakterli deyildir. Bu qrup adlar funksional və dil xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən müəyyən cəhətdən fərqlənir. Buna görə də onomalogiyanın bir neçə yarımşöbəsi meydana çıxmışdır. Elmi ədəbiyyatda bu məsələyə müxtəlif cəhətdən yanaşıldığına rast gəlmək olur. Bəzi tədqiqatçılar toponimikani onomalogiyaya qarşı qoyur və onu hətta müstəqil elm hesab edirlər. Bəzi alimlər isə onomalogiyanın iki yarımşöbəsi (antropnimika və toponimika) olduğunu bildirirlər. Bütün şəxs adları antropnimlərə, yer, göy, su obyektlərinin adı isə toponimlərə aid edilir. Bu bölgələrdə bəzi həqiqətlər olsa da, bunlar xüsusi adları tam əhatə etmirdi. Görkəmli elm xadimi bu məsələyə tənqidi yanaşaraq yeni bölgü versə də, tədqiqatlarında antropnimlərə geniş yer verərək yazır: “Dilçi-

likdə antroponimləri öyrənən onomalogiya yarımşöbəsi antroponimiya adlanır. *Antroponim* – yunan mənşəli *anthropos* (insan) və *onoma* (ad) sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Bu terminin mənası şəxs adı deməkdir. Tədqiqatlarda antroponim termini müxtəlif mənalarda işlənir. Bəzən antroponim dar mənada götürülür, onun ancaq şəxs adı və fəmilianı əhatə etdiyi göstərilir. Belə təsəvvür düzgün deyildir. Çünki antroponim termininin semantik tutumu çox geniş və əhatəlidir. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Azərbaycan dili zəngin və rəngarəng onomastik tərkibə malikdir. Dilin lüğət tərkibində onomastik leksikanın xüsusi mövqeyi olduğu kimi, buraya daxil olan vahidlər müxtəlif cəhətlərinə görə ayrı-ayrı sistem və ya yarım sistem təşkil edir. Lakin deməliyik ki, indiyə qədər dilçilik elmində bu vahidlərin ümumməqbul hesab edilən təsnifi verilməmişdir. İstər Azərbaycan dilçiliyində, istərsə də xarici ölkə elmində onomastik vahidlərin təsnifində çoxmüxtəliflik vardır”.

Ümumiyyətlə, ümumi dilçilikdə onomastik tərkib haqqında istiqamətverici dəqiq konsepsiya olmadığı kimi, türkoloji dilçilikdə də onomastik vahidlərin konkret təsnifinə təsadüf edilmir.

Dilin başqa vahidlərində olduğu kimi, onomastik leksikanın da təsnifində müəyyən prinsiplərə əsaslanmaq lazımdır. Onomastik vahidlər təsnif edilərkən, başlıca olaraq, məna və məzmun nəzərə alınmalıdır. Belə ki, eyni xarakterə malik və eyni səviyyəli mənanı bildiren onomastik vahidlər xüsusi cərgədə və müəyyən başlıq altında qruplaşdırılır. Deyilən cəhətlər nəzərə alınaraq dilimizdəki xüsusi sözlər – onomastik vahidlər hələlik aşağıdakı müstəqil qruplara bölünür:

1. <i>Antroponimlər</i>	5. <i>Zoonimlər</i>
2. <i>Etnonimlər</i>	6. <i>Kosmonimlər</i>
3. <i>Toponimlər</i>	7. <i>Ktematonimlər</i>
4. <i>Hidronimlər</i>	

Müasir Azərbaycan dili zəngin antroponimik leksikaya malikdir. Azərbaycan onomastik mənbələrində antroponimik kateqoriyalara dair külli miqdarda dil faktı özünü göstərir. Elə buna görə də antroponim anlayışına şəxslə bağlı hər bir xüsusi ad kateqoriyası daxildir. Məsələn, şəxs adları, fəmilialar, ata adları, ləqəblər, təxəllüslər və titullar.

Dildəki antroponimlərin rolu və vəzifəsi eyni deyildir. Müxtəlif tarixi dövrlərdə cəmiyyətdə işlənən antroponimlər bir-birindən fərqlənmişdir. Məsələn, Azərbaycan xalqının qədim yaşayış dövründə ancaq şəxs adları əsas olmuşdur. Həm də bu adlar təsviri xarakter daşmışdır. “Kitabi-Dədə Qorqud”da işlənən şəxs adları buna parlaq misaldır. Həmin dövrdə fəmiya, ata adı, titul, ləqəb və s. antroponimik kateqoriyalar ya tamamilə, ya da çox az işlənmişdir. Lakin bir qədər sonra, təxminən orta əsrlərdə ad və ata adı yanaşı işlənmişdir. Azərbaycan xalqının adət-ənənəsinə fəmiya, əsasən, XIX əsrdən daxil olmuşdur. Ümumiyyətlə, antroponimik kateqoriyalar müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində iki formada işlənir:

- a) *Əsas adlar;*
- b) *Köməkçi adlar.*

Lakin bir sıra xalqlarda bu əsas antroponimik kateqoriyaları təşkil edən modellər eyni formada deyildir. Bəzilərində ancaq şəxs adı və ata adı işlənir, fəmiya işlənmiş, bəzilərində isə antroponimik modeldə ata adı işlənmiş,

bunun əvəzində ad və soyadlar işlənir (məsələn, Orta Asiyada yaşayan kateqoriyalarda olduğu kimi).

Əlifba kateqoriyalarında, bir qayda olaraq, fəsilələrin əvvəldə gəlməsi diqqəti cəlb edir. Azərbaycan dilinin istər bədii üslubunda, istərsə də başqa üslublarında işlənən antroponimləri iki növə bölmək olar: adi-real və qeyri-adi bədii antroponimlər.

Cəmiyyətdə insanları bir-birindən fərqləndirmək məqsədilə istifadə olunan hər bir həqiqi ad real antroponimdir. Araşdırmalar göstərir ki, real və bədii antroponimlərin bir sıra cəhətləri yaxın, ümumi olduğu kimi, bəzi əlamətləri əsaslı şəkildə seçilir və fərqlənir. Bu ümumi və fərqli cəhətlərin aşkara çıxarılması real və bədii antroponimlərin dildəki rolunu və mövqeyini daha dəqiq müəyyənləşdirməyə kömək göstərir.

Bununla yanaşı, toponimlərin tarixi əhəmiyyəti, xalqın tarixi ilə bağlılığı da onun yaradıcılığında daha geniş tədqiq olunmuşdur. Çünki dilin onomastik tərkibində toponimlər ən qədim leksik vahid hesab olunur. Xüsusilə paleotoponimlərin bir qismi yazı meydana gələndən xeyli əvvəl yaranmışdır. Ayrı-ayrı dillərə məxsus toponimlərin bir çoxunun yaranma tarixi həmin dillərin yazılı abidələrinin tarixindən xeyli qədimdir. Qədim insanlar, əsasən, yaşadıkları və ətrafdakı iri coğrafi obyektlərə (onları heyrətə gətirən dağlara, qayalara, dərələrə, uçurumlara, şlalələrə, çaylara və s.) ad vermişlər. Həmin adların semantikasını, əsasən, dini təsəvvürlər təşkil etmişdir. Belə qədim adların mənası çox zaman başqa xalqlara (hətta xalqın özünə də) naməlum qaldığından onlar haqqında müxtəlif fikirlər və mülahizələr yaranır. Bütün bunların tarixi həqiqətlərin açılmasında mühüm rol oynadığı qeyd edilir. Tədqiqat za-

manı dilçilik elmində toponimiya onomalogiyanın yarım-şöbəsi hesab edildiyinə görə “toponimika” əvəzinə *toponomastika* termini də işlətməmişdir.

Afad Qurbanov onomalogiyanın dilçiliyin bir şöbəsi kimi tədqiqi metodlarını da geniş şəkildə təhlil edir. Bu metodların spesifik xüsusiyyətlərini təhlil edərək yazır ki, təsviri onomalogiyanın əsas əlaməti ümumiləşdirmədir. Elmi dərkətmədə başlıca meyar olan ümumiləşdirmə təsviri onomalogiya üçün daha vacibdir. Lakin burada hər cür ümumiləşdirmə yox, dəqiq elmi ümumiləşdirmə aparmaq həlledici rola malikdir. Burada ümumiləşdirmə bir-iki dil faktında deyil, daha çox nümunəyə əsaslanmalıdır. Əks təqdirdə ümumiləşdirmə havadan asılı vəziyyətdə qalar. Bununla da başqa sahələrdə olduğu kimi, burada da onomastik faktlara formal mövqedən yanaşmaq zəruriliyi xüsusi qeyd edilir. Göstərilir ki, əks halda bu metod müsbət nəticə verə bilməz, çünki bu ölçü ilə onomastik hadisələrin lingvistik təbiətini açmaq mümkün olmur. Ona görə də təsviri onomalogiyanın problemləri ilk dəfə bu böyük alim tərəfindən müəyyənləşdirilərək yazılır ki, bu növ onomalogiyanın başlıca problemi onomastik leksikanı qeydə almaq, onu sistemləşdirmək və təsvir etməkdən ibarətdir. Burada onomastik leksikanın müasir inkişaf prosesləri, semantik-üslubi, qrammatik xüsusiyyətləri, qrupları, onların əlamətləri təsvir olunur.

Əsərdə təsviri onomalogiyanın məqsəd və vəzifələri dəqiqləşdirilərək göstərilir ki, hər şeydən əvvəl, onomastik leksikanı təşkil edən vahidləri sistem kimi öyrənmək maraqlıdır. Məlumdur ki, onomastik leksikada sistem yaradan faktorlar da insanın düşüncəsi ilə, onu əhatə edən mühitlə, ətraf varlıqla bağlıdır. Deməli, mövcud sistemlər

və onların ünsürləri ictimaiyyətin tarixi təcrübəsi və tələbatı əsasında meydana çıxıb formalaşmışdır. Bununla yanaşı, tarixi onomalogiyanın əhəmiyyəti və problemin açılmasında rolu nəzəri cəhətdən əsaslandırılır. Belə ki, tarixi onomalogiya həm də etnolinqvistikanın bir növü kimi **etnogenetik** problemlərlə bərabər dilçilikdə daha bir çox vacib məsələlərin açılmasına kömək edir. Tarixi onomalogiya başqa sahələrə nisbətən dil tarixi ilə daha çox bağlıdır. Eyni zamanda, bu şöbə mədəni-tarixi xarakterə malikdir. Hazırda tarixi onomalogiyanın ümumi və xüsusi problemləri müxtəlif istiqamətlərdə tədqiq olunmuşdur. Onomastik vahidlərin yaranması və formalaşması, bunların genezisi, onomastik leksikanın inkişaf prosesləri və mərhələləri alimin tədqiqatlarında öz həllini tapmışdır. Bu problemlər bizim dilçilikdə, əsasən, 50-ci illərdən daha ciddi şəkildə irəli sürülmüşdür. Dilçiliyin müasir inkişaf mərhələsində onomastik leksikanın tarixi istiqamətdə araşdırılmasına xüsusi önəm verən alim omonimlərin inkişaf tarixinin tədqiqinə geniş yer vermişdir.

Müqayisəli onomalogiyanın dilçilik metodu kimi əsas vəzifələri də müəllif tərəfindən araşdırılmışdır. Müəllif yazır ki, müqayisəli onomalogiyanın qarşısında bir sıra problemlərin müxtəlif istiqamətdə tədqiqi vəzifələri durur. Bunlardan bəziləri geniş şəkildə təhlil edilmişdir:

1. *Dilin ümumi leksikasındakı ədəbi və qeyri-ədəbi onomastik vahidlərin öyrənilməsi.* Bu məsələ dilçilik baxımından çox maraqlıdır. Məlumdur ki, istər şəxs və istərsə də yer adlarının ümumxalq danışığında, dialekt və şivələrdə müxtəlif variantlarda işlədiyinə rast gəlirik. Müqayisə əsasında belə adların ədəbi dil meyarına uyğun gəlmədiyini müəyyənləşdirmək olur. Burada onomastik vahidlərin ədəbi dil

normasına uyğunlaşdırılması, onların düzgün tələffüzü, yazılışı və s. məsələlər diqqət mərkəzində durur.

2. *Türkdilli xalqların adlar sisteminin ümumi motivlərinin müqayisəli öyrənilməsi.*

Əsərdə onomalogiyanın konkret problemləri də araşdırılmışdır. Onomastik vahidlərin hər biri sosial işarədir. Ona görə də bəzi mühüm məsələlərin açılmasında bunların xüsusi rolu vardır. Ümumiyyətlə, onomastik vahidlərin tədqiqi problemləri bir neçə cəhətdən əhəmiyyətlidir:

- a) Dilin lüğət tərkibinin bütövlükdə xarakteristikasını vermək üçün onomastik vahidlərin tədqiqi son dərəcə vacibdir;
- b) Onomastik vahidlərin çoxunda indi dildə olmayan forma və anlayışların izi qala bildiyinə görə bunların tədqiqi dilçiliyin ən mürəkkəb və mühüm sahələri hesab edilən dil tarixi, dialektologiya və üslubiyyət üçün zəruri faktlar verə bilər;
- c) Onomastik materialın öyrənilməsi dilçiliklə yanaşı, tarix, etnoqrafiya, sosiologiya, coğrafiya və başqa elmlərin bir sıra problemlərinin açılmasına kömək edir;
- ç) Onomastik vahidləri düzgün bilmək və yazmaq insanın ümumi mədəniyyətinə təsir edən vasitələrdəndir.

Onomalogiya Azərbaycan dilçiliyinin nisbətən gənc sahəsidir. XX əsrin II yarısına qədər dilçiliyin bu vacib sahəsi diqqət mərkəzindən kənar qalmışdır. Dilçilər bu məsələlərlə az hallarda məşğul olmuşlar. İndi dünya dilçiliyində onomastik tədqiqata meylin güclənməsi ilə əlaqədar Azərbaycan dilinin onomastik vahidlərinə dair də sistematik geniş elmi-tədqiqat işləri meydana çıxmaqdadır.

Bütün bunlarla bərabər, deməli ki, Azərbaycan dilçiliyinin onomastikasının həll olunmamış **konkret prob-**

lemləri hələ də az deyildir. Onomastikanın bu və ya digər cəhətləri lazımı səviyyədə işıqlandırılmamış qalmış, elmə aydın olmayan, dilçilik üçün maraqlı və gərəkli çox şey vardır. Buna görə də onomalogiya sahəsində Azərbaycan dilçiliyinin qarşısında bir sıra vacib problemlər durur. Məsələn, dilçilikdəki “onomastika” termininə nəzər salaq. Bu terminin dörd mənası verilir:

- a) insan adlarının cəmi;
- b) xüsusi adların məcmusu;
- c) müstəqil elm adı;
- ç) elm şöbəsi kimi.

Belə paralellik başqa bir sıra onomastik terminlərdə də müşahidə olunur.

Əsərdə onomalogiyanın elmi əlaqələri də ilk dəfə tədqiqata cəlb olunmuşdur. Dialektikaya görə, hadisələrin əlaqəsi və qarşılıqlı asılılığı, qarşılıqlı təsiri anlayışları olmadan inkişaf anlayışını başa düşmək olmaz. Bu əlaqədən bəhs edilərkən göstərilir ki, dialektika üçün “hər bir hadisənin bütün cəhətləri (həm də tarix daim yeni-yeni cəhətlər meydana çıxarır) arasındakı qarşılıqlı asılılıq və olduqca sıx, möhkəm bir əlaqə, həm də vahid və qanunauyğun bir dünya hərəkəti prosesini yaradan əlaqə səciyyəvidir”. Buna görə də hər hansı bir hadisəni düzgün dərk etmək üçün onu digər hadisələrlə əlaqədə nəzərdən keçirmək vacibdir. Bu cəhət elmi axtarış və tədqiqatlarda da nəzərə alınmağı tələb edir. Buradan da elmlərarası, şöbələrarası əlaqələrin zəruriliyi meydana çıxır. Bu cəhətdən dilçiliyin xüsusi şöbəsi olan onomalogiyanın həm başqa dilçilik şöbələri ilə, həm də bir sıra başqa elmlərlə əlaqəsi mövcuddur.

Onomalogiyanın dilçiliyin digər müstəqil şöbələri ilə əlaqəsi də müəllif tərəfindən təhlil edilir. Onomalogiya

problemləri, təbii olaraq, dilçiliyin bütün şöbələri ilə qırılmaz şəkildə əlaqədədir. Buna görə də onomastik vahidin hər hansı məsələsinin izahında mütləq dilçiliyin müəyyən şöbəsinə dair bilik və məlumatlar xatırlanmalı və bu əsərdə tədqiqat işi aparılmalıdır. Əks təqdirdə aparılan tədqiqat linqvistik istiqamətdən uzaqlaşar və ya qeyri-elmi xarakter daşıya bilər.

Onomalogiya dilçiliyin semasiologiya, fonetika, morfologiya, sintaksis, derivatologiya və digər şöbələri ilə əlaqədardır. Onomastik vahidlərin mənasının açılmasında semasioloji, səs tərkibinin öyrənilməsində fonetik, quruluşunun araşdırılmasında morfoloji və sintaktik dil qanunauyğunluqlarına istinad edilir. Xüsusilə başqa elm sahələri ilə əlaqəsi, onların qarşılıqlı inkişafı zəngin faktlarla təhlil edilir. Elmlərarası əlaqə müasir elmin inkişafında ən zəruri cəhətlərdən biridir. Bunsuz müasir elmi təsəvvür etmək olmaz. Bir elm sahəsinin nəticələri başqa elm sahəsində müəyyən problemin, ideyanın meydana gəlməsinə səbəb olur. Belə qarşılıqlı əlaqə və təsvir dilçiliyin və xüsusilə onun onomalogiya şöbəsinin başqa elmlərlə münasibətində də özünü göstərir. Onomalogiyanın başqa elmlərlə əlaqəsinin müəyyənləşdirilməsi bu sahədə bəzi məsələlərin daha obyektiv şəkildə araşdırılmasına zəmin yaradır. Bu cəhətdən onomalogiyanın ədəbiyyatşünaslıq, tarix, etnoqrafiya, sosiologiya, coğrafiya, astronomiya, epiqrafika, estetika elmləri ilə əlaqəsi müəyyənləşdirilmişdir. Aydınlaşdırılır ki, onomastik leksikanın əsas mənbələrindən biri bədii ədəbiyyatdır. Buraya şifahi xalq ədəbiyyatı – folklor və yazılı ədəbiyyat nümunələri daxildir. Bədii əsərin birinci növbədə adı, orada iştirak edən surət adları, hadisələrin baş verdiyi yer adları və başqa varlıqlara verilmiş xüsusi

adlar onomastik tədqiqatı ədəbiyyat tarixi, ədəbiyyatşünaslıqla bağlayır. Bədii əsərlərdə onomastik vahidlərdən istifadənin yolları, səbəbləri, vasitələri poetik onomastikanın tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. A.Qurbanov qeyd edir ki, onomalogiya ilə ədəbiyyat tarixi, ədəbiyyatşünaslıq arasında elə sıx əlaqə yaranmışdır ki, bunları bir-birindən ayrı təsəvvür etmək olmur. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında prof. M.Seyidov öz tədqiqatlarında bir sıra Azərbaycan etnonimləri, antroponimləri və toponimlərinin etimologiyası və mənşəyinə dair sanballı fikirlər söyləmişdir. Bunların nəzərə alınması zərurəti göstərilir və yazılır ki, ədəbiyyatşünaslarımız ədəbi prosesin bu sahəsinə çox az maraq göstərir, təsadüfdən-təsadüfə yazıçının bədii əsərə, oradakı surətlərə adqoyma adət-ənənəsindən, bu sahədəki çətinliklərdən bəhs edirlər.

Bir çox cəhətdən onomalogiya tarix elmi ilə də bağlıdır. Xüsusilə paleonomastik vahidlərin, o cümlədən toponim, antroponim və etnonimlərin öyrənilməsində tarix elminin ayrı-ayrı sahələri, məsələn, etnoqrafiya, etnocoğrafiya, arxeologiya, numizmatika və s. sahələr nəzərə alınmalıdır. Arxeoloji axtarışlar zamanı bir sıra yazılı abidələr tapılır ki, bunların mətnində çoxlu miqdarda həmin dövrə aid xüsusi adlar da əks olunmuşdur.

Qədim dövrlərə aid qohum adların öyrənilməsi ayrı-ayrı qəbilə və tayfa birliklərinin əmələ gəlməsi, onların həyatına dair məlumatlar əldə etməyə imkan verir. Qədim salnamələr, dövlət sənədləri və fərmanlar, yazılı kitabələr və s. həm tarix elmi, həm də onomalogiya üçün əvəzsiz mənbədir. Bunlardan başqa, tarix elminin **genealogiya** (ayrı-ayrı ailələrin qohumluğunu öyrənən şöbə), **sfragistika** (mətbuat tarixini öyrənən sahə), numizmatika

(qədim pulları öyrənən sahə) onomalogiya ilə, xüsusilə antroponimika və toponimika ilə daha sıx əlaqədədir. Bununla yanaşı, onomalogiya və etnoqrafiyanın əlaqələri və tədqiqat prosesində əldə ediləcək yeniliklər öz şərhini tapmışdır. Çünki etnoqrafik materiallar xüsusi adların bir qrupunu təşkil edən etnonimlərin tarixi aspektdə araşdırılmasına imkan verir. Xalq, tayfa və qəbilə adlarına etnoqrafik mövqedən yanaşılması həm ekstralinqvistik, həm də linqvistik elmi nəticələr alınmasına gətirib çıxarır. Etonimlərin bu tədqiqat prosesində etnik onomastika problemləri ön plana çəkilir, etnonimlərin tarixi inkişaf dinamikası, bir xalqa məxsus bir neçə ad və ya bir xalqa başqa xalqlar tərəfindən verilmiş adlar tədqiqat obyektinə çevrilir.

Son illərdə Azərbaycan xalqının etnogenezinin öyrənilməsində çoxlu miqdarda etnonim tarixi-linqvistik təhlilə cəlb edilmişdir. Müasir dövrdə onomalogiya ilə etnoqrafiyanın əlaqəsi daha da möhkəmlənir. Onomastik vahidlərin bir qrupu, xüsusilə yer və şəxs adlarının öyrənilməsi sosiolinqvistik problemlərdir. Bu vahidlərdə dilin sosial mahiyyəti aydın görünür. Ölkənin ictimai tarixi və siyasi həyatı, hər şeydən əvvəl, yer və şəxs adlarında özünü göstərir. Burada şəxs adlarının tədqiqi sahəsində diqqəti sosioloji aspektlərin öyrənilməsi cəlb edir. Antroponimlərin sosioloji problemləri tədqiq edilərkən antroponimika və qohumluq sistemi, antroponimika və etnik proseslərə xüsusi diqqət yetirilir, bu problemlər əlaqəli öyrənilir.

Adlarda cəmiyyətin sosial və mədəni həyatı əks olunur. Bununla bağlı olaraq onomastik tədqiqatlar sosial proseslərin açılmasına kömək göstərir. Onomalogiya coğrafiya elmi ilə daha çox qarşılıqlı əlaqədə inkişaf edir. Coğrafiyaçılardan ən çox tədqiqata cəlb etdiyi onomastik problemlər

dən biri də toponimik terminlər və formantlardır. Dilçilər də bu məsələlər üzərində tədqiqat aparırlar. Lakin onlar söz yaradıcılığı və lüğət tərkibində toponimik terminlər və formantların rolu, bunların hesabına ədəbi dilin zənginləşməsi, dialekt formaları və s. məsələlər ətrafında düşünürlər. Coğrafiyaçılar isə toponimik terminlər və formantlarla maraqlanarkən ən çox adların düzgün yazılışını dəqiqləşdirmək məqsədini güdürlər. Azərbaycan coğrafiyaçıları bu istiqamətdə xeyli iş görmüşlər. Lakin o da qeyd edilir ki, toponimlərin etimoloji təhlili milli dillərin tarixinin qaranlıq səhifələrinin açılmasında mühüm mənbədir.

Təbii haldır ki, göy cisimlərinin adı kosmonimlər adı altında öyrənilir. Səma cisimlərinin tədqiqi ilə astronomiya elmi məşğul olur. Obyektin adı onunla tanışlıqda daha yaxşı öyrənilir. Astronomlar səma obyektlərinin mahiyyətini öyrənərkən riyazi metodlarla yanaşı linqvistik təhlil metodlarından da istifadə edirlər. Belə ki, onlar ulduz bürclərinin və başqa planetlərin qədim adlarını öyrənməklə onların mənşəyinə, yaranma tarixinə dair müəyyən mülahizə yürüdür, müqayisələr edirlər. Şübhəsiz, bu prosesdə astronomiya linqvistika ilə kəşifir.

Kosmonimlərin tədqiqində astronom heç vaxt dilçi onomoloqun tədqiqatına, yaxud onomoloq astronomun fikirlərinə biganə qala bilməz. Bunlar mütləq bir-biri ilə bağlı olmalıdır. Müəllifin qeyd etdiyi kimi, onomologiya epigrafika ilə də bağlıdır. Qədim tarixi və ədəbi yazılı abidələrin düzgün oxunulması müasir elm üçün çox zəruridir. Belə ki, elə məsələlər var ki, onun həqiqiliyi abidədəki hər hansı sözün oxunuşundan asılı olur. Qədim türk abidələrinin çoxu epigrafistlər tərəfindən aydınlaşdırılmışdır. Epigrafist dilçiyə dəqiqləşmiş material verir.

Miladın V–X əsrlərinə aid edilən ən qədim türk yazılı abidələrini epiqrafistlər Sibirdə və Monqolustanda müxtəlif qəbir daşları, qayalar, ev əşyaları, dəmir, qızıl, gümüş qablar, alətlər və s. üzərindən çox çətinliklə, gərgin əmək sayəsində aşkar edib elm aləminə gətirmişlər. Maraqlıdır ki, epiqrafistlər müxtəlif ixtisas sahibləri olurlar. Onların arasında tarixçi, coğrafiyaçı, səyyah, dilçi, mühəndis və b. rast gəlinir. Lakin onomalogiyanın problemləri qarşılıqlı əlaqədə öz həllini tapa bilər.

Onomastik vahidlər xüsusi normalara tabedir. Bəzən bunların pozulması halları olduğu kimi, xoşagəlməz adlara da təsadüf edilir. Onomalogiya və estetika adların işləkliyini, dəyişmə səbəblərini, müasirliyini, poetikliyini və s. problemləri öyrənməkdə bir-birinə qarşılıqlı kömək göstərmiş olur. Dilin gözəlliyini öyrənmək estetikanın tədqiqat obyektinin tərkib hissələrindən biridir. Dilin gözəlliyi dedikdə, hər şeydən əvvəl, ən mükəmməl inkişaf etmiş ədəbi dil nümunəsi nəzərdə tutulur. Tarixən Azərbaycan ədəbi dili uğrunda gedən diskussiyalar, mübahisələr, mübarizələr də bir daha bunu sübut edir ki, xalqın böyük əksəriyyəti həmişə nümunəvi ədəbi dildə danışmağı xoşlamışdır. Xalqın estetik təfəkküründə dilə ideal münasibət həmişə ön planda durmuşdur.

2.2.2. ONOMASTİK MƏNBƏ ANLAYIŞI

Onomastik mənbə geniş anlayışdır. Onomastik mənbə dedikdə, xüsusi adlar işlənmiş bütün yazılı və şifahi mənbələr nəzərdə tutulur. Lakin bu meyarla yanaşdıqda onomastik mənbələr kəmiyyət etibarı ilə həddindən çox görünür. Bu onomastik mənbələr xaraktercə də çox müxtəlifdir. Bunların təsnifi müasir elm üçün ən vacib məsələlərdəndir. Lakin çox təəssüf ki, buna bir o qədər fikir verilmir. Onomastik mənbələr yaranma tarixinə, məzmununa, həcminə, mövcud olduğu formasına görə müxtəliflik təşkil edir. İlk dəfə olaraq görkəmli alim Afad Qurbanov tərəfindən yaranma tarixinə görə onomastik mənbələr qədim mənbələr, müasir mənbələr adı altında iki yerə bölünür və onların spesifikasi müəyyənləşdirilir.

Onomalogiyaya dair elmi əsərləri, yazılmış məqalələri nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, istər bəzi professional tədqiqatçılar, istərsə də onomastika həvəskarları öz araşdırmalarında bir çox mənbələrə, hətta əsas mənbələrə ya əhəmiyyət vermir, ya da sadəcə olaraq onları nəzərdən qaçırlar. Bütün bunlar hər bir onomastik mənbənin xarakteristikasının verilməsi zəruriliyini meydana çıxarır. Bu, nəzərə alınaraq qədim abidələr onomastik mənbə kimi müxtəlif qruplara ayrılır. Qədim abidələr forma və məzmunca müxtəlifdir. Bunların bir qismi kağız üzərində, bir qismi isə məscidlərin divarlarında, qəbir daşları üzərində, eləcə də daş-qayalarda əks olunmuş yazılardan ibarətdir. Məsələn, Sibirdə və Şimali Monqolustanda qəbir daşları üzərində əks olunmuş Orxon-Yenisey abidələrinin məzmunu çoxdan alimlərin marağına səbəb olmuşdur. Bu sahədə danimarkalı alim V.Tomsen, rus alimləri V.Rad-

lov, P.M.Melioranski, S.Y.Malov, fin alimi Q.İ.Ramsted və başqaları bugünkü elm üçün əvəzsiz xidmətlər göstərmişlər. Həmin alimlərin gərgin əməyi sayəsində abidələr oxunmuş və onun məzmunu elm aləminə aydın olmuşdur. Ümumiyyətlə, qədim abidələr üzərində onomastika, gələcək tədqiqatçıların bu xüsusiyyətləri nəzərə alması, həmin abidələrdəki xüsusi adların əsl formasının bərpasına səy göstərilməsi əsərdə xüsusi olaraq qeyd edilmişdir. Bununla yanaşı, yazılı ədəbiyyatın da onomastik mənbə kimi əhəmiyyətini qeyd edərək müəllif yazır ki, onomastik mənbə kimi yazılı ədəbiyyatın xüsusi əhəmiyyəti vardır. Bu növ ədəbiyyatda qədim toponimlər, tayfa və qəbilə adları mühafizə olunub saxlanır. Demək, hər hansı onomastik vahidin istər etimologiyasının, istərsə də yaranma tarixinin araşdırılmasında yazılı ədəbiyyat ən etibarlı mənbə kimi götürülə bilər.

Azərbaycan xalqı zəngin şifahi ədəbiyyata malikdir. Tarix boyu xalqımız müxtəlif janrlarda yüzlərlə dərin mənalı əsərlər yaratmışdır. Azərbaycan dastanlarında, nağıllarında və digər folklor nümunələrində külli miqdarda müxtəlif xüsusi ad vardır. Hətta burada bəzi adların yaranmasına dair faktlar az deyildir. Bu cəhətdən “Kitabi-Dədə Qorqud” (XI–XII əsrlər), “Koroğlu” (XVII əsr), “Qaçaq Nəbi” (XIX əsr) və digər dastanlarımız, nağıllarımız və başqa şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri onomastik tədqiqatın diqqət mərkəzindən yayınmamalıdır.

Onomastik mənbə kimi aşıq ədəbiyyatı da faydalıdır. Bu ədəbiyyatda Azərbaycan onomastik vahidlərinin bir sıra növünə rast gəlmək olur. Bəzən elə aşıq şeir nümunələrinə təsadüf etmək olur ki, orada şəxs, yer, tayfa, qəbilə və s. xüsusi adların ən maraqlı faktları ilə qarşılaşırıq.

Bunlar nəzərə alınaraq qeyd edilir ki, aşiq ədəbiyyatında diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri budur ki, burada işlənən adların əksəriyyəti xalis türk mənşəli xüsusi adlardır. Bu mənada onomastik vahidlərin dil tərkibindən bəhs edərkən həmin mənbə tədqiqatçıya daha qiymətli fakt verə bilər. Aşiq ədəbiyyatı həm də antroponimləri aydınlaşdırmaq üçün geniş material verir. Onomastikanın tədqiqat predmeti aydınlaşdırılan zaman qədim və müasir lüğətlər də onomastik mənbə kimi əsərdə öz şərhini tapmışdır.

Onomastika üçün lüğətlər qiymətli mənbədir. Lüğətlər iki yerə bölünür: ensiklopedik və linqvistik. Tədqiqatda müxtəlif antroponimik modellərin yaranmasına, habelə titul, familiya, ktematonim və s. onomastik kateqoriyalara dair faktlar vermək üçün ASE daha etibarlı mənbə sayıla bilər.

Linqvistik lüğətlərin bir çoxunda da xüsusi adlara, onların yazılışı və deyilişi məsələlərinə rast gəlmək olur. Hal-hazırda Azərbaycan dilində bir neçə şəxs adları lüğəti nəşr olunmuşdur. Lakin bu lüğətlərdə Azərbaycan şəxs adları tam əks olunmamışdır.

Bununla yanaşı, göstərilir ki, onomastik leksikanın digər sahələrini əhatə edən lüğətlərin yaranmasına ciddi ehtiyac duyulur. Onomastik tədqiqatda bu lüğətlərin əldə olunması ciddi çətinlik törədir. Bəzən tədqiqatçı müəyyən qanunauyğunluğu sübuta yetirmək üçün fakt tapmaqda çətinlik çəkir. Halbuki bu cür lüğətlər tədqiqatçının işinə çox böyük kömək göstərə bilər. Eyni zamanda qeyd edilir ki, xəritələr coğrafi obyektin pasportudur. Bunlar müxtəlif növlüdür: *tarixi, coğrafi, topoqrafik və kənd təsərrüfatı xəritələri*.

Qədim Azərbaycana dair xəritələr paleotoponimləri tədqiq etməkdə əvəzsiz mənbədir. Buna görə də dilçi onomoloq toponimlərin araşdırılmasında, areal toponimlərin

müəyyənləşdirilməsində tək-cə Azərbaycanca dair deyil, habelə başqa xalqların, dünyanın müxtəlif ölkələrinin xəritələrinə nəzərdən keçirməkdə müəyyən nəticələr əldə edə bilər.

Məlumdur ki, hər kəndin məhəllələrinin və eləcə də əkin, səpin, biçin sahələrinin adları vardır. Bunlar rəsmi yazılarda öz əksini tapmamışdır. Belə müşahidələr göstərir ki, Azərbaycan dilinin müasir dialekt və şivələrində külli miqdarda ləqəblər, şəxs adları, patronimlər, mikrotoponimlər, xalq kosmonimləri işlənməkdədir. Təəssüf ki, bu əvəzsiz mənbə müasir dilçiliyimizin diqqətindən kənar qalmışdır. Alim bu istiqamətləri müəyyənləşdirməklə onomastikanın dilçiliyin bir sahəsi kimi tədqiqat sahələrinin genişliyini faktlarla sübut edir.

Məlumdur ki, dövrü mətbuat müntəzəm informasiya mənbəyidir. Qəzet və jurnalların, demək olar ki, hər səhifəsində xüsusi adlara rast gəlmək olur. Müəyyən onomastik vahidi fərqləndirmək, müasir işlənmə formasını işıqlandırmaq üçün bu mənbələr qiymətlidir. Onomastik leksikanın müasir vəziyyəti tədqiq edilərkən mütləq dövrü mətbuata müraciət etmək lazım gəlir. Burada dərc olunan elmi, bədii və publisistik məqalələrdə, oçerklərdə və müxtəlif xarakterli yazılarda əmək kollektivlərində çalışan zəhmətkeşlərin ad və fəmiliaları, idarə və təşkilat, idman və musiqi kollektivləri, məişət evləri, iaşə, klub, mədəniyyət ocaqları və s. adlar öz əksini tapır. Bütün bunlar xüsusi ad kimi dilçi-onomoloqların gündəlik qeyd dəftərlərinə, yaxud kataloqlarına daxil olur. Xüsusilə onomastik fondun əməkdaşları dövrü mətbuatdan zəngin mənbə kimi daha çox faydalana bilərlər. Bu mənbələr dəqiqləşdirilməklə yanaşı, onların üzərində iş prinsipləri də göstərilir. Çünki mövzu ilə bağlı mənbə müəyyənləşdirmək, ondan elmi məqsədlə

faydalı istifadə edə bilmək tədqiqatçıdan gərgin əmək və böyük bacarıq tələb edən işdir. O da qeyd edilir ki, bu işin konkret prinsipləri hər bir tədqiqatçının öz fərdi xüsusiyyətləri və seçdiyi mövzu ilə əlaqədar olur. Bu prinsiplər də tədqiqatda müəyyənləşdirilmişdir:

1. Mənbədən fakt dəqiq götürülməlidir, həm də mənbənin yeri düzgün və ətraflı göstərilməlidir. Bu prinsipə əməl olunmadıqda tədqiqat işinin elmi aparaturası aşağı səviyyədə olur.
2. Mənbədən faktın düzgün oxunulması. Bu prinsipə əsasən başqa dillərə dair mənbələrdən istifadə prosesinə dəqiq əməl olunmalıdır. Xüsusilə ərəb əlifbasındakı mənbələrdən faktların düzgün oxunuşu çətinləşir.
3. Onomastik tədqiqatın xarakterindən, səviyyəsindən, xüsusiyyətindən asılı olaraq mənbələrin seçilməsində dövrün nəzərə alınması.

Bunlar, şübhəsiz ki, mənbə üzərində işləyən onomoloqlar üçün əsas olmalıdır. Tədqiqatçının elmi işinin nəticəsi onun mənbə seçməsindən, həmin mənbədəki materiallardan məqsədəuyğun şəkildə istifadə etməsindən çox asılıdır.

Müəllifin bu təklifləri nəzərə alınaraq onomastik materialın sistemli toplanması işi respublikamızda alimin rəhbərliyi ilə həyata keçirilmişdir. Bu sahədə uğurlu addımlar atılmış, Azərbaycan toponimikası və antroponimikasına dair onlarla namizədlik və doktorluq dissertasiyası müdafiə edilmişdir. Bunlardan başqa, görkəmli alimimiz elmin bu mühüm sahəsinə aid xeyli məqalə və kitab nəşr etdirmişdir. Lakin bütün bunlarla bərabər, Azərbaycan dilinin onomastik materialının hələ də tam şəkildə toplanmaması, indiyədək toplanmış olan onomastik materialların, bəlkə

də, dilimizdə mövcud olan onomastik vahidlərin 30–40 faizini təşkil etməsi, elə buna görə də hazırda Azərbaycan dilçiliyinin qarşısında bu sahədə bir çox vəzifələrin durması qeyd edilir və aşağıdakı vəzifələr müəyyənləşdirilir:

Əvvəla, onomastik leksikanın tərkib hissələrini təşkil edən antroponimlər, toponimlər, hidronimlər, etnonimlər, zoonimlər, kosmonimlər, ktematonimlər hər biri ayrı-ayrılıqda toplanmalı və sahə lüğətləri hazırlanmalıdır. *İkincisi*, Azərbaycan dilinin onomastik leksikası müxtəlif istiqamətdə – etimoloji, qrammatik, leksik, semantik və s. cəhətdən linqvistik tədqiqata cəlb olunmalıdır. *Üçüncüsü*, Azərbaycan dilinin geniş onomastik arealını özündə əks etdirən böyük atlas hazırlanmalıdır.

Onomastika dilçiliyin xüsusi elm sahəsinin tədqiqat obyektii olduğu üçün onun materialının toplanmasının özünəməxsus üsulları, yolları vardır. Bu, olduqca çətin, həm də böyük zəhmət tələb edən filoloji bir işdir. Onomastik material toplamaqla məşğul olan hər bir şəxsədən dilimizə məhəbbət və vurğunluq, dərin təfəkkür tərzi, müşahidə, müqayisə aparmaq qabiliyyəti, analiz-sintez tələb olunur. Hər bir yaşayış məntəqəsində olmaq, onun hər bir məhəlləsini gəzmək, həmin yerlərin adət-ənənələrini öyrənmək, yaşlı və orta nəslin nümayəndələrini məqsəduyğun şəkildə dindirmək, sorğu-suala tutmaq onomastik material toplayandan çox böyük səbir, hövsələ, iradə, qabiliyyət tələb edir. Xalq dili, onun dialektik formaları əsrlərin sınağından çıxaraq bu günə kimi yaşadığı üçün onu təhrif etmək, bər-bəzək vurmaq, bu barədə səthi, ötəri məlumat toplamaq qeyri-mümkündür. Təcrübə və müşahidələr göstərir ki, onomastik material toplamaq heç də asan deyil, tədqiqatçı çox zaman müəyyən çətinliklərlə

rastlaşır. Bəzən bu və ya digər adam bu işin məqsədini bilmədiyi üçün söhbətdən imtina edir. Ona görə də belə vəziyyətdə həmin adamı bu işin xeyirxah məqsədilə tanış etmək lazımdır. Bəzən də sorğu-suala tutan şəxs hafizəsi köhnəldiyindən yaddaşını ardıcıl vərəqləyə bilmir, fikri tez-tez yarımçıq qalır. Bu zaman tədqiqatçı onu ehtiyatla ümumi söhbətə tutmaq və kəndin keçmiş tarixi haqqında müəyyən məlumatları yada salmaqla müsahibin yaddaşını bərpa edə bilər. Buna görə də onomastik material toplamağa əvvəlcədən hazırlaşmaq, material toplanan yer haqqında mükəmməl məlumat əldə etməyin vacibliyi vurğulanır: a) yerlərdən şifahi və yazılı sorğu-sual vasitəsilə; b) yazılı mənbələrdən.

Onomastik materialın ən başlıca mənbəyi yaşayış məntəqələri və əhalidir. Burada yazıya alınmamış saysız-hesabsız onomastik vahidlər mövcuddur. Zaman keçdikcə, bir tərəfdən, yeni onomastik vahidlər yaranır, formalaşır, artır, digər tərəfdən, onlar yaddaşlardan silinib azalır, yazı üzü görməmiş itib-batır. Buna görə də bu leksik materialı mü-təşəkkil şəkildə toplamaq və qeydə almağın Azərbaycan dilçiliyinin indiki dövrdə təxirəsalınmaz vəzifəsi olması xüsusi qeyd edilir. Göstərilir ki, *informer* dedikdə, anketi dolduran və ya şifahi sorğuya cavab verən şəxs nəzərdə tutulur. Toplanmış onomastik materialın kəmiyyəti seçilmiş informatorun şəxsi təşəbbüskarlığından asılıdır. Bəzən eyni bir onomastik vahid haqqında informatorların yaşı və cinsi, təhsili və milliyyəti, məşğuliyyəti ilə bağlı olaraq müxtəlif variantlı məlumatlar meydana çıxır. Yaxud eyni bir coğrafi obyekt üçün müxtəlif adlar və rəvayətlər işlənir.

Informatorlardan iki yolla material toplamaq göstərilir: a) eşidilənləri bloknota salmaqla; b) onun danışığı-

nı maqnitofon lentinə köçürməklə. Şübhəsiz, birinci yol daha əlverişli və asandır. İkinci yola ancaq ciddi zərurət və ehtiyac yarandıqda müraciət etmək lazımdır. Əgər informator müəyyən dialektdə onomastik vahidlə bağlı əfsanə və rəvayət danışarsa, bunlar mütləq maqnitofon lentinə köçürülməlidir. Əgər informator onomastik materialı sadalama yolu ilə təqdim edirsə, onu axtarıcı özü səliqəli və sistemli şəkildə qeydə almalıdır. Bu zaman axırncı informatorun adını, familiyasını, yaşını, milliyətini, cinsini, təhsilini, peşə və vəzifəsini öyrənmək də unudulmamalıdır.

Bundan başqa, yerlərdə, kəndlərdə, məhəllələrdə çoxlu miqdarda ləqəblər yayılmışdır. Axtarıcı bu ləqəbləri təfəsilatı ilə toplamalı və qeydə almalıdır. Həmin ləqəblərin yaranma tarixi və səbəbi barədə də məlumatı yazıya köçürməlidir. Ümumiyyətlə, müəllif qarşıda duran vəzifələri bir tədqiqatçı kimi müəyyənləşdirmişdir.

Azərbaycan toponimlərinin tədqiqi sahəsində artıq müəyyən təcrübə əldə edilmişdir. Birinci növbədə axtarıcı bu təcrübə ilə material topladığı ərazinin coğrafiyası və tarixi ilə dərinlən tanış olmalıdır. Sonra hər bir coğrafi obyektin – kəndin, məhəllənin, dağın, dərənin, düzün, meşənin, çalanın, talanın, yaylağın, qışlağın, qobunun, yolun, qalanın, qəbiristanlığın, körpünün, tikintinin, mağaranın, qayanın, təpənin, enişin, yoxuşun, döngənin, uçurumun, yarığın, yatağın və s. rəsmi və xalq içərisində yayılmış adını qarşılıqlı şəkildə qeydə almaq vacibdir. Toponimlər vasitəsilə həm də hər bir xalqın etnik tarixi məsələlərini araşdırmaq mümkündür. Buna görə də onun öyrənilməsi və toplanılmasında son dərəcə diqqətli olmaq, uydurmalara yol verməmək qeyd edilir. Müəllif tərəfindən yazılı

mənbələrdən onomastik material toplamağın və qeydə almağın da özünəməxsus cəhətləri göstərilərək yazılır ki, burada rast gəlinən onomastik vahid ayrıca deyil, müəyyən mətn, cümlə daxilində qeydə alınmalıdır. Araşdırılan mənbənin adı, müəllifi, nəşr ili, səhifəsi dəqiq göstərilməlidir. Mətnə gözə asan çarpmaq üçün onomastik vahidin altından xətt çəkilməlidir.

Onomastik tədqiqatın yüksək elmi-nəzəri səviyyədə aparılması üçün birinci növbədə zəngin fond yaratmaq müasir dilçiliyin əsas vəzifələrindən hesab edilir. Belə bir fond yaratmadan bütövlükdə Azərbaycan onomastik sistemi haqqında tam təsəvvür verən fundamental tədqiqat işi hazırlamaq mümkün deyildir. Bu, nəzərə alınaraq ADPU-nun Onomastik Elmi Mərkəzində 1986-cı ildən başlayaraq onomastik fond yaratmaq planlaşdırılmışdır. Afad Qurbanovun rəhbərliyi ilə müəyyən plan əsasında müxtəlif yollar və vasitələrlə müxtəlif mənbələrdən ətraflı və sistemli şəkildə toplanmış bütün xüsusi adlar onomastik fondda kataloqlaşdırılmışdır. Onomastik fondun materiallarından çətinlik çəkmədən istifadə edə bilmək üçün onu yarımşöbələr üzrə yaratmaq məqsədəuyğundur. Məsələn, antroponimlərdə, etnonimlərdə, toponimlərdə və s. dair onomastik bölmə yaratmaq mümkündür. Onomastik Mərkəz bu sahədə öz işini qeyd etdiyimiz qaydada qurmaqdadır.

Coğrafi adlar müxtəlif səbəblərdən aktiv fondan passiv fonda keçir. Qədim yaşayış məntəqələrinin dağılması, köhnə adların yeni adlarla əvəz olunması nəticəsində və s. toponimlər passiv xarakter ala bilər. Lakin məlum məsələdir ki, aktiv fondun həcmi passiv fondan qat-qat böyükdür. Fikrimizcə, onomastik fondun, eləcə də toponimik

fondun aktiv və passiv fondlara bölünməsi elmi tədqiqata çox az səmərə verir. Bunun əvəzində onomastik fondun dövrlər əsasında bölüşdürülməsi daha məqsədəuyğundur. Toplanmış materialın yaranma və işlənmə dövrünə görə fondlaşdırılması tədqiqatçıya, xüsusilə gənc tədqiqatçıya daha məqsədyönlü istiqamət verə bilər. Nümunə üçün Azərbaycan onomastik fondunun aşağıdakı dövrlər əsasında bölgüsü verilmişdir:

- 1) Qədim dövr Azərbaycan onomastikası (XIII əsrə qədər);
- 2) Orta əsr Azərbaycan onomastikası (XIII–XVIII əsrlər);
- 3) XIX əsr Azərbaycan onomastikası;
- 4) XX əsr Azərbaycan onomastikası.

Xüsusilə adların onomastik fondda bu şəkildə yerləşdirilməsi həm praktiki, həm də nəzəri əhəmiyyət kəsb edir (“Azərbaycan onomalogiyasının əsasları”, I cild, səh.121).

Onomastik tədqiqatda xüsusi adların mənşəyini araşdırmaq, onların dil mənsubiyyətini müəyyənləşdirmək, bu sistemin inkişaf prosesini izləmək, orada xalqın dilini və tarixini, iqtisadi, siyasi, etnik və mədəni inkişafını öyrənməklə tarixi metod tədqiqatçı üçün ən etibarlı elmi təhlil vasitəsidir. Tarixi metodun başlıca elmi tələbi tədqiq obyektini kimi seçilən onomastik regionun və ya onomastik mənbənin tarixinə dərinlən bələd olmaqdır. Buna nail olmadıqda xüsusi adların mənbəyi haqqında real həqiqəti aşkar etmək mümkün olmur, tədqiqatçı onların etimologiyasını ya sözün formasına uyğun, ya da mövcud xalq etimologiyası əsasında şərh edir. Azərbaycan onomastikası sahəsində aparılan tədqiqatlarda tarixi metodun bu başlıca tələbinə əməl olunmadığına görə etnik onomastika problemləri indiyədək işlənməmiş qalır.

Onomastik tədqiqatda tarixi metod müxtəlif istiqamətdə tətbiq edilir:

- a) müasir onomastik sistemdə qədim tarixin ünsürlərini izləyərkən;
- b) qədim onomastik vahidlərin müasir dövrə qədər inkişafını şərh edərəkən;
- c) onomastik vahidlərin dil mənsubiyyətini müəyyənləşdirərəkən;
- ç) xüsusi adların etimoloji təhlilində və s.

Tarixi metod tarixçilərin onomastik tədqiqatlarında əsas yer tutur. Buna görə də onların əsərlərində Azərbaycan toponimləri aşağıdakı laylar əsasında araşdırılır:

- 1) protoazərbaycan toponimikası (m.ə. XXX–I minil);
- 2) qədim Azərbaycan toponimikası (m.ə. V – b.e. X əsrləri);
- 3) orta Azərbaycan toponimikası (XI–XVII əsrlər);
- 4) yeni Azərbaycan toponimikası (XVIII–XX əsrlər);
- 5) ən yeni Azərbaycan toponimikası.

Azərbaycan onomastik sistemində Qafqaz, İran, monqol, ərəb, rus dillərinə məxsus xüsusi adları, o cümlədən miqrasiya nəticəsində meydana gələn adları araşdırarkən mütləq tarixə müraciət etməli, Azərbaycan xalqının həmin dillərə məxsus xalqlarla tarixi əlaqələrini, Azərbaycan torpağında yadelli işğalçılıq tarixini, Azərbaycanda ilk rus kəndlərinin əmələgəlmə tarixini və s. mükəmməl öyrənmək lazım gəlir. Bu biliklərə yiyələndikdən sonra Azərbaycan onomastikasının tədqiqində tarixi metoddan müvəffəqiyyətlə istifadə etmək olar (“Azərbaycan onomalogiyasının əsasları”, I cild, səh.133).

Onomastik material üzərində elmi təhlillər apararkən müxtəlif istiqamətlərdə müqayisələr aparmaq lazım gəlir. Bu zaman müqayisəli metod tədqiqatçının köməyinə çatır. Müqayisə metodu ilə oxşar və fərqli onomastik vahid-

lər qohum və ya qohum olmayan dillərin materialları ilə müqayisə edilir.

Onomaloji tədqiqatda ən başlıca problemlərdən biri xüsusi adların etimologiyasıdır. Burada, əsasən, qədim onomastik vahidlərin həm forma, həm də məna cəhətdən mənşəyi müəyyənləşdirilir. Ümumiyyətlə, etimologiya dilçiliyin ən qədim şöbələrindəndir. Xüsusi adların etimoloji araşdırılmasına hələ miladdan çox-çox əvvəl təsadüf edilir. Buna görə də, doğru olaraq, bəzi alimlər dilçiliyin köklərini etimologiya problemləri ilə bağlayırlar. Xüsusi adların mənşəyinə dair mövcud olan çoxlu qədim xalq etimologiyası əfsanə və rəvayət, nağıl, lətifə və s. şəklində ağızdan-ağıza, dildən-dilə gəzərək bu günə gəlib çıxmışdır. Xüsusi adlara dair xalq etimologiyasında müəyyən şəxs, yer, çay, göl, planet adı və s. haqqında bəzən həqiqətə uyğun, bəzən də yalnız məlumat öz əksini tapır. Ona görə də elmi etimologiyanın əsas götürülməsi və lüğətlərin tərtibi qeyd edilir. Lüğətçilik tətbiqi dilçiliyin bir şöbəsi kimi lüğətlərin quruluşu, hazırlanması və onların öyrənilməsi məsələləri ilə məşğul olur. Lüğətçilik (leksikoqrafiya) lüğətlərin tərtibi prinsiplərini, onların xüsusiyyətlərini və növlərini də açıqlayır.

Lüğətçiliyin əsas məqsədi və vəzifəsi bu və ya başqa bir dilin söz və frazeoloji vahidlərini yığıb sistemə salmaq, mənasını izah etmək, onu aydınlaşdırmaqdan ibarətdir. Lüğətlər başqa dili öyrənməkdə əvəzsiz vasitədir. Ümumiyyətlə, lüğətlər hər bir xalqın dil və tarixini, ədəbiyyat və mədəniyyətini öyrənməkdə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Hər bir fundamental və zəngin lüğət xalqın mədəni fəaliyyət sahəsinin yüksək keyfiyyət göstəricisinə çevrilir. Belə leksikoqrafik işlər xalqın tarixində ən mədəni və təsir-

li hadisə kimi qiymətləndirilir. Xüsusi adları özündə əks etdirən sözlər toplusu onomastik lüğətlər adlanır. Onomastik lüğətlərdə özlüyündə aşkar olunmamış, elmə məlum olmayan qanunauyğunluqlar, kateqoriyalar, əlamət və xüsusiyyətlər gizlənməkdədir.

Məlumdur ki, dialekt və şivələrdə, qədim xəritələrdə yaşayan, həmçinin müəyyən ərazidən kənarında məlum olmayan xüsusi adların lüğətləşdirilməsi işinin təşkil olduqca çətin və mürəkkəbdir. Lakin bu, təxirəsalınmaz bir işdir. Çünki mədəni, iqtisadi və ictimai-siyasi inkişaf əlaqədar bir sıra adlar köhnəlir, advermədə yeni-yeni ənənələr yaranır, şəxslərə, kənd və şəhərlərə, onların sahələrinə təzə adlar verilir, böyük tikintilərlə bağlı bəzi obyektlər öz varlığını itirir və s. Məsələn, Mingəçevir dənizinin yaranması ilə əlaqədar az coğrafi obyekt yox olmamışdır. Həmin obyektlər onlarca toponim və mikrotoponimi də özü ilə birlikdə aparmışdır. Bütün bu göstərdiyimiz səbəblər nəticəsində onomastikanın müxtəlif sahələri üzrə yüzlərlə xüsusi ad unudulur, xalqın yazılmamış tarixindən unudulub gedir.

Dilimizdə toponimlər kimi, şəxs adları və ya başqa antroponimik model bəzən müəyyən səbəb üzündən işləkliliyini itirir.

Bu baxımdan Azərbaycan dilinin onomastik leksikasını ciddi axtarışla toplamaq – əsaslı onomastik fond yaratmaq, mükəmməl lüğətlər tərtib etmək Azərbaycan dilçiliyinin və ümumən Azərbaycan elminin ən vacib problemlərindəndir. Onomastik lüğətlərin tərtibinin özünəməxsus cəhətləri vardır. Bu növ lüğətlər nəinki ensiklopedik lüğətlərdən, hətta mənsub olduğu linqvistik lüğətlərdən əsaslı şəkildə fərqlənir. Bundan əlavə, onomastik lüğətlər möv-

zusu – sahə ilə bağlı olaraq bir-birindən seçilməsi, ümumi cəhətləri də bir qrupda birləşdirir.

Onomastik lüğətlər obyektinə görə müxtəlif olur. Bu cəhətdən onomastik lüğətlərin aşağıdakı növləri vardır:

1. Antroponimik lüğət;
2. Etnonimik lüğət;
3. Toponimik lüğət;
4. Hidronimik lüğət;
5. Zoonimik lüğət;
6. Kosmonimik lüğət;
7. Ktematonimik lüğət.

Məlum həqiqətdir ki, bunların hər birinin ayrı-ayrılıqda tərtibi və nəşri həm elmi, həm də praktiki əhəmiyyət daşıyır. Bu cəhətdən onomastik lüğətlər iki yerə bölünür:

- a) akademik lüğətlər;
- b) praktiki lüğətlər.

Akademik lüğətdə müəyyən sahəyə dair passiv və aktiv fonddakı xüsusi adların hamısı əks olunmalıdır. Akademik lüğətin başlıca əlaməti bundan ibarətdir ki, bu cür lüğətlər, əsasən, elmi tədqiqat üçün nəzərdə tutulur. Müəllif qeyd edir ki, dilçiliyimizdə indiyə qədər belə bir lüğətin olmadığını qəti şəkildə demək mümkündür.

İnsan adlarına həsr olunan lüğətlər antroponimik lüğət adlanır. İnsan adlarının özünəməxsus bir sıra kateqoriyaları olduğu üçün bunların hər birinə dair ayrıca lüğət yaradıla bilər. Məsələn, Azərbaycan şəxs adları lüğəti, Azərbaycan familiyaları lüğəti, Azərbaycan təxəllüsləri lüğəti və s. Əsərdə toponimik lüğətlərin tərtibi üsulları da aydınlaşdırılır. Müəllif yazır ki, onomastik lüğətlərin bir növünü də yer adlarına həsr olunmuş lüğətlər təşkil edir. Bunlar toponimik lüğət adlanır.

Bu növ lüğətin məqaləsinə nələrin daxil edilməsi ilk dəfə dəqiqləşdirilir:

1. **Başlıq söz.** Burada adın variantı nəzərə alınır. Adın vurğusu göstərilir. Başlıq söz ədəbi dilin formalarına uyğun əlifba sırası ilə yazılır.
2. **Obyektə aid topoqrafik məlumat.** Obyektin yerləşmə formasını müəyyən etmək üçün aydınlaşdırıcı məlumat verilir.
3. **Toponimin etimoloji arayışı.** Bu arayış lüğət məqaləsinin əsasını təşkil edir.

Bütün bunların hamısında, əsasən, Azərbaycan ərazisində mövcud olan yaşayış məntəqələrinin adları öz əksini tapmışdır, lakin Azərbaycandan kənar – Gürcüstanda, Dağıstanda, İran ərazisində Azərbaycan dilinə məxsus külli miqdarda yer adları indiyədək lüğətlərə düşməmişdir. Həm də bu yer adlarının təkcə yaşayış məntəqələrinin adlarından ibarət olmadığı da qeyd edilir.

2.2.3. ÜMÜMLİNQVİSTİK TERMİNLƏR SİSTEMİNDƏ ONOMASTİK TERMİNLƏRİN MÖVQEYİ

Çoxsaylı dünya elmləri tarixindən məlumdur ki, hər hansı bir elmin yarandığı ilk andan meydana gəlmiş terminlər və onların sistemi elmin inkişaf prinsipləri əsasında zaman-zaman artır, bəzi ünsürləri dəyişir və get-gedə ümumi sistem təkmilləşir. Bu prosesdə yeni yaranan, yaxud dəqiqləşdirilən hər bir termin elmin ümumi inkişaf xəttinə öz müsbət təsirini göstərir. Termin sahəsində elmi ənənə əslər boyu beləcə davam etmiş, indi də bütün elmlərin inkişafında bunu aydın görmək olur. Bu proses müasir dilçilik elminin bütün şöbələrinin və eləcə də onomalogiyanın inkişaf tarixində də özünü göstərməkdədir.

Ümumilikdə hər elmin özünəməxsus formalaşmış terminlər sistemi mövcuddur. Lakin müəyyən bir elm sahəsinə, onun şöbələrinə aid terminlərin hamısı eyni xarakterli olmayıb, ümumi və xüsusi mahiyyət daşıyır. Belə ki, bəzi terminlər elmin şöbələri, yaxud konkret bir şöbəsi ilə bağlı olur. Məsələn, “antroponim”, “hidrotoponim”, “zootoponim” və s. bu kimi terminlər ancaq onomalogiyaya məxsus olub, onomastik tədqiqatlarda istifadə olunur. Buna əsasən də, hər bir elmdə olduğu kimi, ayrılıqda onomalogiyanın xüsusi terminləri yaranıb formalaşmışdır. Müasir onomastik terminlər Azərbaycan dilçiliyinin ümumi terminlər sistemində diqqəti cəlb edən xüsusi terminoloji lay təşkil edir.

Lakin bununla bərabər, alim qeyd edir ki, onomastik tədqiqatlar sahəsində elmin inkişafına az da olsa, maneçilik törədən terminoloji problemlər yox deyildir. Çoxkom-

ponentli ünsürlərin müasir elmin prinsip və tələblərinə uyğun düzəldilməsi, dəqiqləşdirilməsi vacib məsələlər kimi nəzərləri cəlb etməkdədir.

Hər bir elm sahəsinin tədqiqi tarixinin öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, elm tarixinə, onun inkişaf yoluna nəzər salındıqda görülmüş işlərin səviyyəsi müəyyənləşir, görülməyən işlər və onların istiqaməti aydınlaşır. Bu baxımdan Azərbaycan onomastikasının araşdırılması tarixini izləmək, onun tədqiqi vəziyyətini müəyyənləşdirmək də vacib məsələlərdəndir. Bu, nəzərə alınaraq Azərbaycan onomastikası ümumtürkoloji dilçilikdə öyrənilmişdir. Azərbaycan onomastikası türkoloji dilçilikdə türkdilli xalqların onomastik leksikasının toplanması və öyrənilməsinin tərkib hissəsinə daxildir. Azərbaycan dilinin onomastik vahidləri hələ qədim dövrlərdən diqqəti cəlb etmişdir. Digər elm sahələri ilə yanaşı, dilçilikdə də bu kateqoriyaların təhlili özünə yer tapmışdır. Tədqiqatda bu problem tarixi aspektdə təhlil edilir və göstərilir ki, XI əsrin görkəmli türkoloqu Mahmud Qaşqarlı özünün məşhur “Divani Lügət ət-Türk” əsərində Azərbaycan dilinə aid onlarca xüsusi adın təhlilini vermişdir. Elmi türkologiyanın banisi hesab olunan V.V.Radlov (1837–1918) türkdilli və moңqol mənşəli onomastik vahidlərin öyrənilməsi və toplanması sahəsində xeyli iş görmüşdür. Onun əsərlərində Şimali Altay və Sibirdə rast gəlinən çoxlu miqdarda türk mənşəli toponim və hidronimlərin etimoloji təhlili verilmişdir. Bunların içərisində tərkibində “baş” sözü olan hidronimlərin etimoloji təhlili Azərbaycan onomastikası üçün daha maraqlı faktlar verir. Alimin “Uyğur xanlarının ad və titulları” adlı tarixi əsəri və N.F.Katanovla birlikdə hazırladığı “Türk tayfalarının el ədəbiyyatı nümunələrinin

I-II cildlərində rast gəlinən xüsusi adların əlifba göstəricisi" Azərbaycan toponimləri, antroponimləri və etnonimlərinin tarixi cəhətdən araşdırılmasında etibarlı mənbə rolunu oynayır.

Azərbaycan dilçilik elmi bir çox sahələrin elmi şərhində qabaqcıl mövqə tutur. Onun başlıca nailiyyətlərindən biri də onomastikaya dair ciddi elmi tədqiqatların aparılması ilə bağlıdır. Belə ki, son illərdə onomastikanın müxtəlif problemlərinə dair onlarca elmi-tədqiqat əsəri yazılmış, bunlarda xüsusi adların – *onomastik vahidlərin nəzəriyyəsi* əsaslı şəkildə yaradılmışdır.

Məşhur türkoloq, akademik A.N.Kononov və professor N.A.Baskakovun əsərlərində türkdilli xalqların, o cümlədən Azərbaycan onomastikasının təhlilinə dair çox qiymətli fikirlər vardır. A.N.Kononov türk mənşəli toponimlərin semantikasını ilə bağlı bir sıra qanunauyğunluqları açıb göstərmişdir. Müasir türkoloji dilçilikdə də onomastika sahəsində az nailiyyət əldə edilməmişdir. Türk dillərindən Azərbaycan, qazax, qırğız, başqırd, tatar, türkmən, özbək, qaraçay, malkar, altay və başqa dillərin onomastikasının bir sıra məsələləri öz elmi şərhini tapmışdır. Onomastikanın azərbaycanşünaslıqda tədqiqi və geniş təhlili isə A.Qurbanovun adı ilə bağlıdır.

Azərbaycan onomastikası xüsusi linqvistik tədqiqata son illərdə cəlb olunmuşdur. Bir sıra alimlər onomastikanı dilçiliyin tədqiqat obyektindən ayırmağa, təcrid etməyə çalışmışlar. Əslində isə onomastikanı dilçilikdən ayırmaq heç də məqsədəuyğun deyildir. Çünki onomastikanın (onomalogiyanın) mövzusu dilçiliyin ümumi obyektindən təcrid olunmayan və bilavasitə onunla möhkəm bağlı olan məsələlər və hadisələrdir. Onomastik leksikanın ayrı-

ayrı ünsürləri, xüsusilə Azərbaycan toponimləri haqqında müxtəlif qeyd və məqalələrə ayrı-ayrı mənbə və məxəzlərdə rast gəlinməyə də, ilk dəfə A.Qurbanovun yaradıcılığında sistemli tədqiq olunmuşdur. Belə ki, Qafqaz Albaniyasının bəzi toponimləri haqqında ilk məlumatlara hələ antik dövrün müəlliflərinin, xüsusilə yunan və Roma yazıçılarının əsərlərində təsadüf edilir.

“VII əsr Ermənistan coğrafiyası”nda Azərbaycanın bütün vilayətlərinin, nahiyələrinin, şəhərlərinin, dağlarının, çay və göllərinin, həmçinin qəbilə və tayfalarının adları verilmişdir. Bu cəhətdən VII əsrin sonlarında yazılmış “Alban tarixi” xüsusi maraq doğurur. Çünki bu əsərdə Azərbaycan toponimikası ilə yanaşı, antroponimikası da öz əksini tapır. Albaniyanın min illik tarixinin ensiklopediyası olan bu kitabda hələ V əsrdə Azərbaycanda Qazan xanın, onun sirdaşı Qaun, VII əsrdə Avçı tarxanın, Çolpan (Venera) tarxanın, Alp Eltəpərin, Qonaqın, İl Yeçinin və başqalarının yaşadıkları qeyd edilir. “*Türküstan*” (Xəzər ölkəsi) toponiminə də ilk dəfə “Alban tarixi”ndə təsadüf edilir.

IX-XII əsrlərin ərəb coğrafiyaşünas səyyahlarının əsərlərində həmin dövrdə Azərbaycanın toponimləri haqqında çox zəngin məlumat vardır. Bu əsərlərdə ilk dəfə olaraq Şabran, Şirvan, Gəncə, Bakı, Bəcrəvan, Muğan, Musa qayası, Bəyləğan və bu kimi toponimlər qeyd olunur. Bütövlükdə isə Azərbaycanın paleotoponimiyası (təxminən 600 coğrafi ad) XIII əsr coğrafiyaşünası Yaqut əl-Həməvinin “Ölkə adlarının əlifba sırası ilə siyahısı” əsərində toplanmışdır.

Azərbaycanda onomastik tədqiqatların tarixində A.Bakıxanovun böyük xidmətləri xüsusi qeyd olunmuşdur. O, bu barədə yazır: “Əgər ölkənin qəbilələri, kəndləri, binaları və qədim adları geniş surətdə tədqiq edilsə, əhalinin mənşə-

yini təyin etmək mümkün olacaqdır”, A.Bakıxanovun “Gülüstani-İrəm” əsərində bir sıra tayfa (*zəngənə, bayat, çakərlu* və s.) və yer adlarının (*Alpan, Zığ, Şamaxı, Quba* və s.) mənşəyi haqqında çox maraqlı mülahizələr irəli sürülmüşdür.

Azərbaycan dilində XX əsrin 30-cu illərindən dilçiliyin bir çox sahələri ilə bərabər onomastik tədqiqata da maraq xüsusilə artmışdır. Bu sahənin pionerlərindən biri Məhəmməd həsən Vəliyevdir. Azərbaycan tarixinin, etnoqrafiyasının və Azərbaycan dili tarixinin tədqiqində toponimlərin xüsusi əhəmiyyətindən ilk dəfə M.H.Vəliyev (Baharlı) özünün “Azərbaycan” (Bakı, 1921) və “Население Азербайджана” (Bakı, 1925) əsərlərində geniş bəhs etmişdir. Hər iki əsərdə müəllif Azərbaycan etnotoponimlərinin mənşəyinə xüsusi diqqət yetirir. Məhz onun əsərlərindən məlum olur ki, poleotoponimlərimizin, xüsusilə də poleooykonimlərimizin müəyyən hissəsinin əsasında türk mənşəli qəbilə, tayfa, tirə və nəsil adları durur. Buna ilk dəfə Baharlının tədqiq etdiyi Ayrım, Bəydili, Baharlı, Bayandurlu, Boyat, Qarapapaq, Qaramanlı, Düyərli, Saatlı, Xələc, Cavanşir, Padar və digər etnotoponimlər misal ola bilər.

Dilimizin onomastik leksikasında mühüm yer tutan antroponimlər dilçiliyimizdə xüsusi tədqiqat obyektini kimi az araşdırılan sahələrdəndir. Bu sahədə ilk addımlar XX əsrin 1960-cı illərindən atılmış və bir neçə maraqlı məqalə yazılmışdır. Şəxs adlarının xüsusiyyətinə dair bu sətirlərin müəllifinin bir sıra məqalələrində antroponimlərin müəyyən cəhətlərinə toxunulmuşdur.

1968-ci il aprel ayında Moskvada antroponimika məsələlərinə həsr olunmuş ümumittifaq müşavirəsi keçirilmişdi. Müşavirədə hüquqşünas, tarixçi və dilçi alimlər iştirak etmişlər.

Azərbaycan dilçiliyində antroponimika məsələləri, demək olar ki, həmin müşavirədən sonra geniş şəkildə öyrənilməyə başlanılmışdır. “Adlar necə yaranmışdır?” kitabçasında alim insan adlarının meydana çıxması, inkişafı, cəmiyyətdə əhəmiyyəti, şəxs adlarının keçmiş və müasir vəziyyəti kimi bir sıra kişi və qadın adlarının mənasını izah etməyə nail olmuşdur.

“Söz və ad” kitabında söz və adların yaranmasından, adların taleyindən, onların təsnifi, yazılışı və bədii əsərlərdə işlədilməsi məsələlərindən danışılır.

Müəllif dilçiliyimizdə mübahisəli olan bəzi məsələləri dəqiqləşdirməyə səy göstərməklə söz və adın sərhədini müəyyənləşdirir, söz və əşya, söz və məfhum, əşya və ad kimi məntiqi kateqoriyaları dilçilik baxımından şərh edir.

Y.Yusifovun S.Kərimovla birlikdə nəşr etdirdiyi “Toponimikanın əsasları” (prof. A.M.Qurbanovun redaktəsi ilə. Bakı, Maarif, 1987) kitabı prof. A.M.Qurbanovun redaktəsi ilə nəşr edilmişdir. Bu sahə ilə bağlı Azərbaycan dilində hazırlanan ilk dərslikdir. Burada toponimikanın ümumi nəzəri məsələləri ilə yanaşı, ayrı-ayrı respublikaların toponimiyasının qısa xarakteristikası verilir. Dərslikdə Azərbaycan toponimikasının öyrənilməsi tarixi, toponimik fonu, arealları, formantları, stratiqrafiyası, bəzi toponimlərin mənşəyi və s. məsələlər işıqlandırılmışdır. Xəzər dənizinin “Kaspi” adının ilk dəfə iki min beş yüz il əvvəl yazılmış mənbədə çəkildiyi göstərilir. Müəllifin fikrincə, miladdan əvvəl VI əsrdən başlamış I əsrə qədər Xəzər dənizinin iki adı olmuşdur: Qaspi və Gurgan. Müəllifin ümumi fikri belədir ki, Xəzərin müxtəlif adları onun sahillərində yaşayan tayfaların adları ilə əlaqədar yaranmışdır.

Afad Qurbanovun rəhbərliyi ilə hazırlanmış onomalogiya ilə bağlı çap olunan əsərlərdən biri Vaqif İsrailovun “Azərbaycan oronim və hidronimlərinin Gürcüstan arealı” kitabıdır. Onomalogiya üçün qiymətli tədqiqat işi olan bu əsər Azərbaycan xalqı tarixinin ən vacib məsələlərinin aydınlaşdırılmasına həsr olunmuşdur. Bu əsər Afad Qurbanovun rəhbərliyi ilə ərsəyə gəlmişdir. Heç kəsə sirr deyil ki, qədimdə, özü də lap uzaq keçmişdə azərbaycanlıların yaşadıkları yurdlara indi göz dikən bədnamlar meydana çıxır. Onlara ən tutarlı cavab ərazidəki yer-yurd adlarının elmi-tarixi şərhidir. Gürcüstan arealında olan azərbaycan-dilli oronim və hidronimlər leksik-semantik xüsusiyyətlərə görə qruplaşdırılır; ikinci bölmədə bunların tarixən yaranma yolları aydınlaşdırılır. Bu aktual mövzu tədqiqatçıdan özünün tam şərhini gözləyir.

Azərbaycan toponimik sisteminin morfoloji və sintaktik quruluşu hələ özünün həqiqi təhlilini tapmamışdır. İndiyədək bu istiqamətdə aparılan linqvistik təhlillər dilimizin leksikasına daxil olan ümumi sözlərin qrammatik təhlilinə əsaslanır. Əslində toponimik leksikanın özünəməxsus spesifikasi, xüsusiyyətləri mövcuddur. Çünki bu və ya digər sözdən və topoforantdan düzələn toponim hər hansı bir coğrafi obyektin adına, ünvanına çevrildəndən sonra həmin sözlə assosiativ əlaqəsini kəsir. O söz dildə inkişaf edib yeni mənalar kəsb edə, ilkin mənasından uzaqlaşsa, nəhayət, dilin leksik tərkibinin arxaizmlər cərgəsinə də keçə bilər. Ona görə də qeyd edilir ki, məhz toponimi tədqiq edən dilçi, tarixçi, yaxud coğrafiyaşünas birinci növbədə məhz toponimikanın səciyyəvi qanunauyğunluqlarını aydınlaşdırmağa, dərk etməyə çalışmalıdır.

Qərbi Azərbaycanda, Gürcüstan, Dağıstan və İran ərazisindəki Azərbaycan dilinə məxsus və ümumiyyətlə, türk mənşəli toponimlərin tədqiqində alimin çox böyük rolu olmuşdur. Xüsusi qeyd edilməlidir ki, XXI əsr Azərbaycan dilçiliyində onomalogiya problemlərinin tədqiqi bilavasitə Afad Qurbanovun adı ilə bağlıdır.

Azərbaycan dilçiliyinin mühüm şöbələrindən biri olan onomalogiya sahəsində XX əsrin ortalarında müəyyənləşdirilərək götürülmüş elmi istiqamətlər XXI yüzillikdə də müvəffəqiyyətlə davam etdirilmişdir. Əsrin ilk illərində nəzəri və tətbiqi onomalogiya üzrə onlarla dəyərli, fundamental əsərlər meydana gəlmiş, bir sıra aktual mövzuların namizədlik və doktorluq işi kimi hazırlanıb müdafiə olunmasına o rəhbərlik etmişdir.

Azərbaycan dilinə məxsus onomastik leksikanı tərkibinə görə araşdırdıqda məlum olur ki, burada qədim dövrlərdən yaranıb müxtəlif zamanlarda formalaşmış, inkişaf etmiş zəngin dil faktları mövcuddur. Bunları komponentlərinin miqdarına və dil mənsubiyyətinə görə araşdırmaq, təhlil etmək Azərbaycan onomastik leksikasının bir sıra qanunauyğunluqlarının aşkar edilməsinə imkan verir.

Onomastik leksikanın bu cəhətdən araşdırılması qədim və müasir, sadə və mürəkkəb dil vahidlərinin müəyyənləşdirilməsinə kömək edir. Tədqiqat göstərir ki, Azərbaycan dilində onomastik vahidlər komponentlərinin miqdarına görə çox müxtəliflik təşkil edir.

Müşahidələr göstərir ki, birsözlülük şəxs adlarında çoxluq, yer adlarında, su obyektləri və başqa xüsusi adlar qrupunda azlıq təşkil edir. Bu onunla bağlıdır ki, şəxs adlarının, bəlkə də, yaranma tarixi başqa xüsusi adlardan qədimdir. Həm də dil tarixi göstərir ki, ilk əvvəllər sadə tipli

dil vahidləri əmələ gəlmiş, sonralar dildə mürəkkəbləşmə prosesi getmişdir.

Azərbaycan dili milli dil vahidləri hesabına formalaşaraq bugünkü rəsmi dövlət dili səviyyəsinə qalxmışdır. Leksik tərkibində milli vahidlərin çoxluğuna görə Azərbaycan dili dünyanın ən zəngin dillərindən biri hesab oluna bilər. Ümumiyyətlə, hər bir milli dilin əsasını milli dil vahidləri təşkil edir. Bu vahidlər xalqın tarixi ilə bağlı yaranır, dildə hüquq qazanır və yaşayır. Qədim Azərbaycan yazılı abidələrini, folklor materiallarını araşdırdıqda məlum olur ki, bu gün dilimizdə işlənən milli dil vahidlərinin əksəriyyətinin tarixi çox qədimlərə gedib çıxır. Xüsusilə onomastik vahidlərin milliliyi və qədimliyi daha aydın şəkildə özünü göstərir.

Ümumilikdə götürdükdə, Azərbaycan onomastik sisteminin 70–80 faizini milli dil vahidləri təşkil edir. Şübhəsiz, bunlar hələlik təxmini hesablamaların nəticəsidir. Gələcəkdə Azərbaycan onomastik sistemində aparılan tədqiqatlar bu barədə daha dəqiq nəticələr əldə edəcəkdir. Azərbaycan xalqının öz tarixi boyu dünyanın bir çox xalqları ilə ictimai-siyasi, tarixi, elmi, mədəni, ədəbi, ticarət əlaqələri olmuşdur. Bunlardan başqa, IX əsrdən başlayaraq uzun müddət ərəblərin, farsların Azərbaycanda işğalçılıq müharibələri aparmaları xalqımızın iqtisadi, mədəni, ədəbi həyatına mənfi təsir göstərdiyi kimi, dilinə də mənfi nüfuz etmişdir. Bu nüfuzun təsiri hələ də qalmaqdadır. Bir sıra dünya xalqları ilə mütərəqqi əlaqələri Azərbaycan dilinin bu gün qüdrətli dil kimi formalaşmasına öz müsbət təsirini göstərmişdir.

Bütün bunların nəticəsində dilimizin leksikasına başqa lüğəvi vahidlərlə bərabər bir sıra onomastik vahidlər də

daxil olmuşdur. Onların dilimizə keçmə tarixi olduqca müxtəlif dövrlərə təsadüf edir. Dilimizin onomastik sistemini müəyyən dövrlər üzrə araşdırıb tədqiq etmək, başqa dillərə məxsus xüsusi adlarını müəyyənləşdirməklə çox mühüm elmi nəticələrə gəlmək olar. Müasir Azərbaycan dilçiliyində bu barədə ciddi tədqiqatlar aparılmaqdadır.

Ümumiyyətlə, bəzi tədqiqatlarda sözlərin dil tərkibinə görə təhlilində “dil mənsubiyyəti məlum olmayan” adı altında bir qrup verilir. Bizcə, bu, elmi cəhətdən düzgün prinsip deyildir. Dünya dillərindən kənar heç bir söz-vahid ola bilməz. Bu cəhətdən hər bir onomastik vahid müəyyən bir dilə mənsubdur. Buna görə də regionun onomastik vahidlərini dil tərkibinə görə təhlil etməzdən əvvəl həmin ərazinin tarixinə dərinlən bələd olmaq vacibdir. Həmin ərazidə tarixən kimlər məskən salmış, başqa yerlərdən kimlər buraya gəlmiş, həmin ərazidə hansı tarixi hadisələr baş vermiş, həmin ərazinin əhalisi hansı xalqlarla əlaqə saxlamışdır və s. kimi məsələlər mütləq araşdırılmalıdır. Bundan sonra həmin regionun onomastik vahidləri dil tərkibinə görə düzgün istiqamətdə araşdırıla bilər.

2.3. AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNDƏ ANTROPONİMİKA PROBLEMLƏRİNİN TƏDQIQI

Azərbaycan filologiyasının elmi əsaslarla araşdırılması XIX əsrdən başlasa da, bu elmin dinamik inkişafı XX əsrdə daha da sürətlənməyə başladı. Dilçiliyin son 50 ildəki inkişafının mühüm nailiyyətlərindən biri yeni bir dilçilik sahəsinin – onomastikanın yaranması və formalaşmasıdır. Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq onomastika məsələlərinin sistemli şəkildə həlli, tədqiqi prof. A.Qurbanovun adı ilə bağlıdır. Onomastika bir elm sahəsi kimi xüsusi adları (insan adları, coğrafi adlar, tayfa adları və s.) öyrənir və tədqiqat obyektindən asılı olaraq antroponimika, toponimika, etnonimika və s. bölmələrə bölünür. Azərbaycan dilindəki şəxs adlarının spesifik xüsusiyyətləri, onların mahiyyəti, sistemi, əmələ gəlməsi, törəməsi, mənşəyi, məna əsası, yayılma regionu, quruluşu, inkişaf tarixi, təkmilləşməsi, üslubi imkanları, bu dildən başqa bir dilə transliterasiyası məsələlərinin öyrənilməsi antroponimikanın əsas problemlərindəndir. Bu problemlərin araşdırılmasında Z.Sadıqov, Ş.Sədiyev, M.Adilov, H.Əliyev və başqa tədqiqatların araşdırmalarının mühüm rolu olmuşdur. Lakin ümumi dilçiliyin müasir mərhələsində antroponimiyanın bir sıra problemlərinin həllində, tədqiqində, araşdırılmasında və tədrisində böyük xidmətləri olan, AMEA-nın üzvü A.Qurbanov bir sıra monoqrafiyaların, dərsliklərin və bu sahə ilə bağlı 100-ə qədər elmi məqalənin müəllifidir. Bu monoqrafiyalar müəllifin antroponimika ilə bağlı uzunmüddətli elmi araşdırmalarının uğurlu nəticəsidir. Oxucuya təqdim olunan bu əsərlərdə

antroponimikanın tədqiqat obyektı və mənbələri, metodları, digər elm sahələri ilə (etnoqrafiya, etnonimiya və s.) əlaqəsi, şəxs adlarının yaranmasında dildaxili və dilxarici (ekstralinqvistik) amillərin rolu, ümumi dilçilikdə antroponimiya məsələlərinin qoyuluşu, tədqiqi tarixi, perspektivləri və s. problemlərinin sistemli təhlili verilmişdir. Bu kitabları dilçiliyimizdə antroponimianın möhkəm təməl üzərində qoyulmasına layiqli müəllif ərməğanı kimi qiymətləndiririk.

Antroponimlər etnik və milli işarə olub, onu yaradan və yaşadan xalqın tarixi ünvanını özündə qoruyub saxlayan dil və mədəniyyət faktlarıdır. Bu cəhətdən də Azərbaycan antroponimikasının əsas problemlərinin tədqiqi ümumi dilçilik, dil tarixi üçün zəngin faktlar verir. Çünki antroponimlər xalqımızın tarixən inkişaf etmiş ictimai, iqtisadi və mədəni həyat tərzı ilə bağlı olaraq onun tarixi keçmişini, dil xüsusiyyətlərini, etnoqrafiyasını özündə yaşadır. Belə ki, hər bir antroponim onu yaradan xalqın milli təfəkkürü, dünyagörüşü, tarixi və mədəni inkişaf səviyyəsi ilə yaxından bağlıdır. Bu mənada hər bir onomastik vahid kimi, antroponimik vahidlər də xalqımızın qədim mənəvi səviyyəsini göstərən ilk ictimai nişanə, xalq yaradıcılığının məhsulu və canlı tarixi əsəridir. Bunu nəzərə alan müəllif onomastikanın tədqiqat obyektı kimi xüsusi adların leksik-semantik və qrammatik xüsusiyyətlərindən, xüsusi və ümumi adlar arasındakı əlaqədən geniş bəhs etmişdir. Həmçinin onomastikanın bir şöbəsi olan antroponimikanın problemləri, antroponim, antroponimika anlayışlarının mahiyyəti, antroponimik vahidlərin (ad, ata adı, fəmi-liya, təxəllüs, ləqəb) səciyyəvi cəhətləri, adların şərtiliyi, ad və antroponimin, ad və sözün bir-biri ilə əlaqələri elmi şə-

kildə ətraflı şərh edilmiş və zəngin dil faktları ilə onomas-tika elminin son nailiyyətləri fonunda işıqlandırılmışdır.

Alimin böyük xidmətlərindən biri də antroponomikada işlənən terminlərə aydınlıq gətirmək və onları dəqiqləş-dirmək olmuşdur. Əsərlərində antroponom, antroponomi-ya, antroponomika, antroponomik əsas, antroponomləşmə, antroponomik sistem, matronim, andronomim, eponim, elliptik xüsusi ad, fraza-ad fiktonim kimi anlayışlar dəqiqləşdirilmiş, onların hansı mənə çalarında işləndiyi aydınlaşdırılmışdır.

İnsan adları tarixi kateqoriyadır və cəmiyyətin inkişafında əvəzsiz rol oynayır. İnsan adları cəmiyyət üçün nə qədər vacibdirsə, onun haqqında elm olan antroponomika da o qədər zəruridir. Heç təsadüfi deyil ki, sosioloji prob-lem olan şəxs adları sosioloqlar, etnoqraflar və dilçilər tərəfindən də öyrənilir. Bu işdə dilçilik elminin müstəsna rolunu nəzərə alan alim əsas diqqətini şəxs adlarının rolunun açılmasına, antroponomikanın nəzəriyyə və prakti-ka məsələlərinin təhlilinə yönəlmiş, maraqlı fikirlər irəli sürmüşdür. Aydınadır ki, antroponomika haqqında aydın təsəvvürün yaranması, hər şeydən əvvəl, həmin elmin keçdiyi inkişaf yoluna nəzər salmadan mümkün deyildir. Bunu nəzərə alan müəllif antroponomlərin inkişaf tarixini iki mərhələyə bölmüşdür: köhnə Azərbaycan şəxs adları; müasir Azərbaycan şəxs adları. Əsərdə antroponomlərin inkişaf tarixi dərindən izlənilmiş, antroponomiyamızın verdiyi zəngin materiallar əsasında qədim antroponomlər üç, müasir antroponomlər dörd mərhələdə tədqiq edilmiş, hər bir mərhələdə zəngin dil faktları ayrı-ayrı əsrlər üzrə əsaslandırılmış, onların leksik-semantik təsnifi, yayılma arealı təhlil olunmuşdur. Xüsusən “Kitabi-Dədə Qorqud”

dastanlarında, qədim folklor materiallarında, klassik əsərlərimizdə işlənən antroponimlərin semantik məna qrupları, nitq hissələri ilə ifadəsi, komponentlərinin tərkibi və mənşəyi araşdırılmışdır.

Bildiyimiz kimi, insan adlarının yaranma tarixi çox qədimdir. Buna görə də insan adlarının əmələ gəlməsinə dair dünya dilləri və türkologiyada müxtəlif bölgülər var. Müəllif buna əsaslanaraq Azərbaycan dilində işlənən şəxs adlarının əmələ gəlməsinin özünəməxsus mətn və üsullarını geniş şəkildə izah edərək üç qrupa: 1. əsl Azərbaycan şəxs adları; 2. ortaq adlar; 3. alınma adlara ayırır. Xüsusilə Azərbaycan şəxs adları və onların xüsusiyyətləri, şəxs adları sistemi, adların quruluşca növləri, adların mənşəcə tərkibi konkret faktlarla şərh edilmişdir. Xüsusi adların struktur formaları üzərindəki müşahidələrdən alim bu qənaətə gəlir ki, müasir Azərbaycan dilinin onomastik leksikasında şəxs adları istisna olmaqla, birkomponentlilik azlıq təşkil edir. Ümumiyyətlə, antroponimik vahidlərin tədqiqi alimin yaradıcılığının əsas xəttini təşkil edir. Dilin lüğət tərkibində xüsusi yeri olan onomastik leksikanın araşdırılması, təhlili, elmi şəkildə ümumiləşdirilməsi dilimizin tarixinin mürəkkəb və zəruri məsələlərinin həllinə xidmət edir.

2.3.1. AZƏRBAYCAN ŞƏXS ADLARININ TƏDQIQI

XX əsrin II yarısı Azərbaycan dilçiliyinin ən məhsuldar dövrüdür. Lakin ümumi dilçiliyin aktual problemlərindən olan antroponimiyanın rolu, cəmiyyətin inkişaf perspektivlərini özündə əks etdirən şəxs adlarına kompleks və sistemli şəkildə yanaşma, onomastik vahidlərin tarixi-linqvistik baxımdan təhlili kimi məsələlər tədqiqatdan kənar qalmışdır. Azərbaycan dilçiliyində onomastika məsələləri XX əsrin II yarısından öyrənilməyə başlanmışdır. Müəllif XX əsrin 60-cı illərindən xüsusi adlarla maraqlanaraq elmi axtarışlar, tədqiqatlar aparmışdır. Müəllifin onomalogiyaya aid ilk məqaləsi 1956-cı ildə nəşr olunmuşdur. XX əsrin 70-ci illərindən başlayaraq akademik A.Qurbanovun “Azərbaycan onomastikası”, “Azərbaycan onomalogiyası məsələləri”, “Poetik onomastika”, “Azərbaycan dilinin onomalogiyası” kitablarının nəşri Azərbaycan onomalogiyasına ən dəyərli töhfə oldu. Bununla da bu dövrdən onomalogiyanın müstəqil nəzəri dilçilik şöbəsi kimi formalaşmasında A.Qurbanovun rolu əvəzedilməzdir. Eyni zamanda XX əsrin 80-ci illərində Onomastik Elmi Mərkəz yaradılmışdır. Bu dövrdən antroponim problemi tətbiqi dilçilik istiqamətində diqqəti daha çox cəlb etmiş, bununla bağlı tədqiqat işləri aparılmış və dəyərli əsərlər yazılmışdır. Bütün bunlar onomalogiyanın inkişafına xüsusi təkan vermişdir.

Azərbaycan dilçiliyi və türkologiyada onomalogiyanın sürətli inkişafı da müəllifin yaratdığı onomastika məktəbinin məntiqi nəticəsidir.

“Azərbaycanlı şəxs adları ensiklopediyası” (Bakı, 2007, 304 səh.) əsəri müəllifin bu sahədə apardığı uzunmüddətli

elmi axtarışların nəticəsi kimi yeni elmi müddəalarla zəngin bir əsərdir. Monoqrafiyada antroponimiyanın tədqiqat obyektini olan şəxs adları anlayışı, onların yaranması, mənşəcə tərkibi, semantikasi, yaranma yolları, quruluşu və s. problemlərin təhlili ilə yanaşı, şəxs adlarının ensiklopedik şərhini və dildə işlənen şəxs adlarının lüğəti də verilmişdir.

Məlumdur ki, insan adları tarixi kateqoriyadır və cəmiyyətin inkişafında mühüm rol oynayır. İnsan adları cəmiyyət üçün nə qədər vacibdirsə, onun haqqında elm olan antroponimika da o qədər zəruridir. Heç təsadüfi deyil ki, sosioloji problem olan şəxs adları sosioloqlar, etnoqraflar və dilçilər tərəfindən araşdırılır. Bu işə antroponimikanın müstəsna əhəmiyyəti ilə bağlıdır. Bütün bunları nəzərə alan müəllif əsas diqqəti şəxs adlarının mahiyyətinin, tarixi rolunun açılmasına yönəldərək yazır ki, bütün xalqlarda şəxs adlarının vəzifəsi cəmiyyət üzvlərini bir-birindən fərqləndirməkdir. Ad vasitəsilə insanların birini digərindən seçmək olur. Ona görə də dünyada adsız heç bir şəxs və heç bir cəmiyyət yoxdur. Adlar olmadan cəmiyyətin formalaşması və yaşaması da qeyri-mümkündür.

Dünya xalqlarının hər birinin özünəməxsus adlar sistemi mövcuddur. Şəxs adları sistemi də hər bir dilin daxili qayda-qanunları əsasında formalaşır. Dilimizin lüğət tərkibində xüsusi sistem təşkil edən şəxs adları sistemi də həmin qaydalar əsasında yaranır. Həmin adların yaranmasında dilimizin söz xəzinəsi əsas mənbə hesab olunur. Bununla yanaşı, monoqrafiyanın I və II fəsilərində onomastik leksikanın öyrənilməsinə dair zəngin ümumnəzəri məsələlər, eyni zamanda şəxs adlarının yaranmasının mənbə və üsulları aydınlaşdırılaraq yazılır: "Dilimizdə işlənen şəxs adları mənşəyinə görə müxtəlif cəhətlərə ma-

likdir. Şəxs adları sistemi mənşəcə nəzərdən keçirildikdə burada adların iki qrupda olduğu aydın görünür. Bunlardan biri xalis azərbaycanlı adları, digəri isə əcnəbi mənşəli şəxs adlarıdır” (“Azərbaycanlı şəxs adları ensiklopediyası”, Bakı, 2007, səh.33).

Tədqiqatda bu adlar iki – kişi adlar sistemi və qadın adları sistemi kimi qruplaşdırılmış və bu adların yaranması yollarının zəngin faktlarla aydınlaşdırılması da aktuallığı ilə seçilən problemlərdəndir. Müəllif doğru olaraq əsərdə adların meydana gəlməsi yollarını iyirmi iki qrupa ayıraraq təhlil edir. Bütün bunların tədqiqi Azərbaycan xalqının, dilinin müəyyən inkişaf mərhələləri, etnoqrafiyası, etnogenezi ilə bağlı problemlərin həllində mənbə rolu oynayır. Eləcə də onomastikaya aid bir sıra şəxs adları və onların xüsusiyyətləri, şəxs adları sistemi, mənası, quruluşca növləri, onların mənşəcə tərkibi kimi məsələlərin linqvistik istiqamətdə təhlil edilməsi bu sahədəki problemlərin həllinə istiqamət verir.

Şəxs adlarının yaranmasında advermə və ad seçmə ənənələri, onun prinsipləri, xüsusi adların yaranma və formalaşma yollarını aydınlaşdıraraq müəllif yazır: “Tarixən azərbaycanlı ailələrində uşağa ad seçmək ənənəsi indiki kimi olmamış, bu proses ictimai-tarixi inkişafı ilə bağlı zaman-zaman məzmun və formaca dəyişib təkmilləşmə yolu keçmişdir” (Azərbaycanlı şəxs adları ensiklopediyası”, Bakı, 2007, səh.48). Müəllifin qeyd etdiyi kimi, tarixin sonrakı dövrlərində bu ənənə get-gedə dəyişmiş, yeni-yeni qaydalar meydana gəlmişdir. Kitabda advermənin ənənəyə bağlılığı, cəmiyyətdə baş verən siyasi-ictimai dəyişikliklərlə əlaqəsi, ailə, nəsil və soy taleyi kimi məsələlər aydın və hərtərəfli şərhini tapmışdır. Advermənin ümum-

bəşəri hadisələr sırasında yeri və əhəmiyyəti, valideynin övladına ad seçərkən estetik normaların və milli koloritin gözlənilməsi xüsusi qeyd edilir. Bunu nəzərə alan müəllif advermənin millətin, xalqın inkişafında rolunu nəzərə alaraq yazır ki, adseçmə məsuliyyəti olduqca ağırdır. Bəzi valideynlər bu məsuliyyətə bir o qədər əhəmiyyət vermirlər. Bunun mənfi nəticəsi uşaq boya-başa çatandan sonra daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. Adseçmə məsələsinə soyuq münasibət bəsləmək doğru yol deyil. Şəxs adlarını tarixin canlı şahidləri adlandıran müəllif adseçmənin xalqın adət-ənənələrinə, dünyagörüşünə uyğunluğunu vacib şərtlərdən hesab edir. Çünki şəxs adları zəngin ümumtürk təcrübə və ənənələri, ümumtürk mədəniyyəti tarixinin yaradılması üçün mötəbər mənbələrdəndir. Müəllifin qeyd etdiyi kimi, linqvistik qanunauyğunluq əsasında Azərbaycan antroponimləri sistemi tərkibcə get-gedə zənginləşməkdədir. Onomastik vahidlər qrupuna aid olan bu sözlər xalqımızın əvəzsiz mənəvi dəyərlərinin tərkib üzvlərindəndir. Tədqiqatda advermə ənənələri, adların zövqəuyğunluğu, qafiyələnmə meyilləri, onların yazılış və tələffüzünün özünəməxsus cəhətləri aydınlaşdırılır. Bu problemin həllində onomastik vahidlərin orfoqrafik və orfoepik xüsusiyyətləri, dilin qrammatik normalarına uyğunlaşdırılması, şəxs adlarının mənşəyinin və s. məsələlərin tədqiq olunması mühüm əhəmiyyətə malikdir. Xüsusən də Azərbaycan şəxs adlarının orfoqrafik xüsusiyyətləri, onların yazılışı, deyilişi, orfoepik xüsusiyyətləri elmi-nəzəri cəhətdən şərh edilmişdir. Əsərdə adların ensiklopedik şərh bölməsində dilimizdə işlənən şəxs adlarının düzgün yazılma formasına, məna incəliklərinin düzgün verilməsinə və onların işləkliyinin müəyyənləşdirilməsinə geniş

yer verilmişdir. Lüğətin birinci bölməsində oğlan-kişi adlarının, ikinci bölməsində isə qız-qadın adlarının siyahısı göstərilir. Bununla yanaşı, tərtibi prinsipinə görə, eləcə də gələcək şəxs adlarının ensiklopedik lüğətinin tərtibində ilk təcrübədir. Belə lüğətlərdə milli dilin şəxs adlarının mənzərəsi daha dolğun, daha aydın əks olunur.

Müasir dövrümüzün ictimai-siyasi, sosial problemləri ilə bir sırada duran onomalogiya məsələlərinin kütlələrə çatdırılması, xüsusi adların spesifik cəhətlərinin nəzəri dilçilik səviyyəsində şərh, xüsusi adların toplanıb sistemləşdirilməsi, belə sözlərin kommunikativ funksiyasının müəyyənləşdirilməsi və s. məsələlər əsərdə öz fundamental şərhini tapmışdır. Ad nəzəriyyəsinə bu cür yanaşma dilin müxtəlif xarakterli deformasiyalardan kənar, düzgün inkişafı üçün istiqamət verir. Ümumiyyətlə, Azərbaycan şəxs adları ilə bağlı problemlərə həsr olunmuş bu əsərdə adın cəmiyyətdə, insan həyatında rolu və əhəmiyyəti, onların yaranma yolları, tərkibi və quruluşu, spesifik xüsusiyyətlərinin aydınlaşdırılması, xüsusi adların toplanıb sistemləşdirilməsi və izahı öz əksini tapmışdır.

Aparılan uzun elmi araşdırmalardan sonra bu kitabın yazılmasında məqsəd xüsusi ad nəzəriyyəsini, onun yaranma qanunauyğunluqlarını aydınlaşdırmaq, onomalogiya təliminin müasir vəziyyətini təhlil etmək, onomastik tədqiqata maraq oyatmaqla yanaşı, dilçiliyimizin bu sahəsində qarşıda duran vəzifələri müəyyənləşdirməkdir. A.Qurbanovun bu əsərində xüsusi ad nəzəriyyəsi özünün milli dəyərlərə söykənməsi, maarifləndirmə istiqamətləri ilə fərqlənib onomoloji tədqiqatların düzgün meyillərini müəyyənləşdirməklə həm də bu sahədə aparılacaq gələcək tədqiqatın vəzifələrini dəqiqləşdirir.

Şəxs adı anlayışı geniş şəkildə izah edildikdən sonra monoqrafiyada konkret tərif verilir: “Cəmiyyətdə insanın birinin digərindən fərqləndirilməsi üçün şərti işlədilən sözə deyilir. Şəxs adı – idionim insan tarixində çox qədimdən meydana gəlmişdir”.

Etnik işarə olan xüsusi şəxs adlarından azərbaycanlılar da hələ lap qədimdən istifadə etmişlər. Bu ənənə uzaq keçmişdən başlayıb inkişaf etmiş və Azərbaycan şəxs adları sistemi formalaşmışdır. Şəxs adı çox geniş anlayışdır. Elə buna görə də müasir Azərbaycan ədəbi dilində şəxs adı anlayışı ilə bağlı işlənən bir çox termin alim tərəfindən ilk dəfə təhlil edilmiş, onların sərhədləri müəyyənləşdirilmişdir. Belə ki, “adi ad”, “poetik ad”, “kişi adı”, “qadın adı”, “oğlan adı”, “qız adı”, “dini ad”, “səciyyəvi ad”, “çoxişlənən ad”, “azişlənən ad”, “dəbdə olan ad”, “alınma ad”, “məxsusi ad”, “qeyri-təqvimli ad”, “müasir ad”, “qədim ad”, “köməkçi ad”, “qəribə ad”, “gözəl ad”, “qəşəng ad”, “tam ad”, “yarımçıq ad”, “nəvazişli ad”, “kiçiltmə ad”, “nadir ad”, “ləqəbi ad”, “gizli ad”, “qondarma ad”, “təsədüfi ad”, “süni ad”, “bədii ad” və s. Bu anlayışların hər biri əsərdə öz şərhini tapmışdır.

• Azərbaycan şəxs adlarının semantikasını məsələsi müasir elm üçün çox vacib və aktualdır. Şəxs adlarının leksik mənasını şərh edilən zaman dilçilik ədəbiyyatında çox müxtəlif fikirlərə münasibət bildirilir. Ancaq əsərdə iki bir-birinə zidd mülahizənin şərhini diqqəti daha çox cəlb edir: bir fikrə görə, xüsusi şəxs adının mənası yoxdur (Mill, Brendal); digər fikrə görə, xüsusi şəxs adında məna apelyativ sözdəkindən çoxdur. Fikirlər təhlil süzğəcindən keçirildikdən sonra Azərbaycan şəxs adları müxtəlif xüsusiyyətlərə ma-

lik leksik vahid hesab edilir. Mövcud şəxs adlarının əsas xüsusiyyətlərindən ən başlıcası kişi və qadın adlarını bildirməsidir. Bu xüsusiyyətə görə müasir Azərbaycan şəxs adları üç qrupa bölünür: kişi adları, qadın adları, kişi və qadın üçün müştərək işlənən adlar.

Belə adlardan istifadə edərkən onların semantik xüsusiyyətləri dəqiqləşdirilir. Məsələn, *Hilal* və *Qəmə*r adlarını götürək. Məlum olduğu üzrə, “hilal” 14 günlük ay mənasını bildirdiyi kimi, həmçinin “qəmə” sözü də ay deməkdir. Aydınlaşdırılır ki, kişi adı üçün gözəllik yox, başlıca olaraq qoçaqlıq, qəhrəmanlıq, cəsarət əsas cəhətdir. Lakin qız adı üçün gözəllik, zəriflik, incəlik və s. əlamətlər daha çox xarakterik hesab edilir. Buna görə də müəyyən mənada gözəllik anlayışını ifadə edən *Hilal* və *Qəmə*r şəxs adları kişidən çox qadına yaraşır və onlardan dildə qadın adı kimi istifadə edilsə, daha məqsədəuyğun olar.

Bu prosesi, yəni oğlan və ya kişinin adının eynilə qız və ya qadın adında öz əksini tapmasını tədqiqatçılar, əsasən, etnik cəhətlərlə əlaqələndirirlər. Fikrimizcə, burada başqa cəhətlərə nisbətən mənə daha həlledicidir. Məsələn, Ədalət hər iki cins üçün işlənə bilər, bu ad verilirəkən onun mənası əsas götürülməlidir və s. Bununla da ad qoyulduqda onun semantikasının hər bir vətəndaşı düşündürməsi önə çəkilir.

Araşdırmalar aydın göstərir ki, şəxs adlarının mənası mövcuddur və bu mənə xüsusiyyəti adlarda uzun tarixi inkişaf əlaqədar formalaşmışdır. “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı şəxs adlarının semantik tutumu öz zənginliyi ilə xüsusi maraq doğurur. Tarixən dünyaya gələn uşağa ad verilirəkən mütləq müəyyən bir mənə, məzmun düşünülmüş və bu əsasda ad seçilmişdir. Bunu təsviri adlarda daha

aydın müşahidə etmək olar. Məsələn, *Ağca, Qaraca, Qara, Sarı, Qəhrəman, İgid, Gözəl, Göyçək* və s. adların apelyativ mənası advermədə əsas götürülmüşdür.

Dildə xüsusi adlar məna əsasına görə müxtəlif qruplarda birləşir. Bununla bağlı müxtəlif tədqiqatçıların fikirləri nəzərdən keçirilir. Xüsusən türkdilli xalqlarda şəxs adlarından bəhs edilərkən bu cəhətdən adlar üç qrupa bölünür və onların xüsusiyyətləri aydınlaşdırılır:

1. Təsviri adlar (deskriptivlər);
2. Arzu, istəklə bağlı adlar (deziderativlər);
3. Həsr olunmuş adlar (memorativlər).

Bununla yanaşı, advermə ənənəsi də təhlil obyektinə olmuşdur. Advermə cəmiyyət tarixində çox zəruri və qanunauyğun hadisədir. Lakin insana ad vermək son dərəcə çətin və məsuliyyətli bir məsələdir. Bu barədə C.Cabbarlı "Tarixi adlar" məqaləsində qeyd edir ki, bir çox qohum-qardaşım və dost-aşınalar həmişə uşaqları olanda yanına gəlib deyirlər ki, sən köhnə yazıçısan, bilərsən uşağımıza nə ad qoyaq. Doğrudan da, uşağa ad tapmaq uşağın özünü dünyaya gətirməkdən çətindir.

Advermə, təbii olaraq, hər bir xalqın adət-ənənəsində mövcuddur. Dünyanın müxtəlif xalqlarının çox müxtəlif qaydada ad vermək ənənəsi tarixi aspektdə şərh edilir. Məsələn, elə xalqlar vardır ki, uşağa ad verərkən isimlərdən yox, say bildirən sözlərdən istifadə edirlər. Beləliklə, birinci uşaq Bir, ikinci uşaq İki, üçüncü uşaq Üç, dördüncü uşaq Dörd və s. bu qaydada adlandırılır.

Azərbaycan dilində advermənin özünəməxsus ənənələri, xüsusiyyətləri əsərdə müxtəlif qruplara ayrılmışdır. Bunlardan mənaya görə advermə ənənəsi, xatirə adları nəzərdən keçirilərkən yazılır ki, hər bir şəxs adının apelyativ mənası var-

dır. Bu cəhət advermədə nəzərə alınır. Öz övladlarını xoşbəxt görmək arzusu ilə onlara gözəl və poetik adlar verirlər.

Antroponimik sistemi təşkil edən onomastik kateqoriyalardan biri ata adıdır. Ata adı antroponimik modeldə əsas komponentlərdən birini təşkil edir və şəxsin mənsub olduğu ailə başçısının adını bildirir. Hər bir ata adı xüsusi şəxs adından əmələ gəlir. Elə xalqlar var ki, onların antroponimik modellərində ata adı verməkdən istifadə olunmur. Ancaq Azərbaycan dilində bu adların tarixi baxımdan modelləri verilir.

Azərbaycan dilində familiya – anxistonim, əsasən, XIX əsrdən etibarən təşəkkül tapmışdır. Həmin dövrə qədər ləqəb, təxəllüs, titul kimi formalar müəyyən mənada familiyanı əvəz etmişdir.

Azərbaycan dilində külli miqdarda familiya formalaşmışdır. Lakin bunların hamısı deyil, müəyyən hissəsi geniş yayılmış və hazırda da işlənməkdədir.

Bir cəhət də xüsusi qeyd edilir ki, Azərbaycan dilində familiya, əsasən, kişi adı əsasında yaranır və yayılır. Qadın adı əsasında yaranan familiyaya çox nadir hallarda təsadüf edilir. Bu, Azərbaycan antroponimik sistemində qanunauyğunluq kimi özünü göstərir.

Azərbaycan antroponimik model tərkibini təşkil edən onomastik vahidlərdən biri də familiyadır. Bu, kateqoriya hazırda həmin tərkibdə olan şəxs adlarından sonra geniş yer tutur. Belə ki, hər bir adamın adı olduğu kimi, familiyası da mövcuddur. Müasir dövrdə familiyasız azərbaycanlıya çox nadir hallarda təsadüf etmək olur. Bu, nəzərə alınmaqla familiya anlayışı nəzəri aspektdə təhlil edilərək yazılır ki, müasir dövrdə bu söz şəxsin mənsub olduğu kökə – nəslə verilən adı bildirir. Bunların, yəni familiya-

nın, başlıca olaraq, baba və ya ulu babanın adı, eləcə də tayfa, qəbilə, yer adları əsasında yaranması müəyyənləşdirilərək yazılır ki, bu, atadan oğula, oğuldan nəvə-nəticəyə, beləliklə də nəsil-dən-nəslə keçir və yaşayır. Bu prosesin izlənməsi linqvistik baxımdan çox maraqlıdır. Fəmiiliya iki vəzifə yerinə yetirir. Birincisi, bu və ya başqa ailəni digərindən fərqləndirməyə kömək edir, ikincisi, bütöv bir nəslin adını tarixən mühafizə edib saxlayır.

Dünya xalqlarının dillərində fəmiiliya kateqoriyasının eyni vaxtda əmələ gəlməməsi, onun tarixən inkişafı linqvistik cəhətdən təhlil olunmuşdur. Linqvistik təlimə görə, fəmiiliya, əsasən, XI əsrdən bəri formalaşmağa başlamışdır.

Həmin dövvrə qədər ləqəb, təxəllüs, titul kimi formalar müəyyən mənada fəmiiliyanı əvəz etmişdir.

Azərbaycan dilində külli miqdarda fəmiiliya formalaşım meydana çıxmışdır. Lakin bunların hamısı deyil, müəyyən hissəsi geniş yayılmış və hazırda da işlənməkdədir.

Bir cəhəti də xüsusi qeyd edilir ki, Azərbaycan dilində fəmiiliya, əsasən, kişi adı əsasında yaranır və yayılır.

- Əsərdə qadın fəmiiliyası və onun xüsusiyyətləri də şərh edilir və əsaslandırılır ki, müasir Azərbaycan ədəbi dilində qadın fəmiiliyası əmələ gətirmək üçün kişi fəmiiliyalarının formalaşmasında istifadə edilən alınma morfoloji ünsürlər təkrar olunur.

Bununla bərabər, Azərbaycan dilində *-ov*, *-yev*, *-ski* şəkilçiləri ilə düzələn qadın fəmiiliyalarına “a”, “aya” ünsürlərinin artırılması və beləliklə, dilimizdə müstəsna hal kimi cins kateqoriyasının öz əksini tapması da ilk dəfə açıqlanır.

Fəmiiliya kateqoriyasının öyrənilməsində digər məsələlərlə yanaşı, buraya daxil olan vahidlərin qruplaşdırılması

və təhlili də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Hər bir ad kimi, Azərbaycan familiyaları da müəyyən semantikaya malikdir. Qeyd etməliyik ki, antroponimik semantikanın təhlili çox mürəkkəbdir. Antroponimik məna xüsusi onomastik siyahı və ya mətn içərisində özünü aydın göstərir. Belə mənbələr, əsasən, şəxs adlarının siyahısı, şifahi və yazılı ədəbiyyatdır. Hər hansı adın konkret məna xüsusiyyətləri, belə mənbələrdə meydana çıxması və onun üslubi məqamları təhlil edilir. Məsələn, “Vaqif” pyesində Qacar surəti dedikdə, onun bütün keyfiyyəti – zülmkarlığı, qeyri-insani xarakterə malik olması həmin andaca təsəvvürdə canlanır.

Müasir Azərbaycan familiası, fondu semantikasına görə çox rəngarəngdir. Buna görə də familiyaların semantik təsnifi çox mürəkkəb məsələ kimi izah edilir. Familiyaların semantikasına dair bir sıra alimlərin, o cümlədən A.Doza, S.Raspond, V.A.Nikonov və başqalarının bölgüləri verilir. Lakin bu bölgülər müxtəlif konkret dil faktları üzərində aparıldığından təbii olaraq fərqlidir. Bununla bərabər, bütün bölgüləri birləşdirən, yaxınlaşdıran eyni cəhətlər də müəyyənləşdirilir. Xüsusən rəsmi şəxs adlarından düzələn familiyalar haqqında geniş məlumat verilir və dildə bu qrup familiyaların kəmiyyətə xüsusi yer tutduğu qeyd edilir. Həqiqətən də müasir Azərbaycan dilində rəsmi ad əsasında düzələn familiyalar çoxdur və bu, təxminən ümumi tərkibin 90 faizini təşkil edir.

Etnonimlər əsasında düzələn familiyaların tarixi əhəmiyyəti xüsusi vurğulanır. Çünki bu qrup familiyaların leksik əsasını etnonimik vahidlər təşkil edir. Bu familiyalardakı *qazax*, *kəngər*, *qacar*, *təklə*, *ərəb*, *özbək* və *qaraqaş* etnonimlərinin daha fəal olması zəngin faktlarla izah edilir. Müasir Azərbaycan dilində etnofamiliyalar çox az işlənir.

Toponimlər əsasında düzələn familiyaların spesifik cəhətləri verilərək qeyd edilir ki, bu qrup familiyalar məkanla bağlı coğrafi adlar əsasında formalaşmışdır. Bununla yanaşı, hidronimlər əsasında meydana gəlmiş familiyalar, zoonimlər düzələn familiyalar və bu qrup familiyaların hansı vahidlər əsasında formalaşması da əsərdə təhlil edilir. Xüsusilə zoofamiliyalar iki növə ayrılır: a) yalnız heyvan və quş adları ilə formalaşanlar; b) ancaq bir komponenti zoonimdən ibarət olan familiyalar.

Kosmonimlər əsasında əmələ gələn familiyalar, müəyyən sənətə, peşəyə uyğun düzələn familiyalar, ləqəblər əsasında düzələn familiyalar da müxtəlif aspektdən təhlil edilir.

Məlumdur ki, antroponimik vahidlərin bir hissəsi ləqəblərdən ibarətdir. Ləqəblər antroponimik sistemdə köməkçi ad qrupuna daxildir. Bu qrupdan olan təxəllüs və titula nisbətən ləqəb xalq danışığı dilində daha geniş yayılmışdır. Azərbaycan şifahi və yazılı ədəbiyyatında da xalq danışığı dilinin təsiri altında külli miqdarda ləqəb meydana gəlmişdir. Tədqiqat və araşdırmalar göstərir ki, dilimizin onomastik sistemində spesifik lay təşkil edən ləqəblərin linqvistik baxımdan özünəməxsus xarakterik əlamət və xüsusiyyətləri vardır. Buna görə də Azərbaycan dilində ləqəb problemi müasir dilçiliyimizin vacib məsələlərindəndir. Bu baxımdan Azərbaycan ədəbi dilində “ləqəb” termini şərh edilərək yazılır ki, bu sözlə yanaşı, eyni mənanı ifadə etmək üçün dilimizdə “ayama” terminindən də istifadə olunur. Bu, nəzərə alınaraq izahlı lüğətlər əsasında “ləqəb” termininin mənası şərh edilir. Müəyyən bir səciyyəvi xasiyyətinə və ya başqalarından ayrılan əlamətinə görə adama verilən qeyri-rəsmi ad – ayama şərh edilir.

Ləqəb hər kəsə onun həyatının müəyyən dövründə verilir və bu adla həmin şəxs çox geniş olmayan müəyyən dairədə tanınır.

Tədqiqatdan aydın olur ki, ləqəblər müxtəlif növdür. Burada bir şəxsə aid ləqəb olduğu kimi, bir neçə adama, nəslə, kollektivə məxsus da ləqəbi adlar vardır. Bu cəhətdən tədqiqatda mövcud ləqəblər iki yerə bölünür: 1) fərdi ləqəblər; 2) ailə və ya nəslə ləqəblər.

Azərbaycan antroponimik sistemində elə ləqəblərə rast gəlinir ki, onları ancaq kişilər işlədir, bəzi ləqəblər isə qadınlara məxsus əlamət və keyfiyyətləri bildirdiyinə görə onlar ancaq qadınlara verilir. O da qeyd edilir ki, Azərbaycan dilində zəngin və rəngarəng kişi ləqəbləri mövcuddur. Araşdırmalardan aydın olur ki, ləqəblər, təbii olaraq, inkişaf edir, tərkibi dəyişir, dövrün ictimai-sosial cəhətləri ilə əlaqələnir. Qadın ləqəbləri isə kişi ləqəbinə nisbətən dildə çox azdır. Bu cəhət həm şifahi danışığda, həm də yazılı ədəbiyyatda özünü göstərir.

Azərbaycan dilinin antroponimik sisteminin bir qolunu təxəllüslər təşkil edir. Təxəllüs xüsusi antroponimik kateqoriya kimi dilçiliyimizdə indiyədək tədqiq olunmamış qalır. Tədqiqat və araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycan antroponimik sistemində təxəllüsün yaranma tarixi, işlənmə miqyası və s. problemlər Avropa və Şərqi xalqlarının onomastik sistemi ilə müqayisə olunacaq səviyyədə geniş material verir. Bu materialın müxtəlif mənbə və məxəzlərdən toplanması, qruplaşdırılması, sistemə salınması lingvistik təhlilə cəlb olunur.

“Təxəllüs” mənşəcə ərəb dilinə məxsus olub, iki mənada işlənir: 1) qruplaşdırma, xilas olma; 2) yazıçıların, şairlərin özləri üçün götürdükləri ad. Şübhəsiz ki, haqqında da-

nışdıgımız təxəllüs termini ikinci mənada işlənir. Təxəllüs tarixən yazıçı, şair, rəssam və başqa yaradıcı şəxsiyyətlər arasında geniş yayılmışdır. Lakin sonralar dövlət xadimləri də təxəllüslərlə tanınmışlar.

Təxəllüsün şəxs adından fərqi aydınlaşdırılaraq yazılır ki, o, sonradan şəxsin ictimai, ədəbi fəaliyyəti prosesində meydana gəlir və rəsmi ada qoşulur. Buna görə də təxəllüs pozpozitiv mövqelidir, yəni rəsmi addan sonra dayanır.

Dil faktları göstərir ki, təxəllüslərin meydana gəlməsində, formalaşmasında və sabitləşməsində siyasi-ictimai, tarixi, mədəni inkişaf amilləri əhəmiyyətli rol oynayır. Daha doğrusu, təxəllüsün yaranmasında bu cəhətləri nəzərə almaq lazımdır: təxəllüs şəxsiyyəti qorumaq, onun yaradıcılığına yol açmaq üçün verilir. Belə təxəllüslər, əsasən, gizli təxəllüslər adlanır.

Qeyd edilir ki, təxəllüsü ancaq söz sənətkarı yox, digər sahələrdə fəaliyyət göstərənlər də qəbul edə bilər. Buna görə də söz sənətkarları ilə yanaşı, aktyor, bəstəkar, dövlət xadimi, inqilabçı və başqalarının da təxəllüs götürdüyünə rast gəlmək olur. Bütün bunlar nəzərə alınaraq təxəllüslər müxtəlif cür qruplaşdırılır.

Təxəllüs daşıyanların fəaliyyət sahələrinin xarakterinə görə təxəllüslər iki yerə bölünür:

- a) ədəbi təxəllüslər;
- b) digər təxəllüslər.

Ədəbi təxəllüs söz sənətkarlarının təxəllüsüdür. Bu növ təxəllüslərin Şərqi ölkələrində hələ uzaq keçmişdə geniş yayıldığı faktlarla izah edilir.

Hər bir təxəllüsün qəbul edilməsi və ya verilməsi müəyyən mənə ilə bağlıdır. Məsələn, Abdulla Şaiq yaradıcılığa böyük həvəsi olduğuna görə Şaiq (mənası şövlü, bir

işə böyük şövqü və həvəsi olan) təxəllüsünü götürmüşdü. Səməd Vurğun dərin həvəs və məhəbbət vurğunu olduğuna görə xalq ona Vurğun Səməd demişdir. Sonralar o, özünə həmin sözü təxəllüs kimi qəbul etmişdir. Azərbaycan antroponimik sistemində təxəllüsləri bu istiqamətdə araşdırdıqda və təhlil etdikdə aşağıdakı semantik qruplar xüsusi vurğulanır və Azərbaycan antroponimik sistemində təxəllüslər dil tərkibinə görə iki qrupa bölünür:

- a) Azərbaycan dilinə məxsus təxəllüslər;
- b) Ərəb-fars mənşəli təxəllüslər.

Bu qruplardan ikincisi kəmiyyətə üstünlük təşkil edir. Bu cəhət, uzun əsrlər boyu klassik ədəbiyyatımızın Şərq ədəbiyyatı adət-ənənələrinin təsiri altında inkişaf etməsi ilə bağlılığı açıqlanır.

Azərbaycan dilinin leksikasında titul bildirən sözlərin xüsusi mövqeyi vardır. Lakin indiyədək elmdə titul haqqında əsaslı linqvistik təsəvvür yaranmamışdır. Buna görə də keçmiş ictimai quruluşa aid titul bildirən şah, ağa, bəy, xan, paşa, vəzir, sultan, əmir və s. sözlər müasir Azərbaycan dilinin orfoqrafiyası baxımından ümumi ad kimi yazılır. Hazırda həmin sözlərin daşdıqları anlayışlar bizim ictimai quruluşumuzda olmadığından onlar xüsusi ad kimi dildə fəaliyyət göstərmir. Buna görə də müasir dildəki titul anlayışına nələrin daxil olduğu məsələləri də aydınlaşdırılır. "Titul" termini fransız mənşəli sözlərdən olub, mənası "yazı", "fəxri ad" deməkdir. Müasir Azərbaycan dilində bu termin bir neçə mənada işlənir: a) elmi vəzifə və dərəcə; b) dövlət tərəfindən verilmiş fəxri ad; c) titul siyahısı; ç) poliqrifik termin kimi işlədilən titul vəraqəsi.

Dilçilikdə titul kateqoriyası dedikdə ancaq xüsusi adlar qrupunun bir növünü təşkil edən onomastik vahidlər

nəzərdə tutulur. Buna görə də dilimizdə işlənən titullar mənşəcə iki qrupa bölünür: 1. keçmiş titullar; 2. müasir titullar. Lakin o da yazılır ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, keçmiş titullar müasir dilimizdə öz xarakterini və əhəmiyyətini itirdiyinə görə xüsusilikdən ümumiliyə doğru inkişaf yolu keçmiş və tamamilə başqa formalarda işlənməyə başlanmışdır. Müasir dilçiliyin aktual sahələrindən biri olan onomalogiyaya həsr olunmuş, əhatə dairəsi və yüksək elmiliyi ilə seçilən, poliqrafik baxımdan da yüksək səviyyədə hazırlanan bu əsərlər həm nəzəri, həm də praktik dilçilik üçün zəngin material verir.

2.3.2. AZƏRBAYCAN ANTROPONİMLƏRİNİN İNKİŞAF TARİXİ

Hər bir xalqın antroponimik sistemi onun dili, tarixi və mədəniyyəti haqqında külli miqdarda vacib məlumatları yaşadır. Bu cəhətdən Azərbaycan dilində işlənən antroponimik vahidlər də çox zəngin əlamət və xüsusiyyətlərə, geniş və maraqlı tarixi informasiyalara malikdir. Elmin inkişafının müasir mərhələsi, bir növ, dil vahidlərinin geniş araşdırılmasını, müxtəlif üsullarla dərin və ətraflı tədqiq olunmasını tələb edir.

Onomastik leksika daim inkişaf edən, zənginləşən, get-gedə təkmilləşən bir sistemə malikdir. Bu sistemin tədqiqi üçün dövrləşməyə fikir verilməli, sistemin müəyyən olunmuş hər bir dövrünün, mərhələsinin əsas cəhətləri, əlamətləri aydınlaşdırılmalıdır. Bununla bərabər, müasir onomastik sistemin inkişaf səviyyəsi müəyyənləşdirilməlidir. Bu sistemin gələcəkdə necə inkişaf etdirilməsinin əsas perspektivləri aydın göstərilir. Əsərdə Azərbaycan antroponimlərinin təşəkkül tarixi, formalaşma tarixi mənbələr əsasında tədqiqata cəlb edilmişdir. Dövrün antroponimik sisteminə təsir edən ən uzunmüddətli ictimai-siyasi, tarixi hadisə ərəb xilafətinin Azərbaycanda hökmranlığı olmuşdur. VII əsrin ortalarında Azərbaycan ərəblərin hücumuna məruz qalmışdır. Bu dövrdə Azərbaycan xalqı zorla, qılınc gücünə islam dinini qəbul etmişdir. Qədim dövrdə başlıca antroponimik proseslərdən biri Azərbaycan adlar sistemində ərəb antroponimlərinin təsir göstərməsidir. Bu təsir islam dininin qəbulu ilə bağlı həm də çox güclü olmuşdur. İslamın qəbul edilməsi antroponimik sistemdə yenidəndəyişmə, öz milli adlarımızı unutmaq prosesini meydana çıxarmışdır. Bu za-

man yüzlərcə milli Azərbaycan adı sıxışdırılıb və get-gedə bu zəngin mədəni sərvət unudulub. Bu dövrdə Azərbaycan antroponimik modelləri ərəb dilinin təsiri altına düşmüşdür. Qeyd edilir ki, XIII–XVIII əsrlər Azərbaycan tarixi bir sıra ictimai-siyasi, tarixi, iqtisadi, mədəni, elmi hadisələrlə diqqəti cəlb edir. Bu dövrün başlanğıcı monqol istilasına təsadüf edir. XIV əsrin sonu, XV əsrin əvvəllərində Azərbaycan xalqı yadelli monqol işğalçılara qarşı mübarizəyə qalxır. Bundan sonra Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu dövlətləri arasında ciddi daxili çəkişmələr gedir. XVI əsrdə Səfəvilər dövlətinin Azərbaycan tarixində çox böyük xidməti olmuşdur. XVI–XVII əsrlərdə Azərbaycan xalqı yenidən İran işğalçılara qarşı mübarizə aparmalı olmuşdur. Hətta xarici işğalçılara qarşı mübarizə olmadığı dövrlərdə də, XVIII əsrdə Azərbaycan xanlıqları bir-biri ilə həmişə daxili çəkişmələrdə olmuşdur. Bütün bunlar – XIII–XVIII əsrlərin ictimai-siyasi şəraiti Azərbaycan xalqının iqtisadiyyatı, elm və mədəniyyəti, o cümlədən dilinin inkişafına çox ağır zərbə endirmişdir. Lakin bu dövrdə istər Səfəvi dövlətinin, istərsə də ayrı-ayrı tarixi, ədəbi şəxsiyyətlərin (İ.Nəsimi, Ş.İ.Xətai, M.Füzuli, M.P.Vaqif və b.) Azərbaycan dilinin hərtərəfli inkişafında xüsusi xidmətləri olmuşdur.

Tədqiqatdan aydın olur ki, qədim dövr Azərbaycan antroponimlərinin əksəriyyəti türkdilli xalqlara məxsus sözlər əsasında formalaşmışdırsa, XIII–XVIII əsrlərdə işlənən Azərbaycan antroponimlərinin tərkibində alınma antroponimlər də az deyildir. Buraya ərəb və fars dillərindən alınmış sözlər əsasında yaranan antroponimlər və birbaşa həmin dillərdən keçən antroponimlər daxildir. Bu dövrdə türk mənşəli antroponimlər də öz milli xüsusiyyətlərini itirməmiş və xalqımızın adət-ənənəsində xüsusi yer tutmuşdur.

Müəllif XIII–XVIII əsrlər Azərbaycan antroponimlərini mənşəyinə görə üç qrupa bölür:

- 1) xalis Azərbaycan antroponimləri;
- 2) ərəb-fars mənşəli antroponimlər;
- 3) moŋqol mənşəli antroponimlər.

Şübhəsiz, bu dövrdə də ərəb-fars mənşəli antroponimlər üstünlük təşkil etmişdir. Xalis Azərbaycan dilinə məxsus antroponimlər az formalaşmışdır. Azərbaycan antroponimlərinin yaranma tarixi araşdırılarkən Azərbaycan xalqının tarixində XIX əsr ən əlamətdar dövr kimi xarakterizə olunmuşdur. Bu dövrdə Azərbaycan xalqı öz həyatını, taleyini uzun əsrlər boyu davam edən gərginlikdən, ətalətdən xilas etdi. Əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan elmi, mədəniyyəti və ədəbiyyatında müasirlik meyilləri artmağa başladı. Milli Azərbaycan mətbuatı və teatrının ilk rüşeymləri meydana gəldi. Şübhəsiz ki, bütün bu milli intibah xalqımızın çoxsahəli həyatında, o cümlədən onun dilində də özünü göstərmiş oldu. Bu dövrdə Azərbaycan ziyalıları ana dilimizin sadəliyi və təmizliyinə xüsusi maraq göstərmişlər. Xüsusilə qeyd edilir ki, XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin sabitləşməsi dövrüdür. Bu dövr öz xüsusiyyətləri ilə digər əsrlərdən əsaslı surətdə fərqlənir. Belə ki, həmin dövrdə kapitalizmin inkişafı, Azərbaycanın digər ölkə və xalqlarla mədəni əlaqələrinin yaranması və s. dilimizin inkişafına da müsbət təsir göstərmişdir.

XIX əsrdə Azərbaycan dili Şərqdə ən geniş yayılmış dil hesab olunurdu. Ona görə də bu dilin gözəlliyi və zənginliyi tarixən bir sıra görkəmli şəxsiyyətlərin diqqətini özünə cəlb etmişdir.

Əsərdə XX əsr inkişaf dövrü bir-birindən əsaslı şəkildə fərqlənən iki mərhələdə öyrənilib tədqiq edil-

mişdir: 1. 1900–1920-ci illər; 2. 1921–1999-cu illər. Dilimizin onomastik sisteminin, eləcə də antroponimik leksikasının da bu iki mərhələdə araşdırılması təbii və qanunauyğun hal kimi meydana çıxır.

Azərbaycanda keçmiş sovet hakimiyyətinin qurulması xalqımızın həyatında xüsusi hadisə oldu. Həmin dövrdən etibarən ictimai həyatımızın bütün sahələri sürətlə inkişaf etməyə başladı. Bununla bağlı olaraq eyni zamanda ədəbi dilimiz də inkişaf yoluna düşdü. Xüsusilə 1920–1930-cu illərdə Azərbaycan ictimaiyyəti, ziyalılar, bütün xalq antroponimlərin zənginləşməsinə xüsusi fikir vermişdir. Bu illərdə antroponimlər bir neçə yolla, müxtəlif istiqamətlərdə inkişafa başlamışdır. Müəllif dövrün antroponimlərini təhlil edən zaman təxəllüsün şəxs adı kimi işlənməsini spesifik cəhət kimi qeyd edərək yazır ki, XX əsrdə təxəllüsün ada çevrilməsi diqqəti cəlb edən xüsusiyyətlərdəndir. Tədqiqat göstərir ki, görkəmli yazıçı və şairlərimizin şöhrətini əbədiləşdirən təxəllüslərin bir çoxu şəxs adı kimi işlənilməkdədir. Məsələn, yüzlərcə oğlan *Xaqani*, *Nizami*, *Füzuli*, *Vidadi*, *Vaqif*, *Müşfiq*, *Şaiq* adını, onlarca qız isə *Natəvan*, *Məhsəti* adını daşıyır” (Afad Qurbanov, “Azərbaycan onomalogiyasının əsasları”, II cild).

Əlbəttə, təxəllüslərin şəxs adına çevrilməsi xalqın həmin sənətkarlara olan böyük və dərin məhəbbətinin nəticəsidir.

Araşdırmalardan aydın olur ki, müasir Azərbaycan antroponimlərini inkişaf etdirmək üçün aşağıdakı mənbələr mövcuddur:

1. ənənəvi Azərbaycan adları;
2. bədii əsərlərdəki surət adları;
3. başqa xalqların adları.

Tədqiqatda bu mənbələrin hər biri geniş şəkildə araşdırılaraq qeyd edilir ki, indi vəzifə bu mənbələrdən düşünül-

müş şəkildə istifadə edib dilimizin onomastik leksikasını düzgün yollarla inkişaf etdirməkdən ibarət olmalıdır.

Əsərdə etnonimlər, onların mənşəyi, etimologiyası geniş təhlil obyektinə olmuşdur. Etnonimlər Azərbaycan dili leksikasının bir hissəsini təşkil edir. Dilimizdə başqa söz qruplarından fərqli olaraq, etnonimlər daha qədim fonetik, qrammatik, leksik, semantik xüsusiyyətlərə malikdir. Etnonimlər xalqın ictimai-siyasi həyatı ilə bağlıdır və tarixin müxtəlif mərhələsində meydana gəlmişdir. Buna görə də onların araşdırılması zamanı daha çox tarixi yazılı mənbələrə müraciət olunur. Tayfa, qəbilə, xalq və millətlər haqqında öz sözünü birinci tarix elmi deyir, eyni zamanda, tayfa, qəbilə, xalq və millət adlarını da yaşadan tarix özüdür. Bu mənada Azərbaycan tarixinə dair keçmiş yazılı abidələr və əsərlər etnonimlərin dilçilik istiqamətində öyrənilməsi üçün etibarlı mənbədir.

Ümumiyyətlə, ayrı-ayrı türk etnonimlərinin etimologiyasına dair maraqlı tədqiqatlar aparılmışdır. Lakin mövcud elmi ədəbiyyatı nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, Azərbaycan etnonimlərinin bu səviyyədə araşdırılması sahəsində çox az iş görülmüşdür. Belə ki, indiyədək bir sıra etnonimlərin mənşəyinə toxunulsa da, müxtəlif mənbə və məxəzlərdə, bədii ədəbiyyatda rast gəlinən etnonimlərin əksəriyyəti barədə heç bir elmi fikir deyilməmişdir. Bu etnonimlərin adı çəkilsə də, onların etimologiyası bir abidə kimi təhlil obyektinə olmamışdır. Bildiyimiz kimi, ilk orta əsrlərdə Azərbaycan ərazisinə şimaldan bolqar, suvar, avar, peçeneq, xəzər və qıpçaq tayfaları gəlib məskunlaşmışdır. Doğrudur, mənbələrdə həmin tayfaların müəyyən hissələrinin buraya gəldiyi qeyd olunur, lakin onların tarixi kökləri, mənşəyi və Azərbaycanın hansı zonalarında

məskunlaşması haqqında heç nə deyilmir. Yalnız etnotoponimik tədqiqatlar həmin tayfaların adlarını və areallarını müəyyən etməyə imkan verir.

Nəticədə aydın olur ki, erkən orta əsrlərdə şimaldan *xəzər, bolqar, qapan, kazan, tele, kul, kuyar, yerdim, suvar, avaz, tirkəş, kuzen, tərtər, oran, sal, kavar (nobar), kulas, karaçur, beləncər, tuk, puk, kuç, anca, cıvan, tulu, çakar, kazak, kıpçak, taria, bozal, tuba, kov, vərəndə* və b. etnonimlərin daşıyıcıları gəlib məskunlaşmış və yerli əhali ilə qaynayıb-qarışmışdır (*Xəzəryurd, Bolqarçay, Qapanlı, Qazançı, Dəllər, Qullar, Xubyarlı, Yartimli, Biləsuar*).

O da qeyd edilir ki, X–XII əsrlərdə oğuz tayfaları və XIII–XIV əsrlərdə monqol-türk tayfaları Azərbaycana gəlmişlər. Mənbələrdə bu tayfaların hansılarının Azərbaycan ərazisində məskunlaşması haqqında heç bir məlumat yoxdur. Yəni də etnotoponimlərin səlcuqların və türk-monqolların işğallarında iştirak etmiş tayfalarının adları ilə müqayisəsi əsasında Azərbaycan ərazisində oğuzların *bayat, əfşar, qacar, xalac, bəydili, bayandur, düyər, eymur, çuvaldar, çəpki* və monqolların *qurqan, sukait, kinqit, djuryat, tanqut, elciqin, cəlair, uryat, onqut, çirkin, tcıtar, xarənqan, dolan, oryat* və b. tayfaların burada məskunlaşdığı müəyyənləşdirilmişdir.

Müəllif bu qısa icmalı verdikdən sonra Azərbaycan onomastik leksikasında külli miqdarda etnonimləri etimoloji tədqiqata cəlb etmişdir. O da qeyd edilir ki, həmin etnonimlərin əksəriyyəti Azərbaycan ərazisinə hazır vəziyyətdə gəlmişdir və biz onların yarandığı arealları və vaxtı bilmirik. Şübhəsiz ki, etnonimlərin tədqiqi, araşdırılması, etimologiyalarının açılması ümumən türkologiyanın, o cümlədən Azərbaycan dilçiliyinin qarşısında duran əsas problemlərdəndir.

Etnonimlərin tədqiqi Azərbaycan dilinin tarixi köklərinin araşdırılması nöqteyi-nəzərindən də faydalıdır. Mənbələrdə etnonimlərin yazılış formaları ilə toponimiyamızda onların tələffüz formaları arasındakı fonetik fərqlər bu cəhətdən çox vacibdir. Bu, nəzərə alınaraq ilk orta əsrlərdə (III–XIII əsrlərdə) Azərbaycan ərazisində yaşayan tayfaların adları verilir. Aydın görünür ki, qədim türk dillərindən kavar (kabar), kazan, kuvnar, kulas, kuk, kuç, kul, köv və b. etnonimlər Azərbaycan ərazisində kəbir, qazan, xubyar, hulaş, tut, xuç, qul, qəv fonetik formaları kəsb etmişdir (*Kəbirli, Qazançı, Xubyarlı, Yulaşlı, Tuq, Xuç, Qullar, Qovlar* toponimlərində). Göründüyü kimi, bu fonetik çevrilmələr məhz qədim vaxtlarda baş vermişdir. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, həmin etnonimlər yerli azərbaycanlı əhali tərəfindən göstərilən fonetik şəkillərə salınmışdır.

Azərbaycan etnonimlərinin leksik-semantik xüsusiyyətlərinin araşdırılması istər dil tarixi, istərsə də müasir ədəbi dil üçün maraqlı faktlar verir. Buna görə də etnonimlər bir onomastik vahid kimi həmişə dilçi alimləri maraqlandırmışdır. Xüsusilə XIX əsrdə A.Bakıxanov “Gülüstani-İrəm” əsərində dilçi kimi bir sıra etnonimlərin (hun, alan, kəspi, ləzgi, massaget, zıx və s.) leksik-semantik izahını verməyə çalışmışdır. XV əsrdə yaşamış qızılbaş tayfasının adı haqqında Şərəfxan “Şərəfnamə” əsərində belə bir leksik-semantik izah verir: “Onlara (qızılbaşlara – A.Q.) ona görə “qızılbaş” deyilirdi ki, başlarında 12 qırmızı zolaqlı çalma gəzdirdilər. Belə rəvayət vardır ki, Şeyx Heydər 12 imam şərəfinə səfəvi döyüşçülərinə 12 qırmızı zolaqlı çalma qoymağı əmr edir. Bu zamandan etibarən başlarına qırmızı çalma qoyan səfəvi tərəfdarları qızılbaşlar adlanır”. Göründüyü kimi, verilən məlumat etnonim

şəklini almış “qızılbaş” siyasi termininin semantikasının açılmasına düzgün istiqamət verir. “Qızılbaş” sözü iki leksik vahiddən – “qızıl” və “baş” sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Lakin hər iki söz həqiqi mənalarında deyil, məcazi mənada işlənmişdir. “Qızıl” sözü dilimizdə “qırmızı” mənasında bu gün də işlənir: qızıl bayraq, Qızıl meydan, qızıl qan. Deməli, “qızıl” əvəzinə “qırmızı” işlətsək, “qırmızı baş” birləşməsi alınar. Lakin bu birləşmədə də, verilən tarixi məlumatlara əsasən, “baş” – “çalma” əvəzinə işlənir. Yəni “qırmızı çalmalı” birləşməsi “qızılbaş” ifadəsi ilə əvəz olunmuşdur. Bununla da antroponimlərin etimologiyası verilir.

Hal-hazırda dilimizdə Azərbaycan tayfa, qəbilə adlarından əmələ gəlmiş çoxlu miqdarda toponimlər (etnotoponimlər), hidronimlər (etnohidronimlər), antroponimlər (etnoantroponimlər) mövcuddur. Bunların, yəni etnonimlərin tarixən başqa onomastik vahidlərin yaranmasında çox fəal iştirak etməsi əsaslandırılır. Belə ki, *Vərəndə*, *Qarqar*, *Hüngütlü*, *İymiri*, *Kolanı*, *Bayandır* və s. etnonimlərin semantik baxımdan, leksik-semantik izahı üçün mütləq qədim lüğətləri, tarixi mənbələri, klassiklərin əsərlərini, dialektləri müqayisəli surətdə araşdırmaq lazım gəlir. Bir cəhəti qeyd etmək lazım gəlir ki, müasir dilçiliyimizdə onomastik vahidlərin, xüsusilə etnonimlərin leksik-semantik təhlilində, mənşəyinin izahında etimoloji təhlilə geniş yer verilir. Məsələn, “qurd” etnoniminin izahı müəllif tərəfindən verilərək yazılır ki, fikrimizcə, qurdu (canavarı) Azərbaycan xalqının totemi kimi izah etməyin heç bir elmi və tarixi əsası yoxdur. Professor Ə.Dəmirçizadənin izahlarının, araşdırmalarının bu cəhətdən daha inandırıcı olduğu qeyd edilir. Onun kaspı, xəzər, sak, skif, hun, sabir-suvar, oğuz,

qırpaq və s. etnonimlərin leksik-semantik izahına dair araşdırmaları dil tariximizin tədqiqi üçün maraqlı faktlar verir. Ə.Dəmirçizadə dil elementlərini aşkara çıxarmaq üçün ən çox fonemlərin müqayisəsini aparır. Fikrimizcə, belə müqayisələr sözlərin, o cümlədən qədim etnonimlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərinin aşkara çıxarılmasında daha etibarlı əhəmiyyət kəsb edə bilər. Beləliklə, aydınlaşdırılır ki, Azərbaycan etnonimlərinin linqvistik və tarixi istiqamətdə araşdırılması göstərir ki, onlar digər onomastik vahidlərə nisbətən daha qədimlərdən yaranmışdır. Bu cəhəti etnotoponimlər, etnohidronimlər və etnoantroponimlərin təhlili sübut edir.

Müəllif qeyd edir ki, ilk mənbələrdə rast gəlinən “tele” etnonimini tədqiqatçılar qədim türk mənşəli tayfa adı kimi izah edirlər. Həqiqətən də məlum olur ki, tele tayfası VI–VII əsrlərdə yaşamış qərbi türk xalqının böyük tayfa birləşmələrindən biri olmuş və Şimali Qafqaz çöllərində yaşamışdır. Sonralar onların müəyyən hissəsi Azərbaycana gələrək burada məskən salmışdır. Bunun nəticəsində respublikamızın ərazisində Dəllər (Ağsu, Saatlı), Dəllər Cəyir, Dəllər Cırdaxan adlı oykonimlər yaranmışdır. Bu qədim etnonimin (tele) fonetik tərkibində tarixən *t-d*, *e-ə*, *e-i* əvəzlənmələri Azərbaycan dili əsasında baş vermişdir: “tele” etnonimi dilimizdəki “dəli” sözünə uyğunlaşdırılmışdır. Sonralar həmin tayfanın bir qrupu dəli+lər adlanmış və toponim kimi *Dəllər* şəklinə düşmüşdür. Göründüyü kimi, bu etnonim uzun bir tarixi dövr ərzində əsaslı fonetik dəyişikliyə uğramışdır.

Ümumiyyətlə götürdükdə, qeyd etmək lazım gəlir ki, Azərbaycan etnonimlərinin qədim variantının aşkar olunmasında fonetik xüsusiyyətlər, ünsürlər, daha doğrusu,

fonetik transformasiya prosesi izlənilməmişdir. Azərbaycan toponimlərinin, etnonimlərinin, hidronimlərinin fonetik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi nəticəsində məlum olur ki, qədim türk tayfalarının əksəriyyətinin adı bu arealda yaşamaqdadır. Salyan rayonundakı *Oğrukənd* (hazırda *Təzakənd*) toponimi uyğur etnoniminin təhrif formasıdır. Eləcə də *Türklər*, *Türkoba*, *Türkəndi*, *Türkəçi* və s. oykonimlər Azərbaycanın qədim “türk” tayfa adını yaşadır.

Dilçiliyin ən çətin sahələrindən biri etimologiyadır. Bu sahədə aparılan tədqiqatlar bəhs olunan etnonimin bəzi xüsusiyyəti haqqında obyektiv fikir söyləməyə əsas verir. Uyğur etnoniminin mənşəyi və etimologiyası barədə bir çox mübahisəli fikirlər deyilmişdir. Bu mübahisələrin əksəriyyəti etnonimi tərkib hissələrinə ayırmaq üstündə gedir. Bəzən etnonimin kökü “uymaq” feili ilə bağlanır (uymaq – yəni başqasının hərəkətinə qoşulmaq, uymaq). Bəziləri uyğur etnonimini iki hissəyə: – “uy” (meşə) və “qur” (xalq) bölür (yəni “meşə xalqı”). Bu etnonimi “qur” sonluğu ilə bitən “uyğur” feili hesab edənlər də vardır.

D.Aytmuratov bu etnonimdən bəhs edərkən göstərir ki, “uyğur” iki komponentdən ibarətdir: “uy” – yun, saç + “ğur”//kara//kıra//xura//xür – qara. Yəni “uyğur” – qara saçlı deməkdir. Ümumiyyətlə, D.Aytmuratov qaraqalpaq etnonimi ilə uyğur, qarabörk, çərkəs, başqırd, qırğız etnonimlərinin mənasının yaxınlığı nəticəsinə gəlir. D.Aytmuratovun gəldiyi nəticələr türk dillərinin tarixi-müqayisəli prinsip əsasında araşdırılmasından irəli gəlir. Belə olduqda, istər-istəməz, türk mənşəli sözlərin eyni kökə bağlılığı meydana çıxır. Ümumiyyətlə, etnonimlərin etimoloji təhlili düzgün elmi nəticə çıxarmağa imkan verir. Bir sıra alimlər etnonimlərin və başqa qrup xüsusi adların mənşəyi-

nin izahında müxtəlif əfsanələrə, rəvayətlərə və s. uyaraq yalançı, aldadıcı nəticələrə gəlir. Bununla yanaşı, “türk” etnoniminin etimologiyası müəllif tərəfindən elmi dəlillərlə əsaslandırılır. Elmi ədəbiyyatda bu etnonim müxtəlif mənalarda izah edilir: “yaranmış”, “insan”; “güc”, “qüvvət”; “qanun”, “adət” və s. M.Qaşqarlının “Divani lüğət ət-Türk” əsərində “türk” sözünə üç birləşmədə rast gəlinir: türk kuyaş edi; türk üzüm edi; türk yiqit. Bu birləşmələrin birincisində “türk” – “günəş”, ikincisində “zaman”, üçüncüsündə “gənc” mənalarında işlənmişdir.

Akademik A.N.Kononov türk etnoniminin etimologiyasına xüsusi məqalə həsr etmişdir. Həmin məqalədə o, türk etnonimi haqqında müxtəlif fikirləri araşdırdıqdan sonra özü belə bir qənaətə gəlir: türk+k. Burada sözün birinci hissəsi türk/tür şəklində “güc, qüvvət” mənasında, ikinci hissəsi olan – k isə vaxtilə “qadın” mənasında işlənən “çüp, küp” kimi izah edilir.

Türkoloji tədqiqatlar türk etnonimi haqqında müxtəlif fikirlərin mövcud olduğunu, hərtərəfli araşdırıldığını göstərir. Bunları ümumiləşdirdikdə iki başlıca mövqə məlum olur. Bir qrup alim türk etnonimini etnoqrafik termin kimi, başqa bir qrupu isə siyasi termin kimi izah edir. Müəllif bunların içində A.N.Kononovun izahını ən ağılabatan qəbul edir. O, türk sözünün kökünü tür+ə, tür+ü, tör+ə şəklində də izah edir və mənasını “yaranmaq”, “doğulmaq”, “əmələ gəlmək” kimi verir. Bu fikri daha da inkişaf etdirmək üçün “törə+mək” feilinin “türk” formasına necə düşdüyünü alim türk dillərinin materialları əsasında araşdırmışdır. “Muğ” etnoniminin etimologiyası da tədqiqatda verilmişdir.

Məlum olduğuna görə, qədim yunan tarixçisi Herodot (m.ə. V əsr) Midiya dövlətinin 6 tayfanın birləşməsi əsasın-

da yarandığını və onlardan birinin *maq* adlandığını qeyd etmişdir. Sonrakı tarixi dövrlərdə bu tayfa *maq* və *muğ* adı altında tanınmışdır. Məhz *maq* və ya *muğ* tayfasının ovsunçuluqla məşğul olması bir sıra xalqlarda qədim ibtidai icma dillərindən biri olmuş ovsunçuluğun “*maqiya*” adı ilə adlandırılmasına səbəb olmuşdur.

Göründüyü kimi, “*muğ*” sözü “*maq*” sözünün fonetik şəklidir. Bu fonetik əvəzlənmənin (a-u) hansı dil əsasında baş verdiyini demək çətinidir, lakin yalnız müqayisə üçün demək olar ki, a-u əvəzlənməsi bir sıra qədim türk etnonimləri üçün xarakterik haldır: *savar* – *suvar*; *bolqar* – *bulqar* və s. Görünür ki, bu əvəzlənmə hələ o zaman baş vermişdir. Çünki digər yunan tarixçisi Hekatey (m.ə. VI–V əsrlər) Araz kənarında *muk* tayfasının yaşadığını qeyd edir.

Maq etnoniminin etimologiyası indiyədək aydınlaşdırılmamışdır. Daha dəqiqi, bu etnonim İran dilləri vasitəsilə izah olunur. Son illərdə bu etnonimin qədim türk dilləri əsasında izah olunması təşəbbüsü olmuşdur. Midiyalıların ilana sitayiş etmələri haqqındakı mülahizəyə görə, *maq* sözü qədim türk dillərindəki *bükə* (m-b əvəzlənməsinə görə) “böyük ilan”, *yakut* dilində *moqay* – “ilan”, *monqol* dilində *moqoy* – “ilan”, *muqa* – “ilan” və s. ilə müqayisə edilmişdir. Əlbəttə, bu, heç də *maq* sözünün türk mənşəli ola biləcəyi ehtimalını kənara qoymur.

Beləliklə, *maq* (*muğ*) etnoniminin aydınlaşdırılmasını başa çatmış hesab etmək olmaz.

Muğ formasında bu etnonim *Muğan düzünün* adında öz əksini tapmışdır. Bir etnonim kimi *Muğan* VII əsrdən məlumdur və 642-ci il hadisələri ilə əlaqədar ərəb müəllifləri *Muğan* toponimini qeyd edirlər. Ərəb coğrafiyaçıları Cənubi Azərbaycan ərazisində *Muğan* şəhəri haqqında

məlumat vermişlər. Əl-Müqəddəsi Muğan şəhərinin iki çay arasında və meyvə bağları ilə əhatə olunduğunu yazmışdır. Həmin müəllif qeyd edir ki, Muğan şəhəri Ərdəbil ilə Gilan arasında yerləşir.

“Təklə” etnoniminin etimologiyası açılmamışdır. Bəzi tədqiqatçılar onu səlcuq oğuzlarının təkəli tayfasının adı ilə əlaqələndirirlər. Türkmənistan ərazisində indi də təkə tayfası yaşayır ki, bu da (təkə – “erkək keçisi”, “sürünün qa-bağında gedən keçisi” sözündəndir), görünür, həmin tayfanın totemi olmuşdur.

Azərbaycan qəbilə birləşməsindən biri “ayırım” olmuşdur. Bu sözün semantikasını müxtəlif cəhətdən yozurlar. Bəziləri bu etnonimin “ayırılmaq” feilindən düzəltdiyini ehtimal edir. Guya islam dinini qəbul etmədiklərinə görə həmin tayfa bu dini qəbul etmiş qəbilə, tayfa birləşmələrindən ayrılıb uzaq dağ rayonlarında məskən salıb yaşamışlar. Bəziləri həmin etnonimi yenə də “ayırılmaq” feili ilə əlaqələndirərək müəyyən yerdən, ərazidən uzaqlaşmaq, ayrılmaq mənasında izah edirlər. Belə şərh olunur ki, guya bu qəbilə rumluların tərkibindən ayrıldığına görə ayırım adlanmışdır.

Ayırım etnonimini “aya sitayiş etmək” və “ayını ram etmək” mənalarında da izah edənlər vardır.

Beləliklə, Azərbaycan etnonimlərinin etimoloji təhlili verilmişdir. O da qeyd edilir ki, etimoloji təhlillərdə dini-mifik təfəkkürlə bağlılıq, təsvirçilik və s. meyillər daha üstünlük təşkil edir, həmin sözlərin yaranma və formalaşması tarixinə çox az yer verilir. Halbuki elm üçün bu, çox faydalı nəticələr verə bilər.

2.4. AZƏRBAYCAN TOPONİMLƏRİNİN TƏDQIQI

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində diqqəti cəlb edən laylardan birini toponimlər təşkil edir. Bu qrup dil vahidləri müxtəlif əlamətlərə malikdir. Burada son zamanlar yaranmış müasir adlarla bərabər qədimdə meydana çıxmış adlar da mövcuddur. Qədim toponimlər, müasir toponimlərdən fərqli olaraq, sadə və lakonik deyildir. Toponimlərin dil faktı kimi özünəməxsus diqqəti cəlb edən cəhətləri mövcuddur. Bunların yaranması, inkişaf xüsusiyyətlərinin açılması, aydınlaşdırılması dilçiliyin vacib məsələlərindəndir.

Azərbaycan Respublikasının ərazisi dil tərkibinə görə çox mürəkkəb onomastik mənzərəyə malikdir. Bu mürəkkəbliyin səbəbi ilk növbədə çoxdillilik və etnik müxtəliflikdir. Belə ki, Azərbaycan ərazisində uzaq keçmişdən başlamış indiyə kimi azərbaycanlılarla yanaşı onlarca xalqın nümayəndəsi yaşamış və hazırda da yaşamaqdadır. Azərbaycan toponimik sistemində həmin xalqların dillərində yaranmış bir qrup yer adı mövcuddur.

Müşahidə və təhlillər aydın göstərir ki, Azərbaycan ərazisindəki toponimlərin əsas fondunu Azərbaycan dilinə aid onomastik vahidlər təşkil edir. Dilimizdəki toponimlərin formalaşma, təşəkkül tapma müddətində də diqqəti cəlb edən cəhətlər vardır. Belə ki, bunların bəziləri lap qədimdə meydana gəldiyi halda, bəzilərinin tarixi son zamanlarla bağlıdır.

Arxeoloqların verdiyi məlumatlara görə, Azərbaycan ərazisindəki *Azıx mağarası* Yer üzündəki ən qədim yaşayış məskənlərindən biridir. Öcdadlarımız hələ 60 min il bundan qabaq Qazax rayonu ərazisindəki məşhur Damcı-

lı mağarasında, Tağlar, Gədəbəy, Kəlbəcər, Balakən, Şəki, Şamaxı, Naxçıvan zonalarında, Təbriz ətrafında, Cənubi Azərbaycanın bir çox diyarında yaşamışlar. Arxeoloqlar və antropoloqlar sübut etmişlər ki, insan milyon ildən çoxdur Yer kürəsində yaşayır. Azərbaycanın ən qədim coğrafi landşaftı dünyanın başqa ərazilərindən buzlaşma prosesini çox az keçirməsi ilə fərqlənmişdir. Tarixi məlumatlardan aydın olur ki, Yer kürəsindəki sonuncu buzlaşma dövründə, yəni 12 min il bundan qabaq Azərbaycan ərazisində *Tağlar, Damcılı, Daş Salahlı mağaraları, Qobustan, Urmiya gölü, Dəlmə təpə* və s. yerlərdə həyat sönməmiş, əksinə, əvvəlki minilliklərə nisbətən xeyli inkişaf etmişdir.

Şübhəsiz ki, həmin ərazidəki toponimlərin bir qismi qeyd etdiyimiz dövrlərdə yaranmışdır. İngilis arxeoloqu C.Mellartın verdiyi məlumata görə, Urmiya gölü sahilində, Cənubi Azərbaycanın Həsənli kəndi yaxınlığındakı Dəlmə təpədən tapılmış boyalı qablar ən qədim dövrlərdən xəbər verir. Bu qabların sakinləri 6 500 il bizdən əvvəl yaşamışlar.

Ən başlıcası isə, bu cür toponimlərin yaranma tarixinin müəyyənləşdirilməsi eyni zamanda Azərbaycan dilinin əmələ gəlməsi və formalaşması tarixini müəyyənləşdirir. Hələ bu günə qədər Azərbaycan dilinin yaranma və formalaşma tarixi dəqiq müəyyənləşdirilməmişdir. Qeyd edilir ki, bəzi məlumatlara görə, türkdilli əhali XI əsrdən Azərbaycan ərazisində görünmüş və bu əsrdən də Azərbaycan dili formalaşmışdır. Bəzi məlumatlarda isə Azərbaycan dilinin miladın IV–V yüzilliklərində formalaşdığı göstərilir.

Dilimizdə hələ yazıya köçürülməmiş toponimlər az deyildir. Bunlar, əsasən, mövcud toponimlərin xalq danışığı variantları və müəyyən səbəblərdən öz oykonim və s. rolunu itirmiş obyektlərin adlarıdır. Hazırda rast gəlinən

keçmiş kənd yerləri (xarabalıqlar), xırmanlar, dəyirmanlar və s. vaxtilə müəyyən ad daşımış və həmin adlar xalq arasında yaşamaqdadır. Bunları toplamaq, onların etimologiyasını aydınlaşdırmağın mühüm əhəmiyyəti, elm üçün olduqca zəruri olduğu xüsusi qeyd edilir.

Mikrotoponimlər sahəsində də çox az, bəlkə də heç bir iş aparılmamışdır. Ancaq məhdud yerli əhaliyə aydın olan adlar – mikrotoponimlər də xalqın tarixini, onun formalaşması məsələlərini aydınlaşdırmaqda az rol oynamır. Ona görə də mikrotoponimlər tədqiqat arenasından kənar qalmamalıdır.

Azərbaycan toponimləri dilimizin leksikasında mövcud olan müxtəlif söz qrupları əsasında yaranmışdır. Həmin toponimlərin genetik və etnolinqvistik təhlili göstərir ki, müxtəlif dövrlərdə coğrafi obyektlərin adlandırılmasında müəyyən meyillər olmuşdur. Belə ki, yaşayış məskənləri və başqa yer adları müəyyən dövrdə ancaq hər hansı bir şəxsin adını daşımışdır. Başqa bir dövrdə bu adlandırma tayfa və qəbilələrin adı əsasında formalaşmışdır. Beləliklə, yer adları şəxs, tayfa, qəbilə, heyvan, bitki, səma cisimləri, su obyektlərinin və s. adını daşımaqla meydana çıxmışdır. Bu cəhətə (mənşəyinə) görə Azərbaycan toponimləri aşağıdakı qruplara ayrılır və zəngin faktlarla təhlil edilir.

1. Antrotoponimlər

Azərbaycan toponimləri sisteminin müəyyən sahəsini şəxs adı, familiya, ləqəb, titul əsasında meydana çıxmış yer adları təşkil edir. Belə adlar dilçilikdə antrotoponim adlanır.

Azərbaycan antrotoponimlərinin ikinci hissəsini şəxs adlarından və sözdüzəldici şəkilçilərdən ibarət adlar təşkil

edir. Sözdüzəldici şəkilçilər aşağıdakılardır: mənsubiyyət bildirənlər – *-lı, -li, -lu, -lü*; cəmlilik, kollektiv bildirənlər – *-lar, -lər*. Başqa sözlə desək, bu qrup antrotoponimlər düzəltmə yolla yaranır.

Azərbaycanda indi də bütün kəndlərdə əhali nəsil-lər üzrə yerləşir. Bəzi hallarda bir məhəllədə bir nəsil, ya da bir neçə nəsil yaşayır və deməli, həm nəsil və həm də məhəllə eyni adda olur. Bir sıra antrotoponimlər də məhz həmin nəsil və ya tirə adlarından ibarətdir. Onomastik ədəbiyyatda belə antrotoponimlər bəzən patronimik toponimlər adlanır.

2. Etnotoponimlər

Tayfa, qəbilə adları əsasında yaranmış toponimlər onomastik sistemdə etnotoponim adlanmaqla, spesifik xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilir.

Azərbaycan toponimik sisteminin ən mürəkkəb və qararlıq sahəsi etnotoponimlərdir. Xalqımızın qədim tarixi ilə bağlı olan bu toponimlərin mənşəyi barədə hələlik çox az tədqiqat aparılmışdır. Nəticə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan etnotoponimləri toponimik layda mənşəcə ən qədim hesab olunur. Onların mənşəyinin, kökünün müəyyənlişməsi öz mürəkkəbliyi ilə diqqəti cəlb edir. Bu cür toponimlər haqqında kiçik qeyri-dəqiq fikir böyük tarixi səhvə aparıb çıxara bilər. Buna görə də onların elmi təhlili olduqca ciddi məsuliyyət və dəqiqlik tələb edir. Bunlar nəzərə alınaraq onların geniş təhlili verilmişdir.

Hidroterminlər əsasında yaranan toponimlər, hidrotoponimlər də tədqiq edilmişdir. Tədqiqat göstərir ki, bu tipli toponimlərin antroponim və etnonimlərlə heç bir əlaqəsi yoxdur. Adətən bunlar qrammatik cəhətdən mürəkkəb

quruluşa malik olur. Bu mürəkkəb vahidin bir tərəfi və aparıcı rol oynayan hissəsinin mütləq hidrotermin olduğu verilir. Şübhəsiz, toponimik sistemdə bu qanuna uyğunluğun açılması və aşkar edilməsi müəyyən elmi nəticələrin alınmasına kömək edir.

Heyvan, quş, balıq, həşərat və s. canlıların adları əsasında düzələn toponimlər – **zootoponimlər** də leksik-semantik cəhətdən təhlil edilmişdir. Tarixən xalqımızın iqtisadi həyatının bir hissəsini heyvandarlıq təşkil etmişdir. Bununla əlaqədar olaraq bir sıra yaşayış məskənləri, yer adları əmələ gəlmişdir.

Əsərdə **fitoponimlər** də ilk dəfə tədqiq olunmuşdur. Azərbaycan dilinə məxsus toponimlərin bir qrupunu fitoponimlər təşkil edir. Bunlar da Afad Qurbanovun tədqiqatında geniş şəkildə araşdırılmışdır.

Səma cisimlərinin adı əsasında düzələn toponimlərin mənşəyi araşdırılmış, **kosmotoponimlərə** məxsus xüsusiyyətlər aydınlaşdırılmışdır. Ümumiyyətlə, göstərilir ki, türkdilli xalqların toponimikasında bu, xarakterik hal kimi özünü göstərir. Deməliyə ki, kosmonimlər antroponimlərə və etnonimlərə də təsir edir.

Azərbaycan toponimikasında *günəş* və *şəfəq* sözləri ilə bağlı aşağıdakı toponimlər vardır: *Günəş*, *Günəşli* (Dəvəçi, Beyləqan, Xaçmaz, Bakı), *Şəfəq*, *Şəfəqli* (Beyləqan, Yardımlı), *Qızıl Şəfəq* və s.

Tədqiqat əsasında müəyyənləşdirilir ki, toponimlər müxtəlif quruluşa malik coğrafi obyekt – dərə, təpə, düz, kənd, şəhər, məhəllə, küçə, meydan, sahə, rayon, respublika, dövlət, yol və s. adları bildirir. Azərbaycan onomastik leksikasında bu cəhətdən zəngin bir toponimik lay əmələ gəlmişdir. Rus onomoloqu V.A.Nikonov Qafqazda topo-

nimik tədqiqatın vəziyyətindən danışarkən göstərir ki, coğrafi obyektlərin təbii şəraitə uyğun adlandırılmasının özünəməxsus qanunauyğunluqları vardır. Lakin bu istiqamətdə toponimlər çox az öyrənilir. Müşahidələr göstərir ki, coğrafi obyektin böyüklüyü və kiçikliyindən, təbii quruluşundan asılı olaraq müxtəlif toponimlər meydana gəlir. Hətta bu cəhətdən bir sıra toponimlərin tərkib hissəsindəki “bala”, “böyük”, “kiçik”, “baş”, “aşağı”, “yuxarı”, “dağ”, “qıraq”, “düz” və s. sözlərin araşdırılması, onların nə üçün toponimin tərkibinə daxil olması səbəbləri öyrənilir və xüsusi əhəmiyyət kəsb etməsi təhlil edilir.

2.4.1. AZƏRBAYCAN TOPONİMLƏRİNİN AREALI

Azərbaycan dilinə aid toponimlər yalnız Azərbaycan Respublikasının ərazisi ilə məhdudlaşmır. Xalqımızın tarixi inkişafı ilə bağlı minlərcə toponim yaranmış və dünyanın ümumi və xüsusi xəritələrində özünə yer tapmışdır. Qədim tarixi, iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələrlə bağlı olaraq yaranmış bu toponimlər Ermənistan, Gürcüstan və Dağıstanda daha geniş yayılmışdır. Bundan başqa, İran ərazisində Azərbaycan dilinə məxsus külli miqdarda yer adları mövcuddur. Ona görə də bu dil vahidlərinin öyrənilməsini tək-cə Azərbaycan ərazisi ilə məhdudlaşdırmaq olmaz. Burada Qərbi Azərbaycan (indiki Ermənistan), Gürcüstan, Qazaxıstan, Dağıstan Muxtar Vilayəti, habelə İran, İraq ərazisindəki toponimləri toplamaq və onları geniş bir arealın fonunda tədqiq etmək lazım gəlir. Belə olduqda Azərbaycan toponimik sisteminin ümumi mənzərəsi daha aydın təsvir edilir, obyektiv dil qanunauyğunluqları aşkar olunur, külli miqdarda topoformantların, müxtəlif sözyaratma formalarının, zəngin semantikanın izinə düşülür. Müasir Azərbaycan dilçiliyində bu cür tədqiqatın aparılmasına çox böyük ehtiyac duyulur və müxtəlif arealların toponimləri müxtəlif qruplara ayrılaraq linqvistik təhlilə cəlb olunur.

Belə ki, xalqımızın qardaş gürcü xalqı ilə iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələrinin çox qədim tarixi vardır. Bu tarix miladdan əvvəl başlayır. Strabon və Platonun əsərlərində Azərbaycan və gürcü xalqlarının tarixən yaxınlığı, dostluğu və qardaşlığı, habelə vahid düşməyə qarşı birgə vuruşmalarına dair çoxlu məlumatlara rast gəlinir. Bir sıra mənbələrdə də Azərbaycan və gürcü xalqlarının hərtərəf-

li əlaqəsi öz əksini tapmışdır. Bu əlaqələr birinci növbədə hər iki xalqın dilində özünü göstərir. Mənbələrdən məlum olur ki, oğuz və qıpçaq tayfaları Cənubi Qafqaz ərazisində yayılmış və müxtəlif yerlərdə məskən salmışlar.

Azərbaycan xalqının bir hissəsi tarixən öz ata-baba torpaqları olan Qərbi Azərbaycanda, indiki Ermənistan deyilən ərazidə yaşamışdır. Onlar, demək olar ki, bu respublikanın bütün ərazisində məskən salmışlar. İndi Amasiya, Qafan, İcevan, Noyemberyan, Krasnoselsk və s. adlanan rayonlarda əhalisi azərbaycanlılardan ibarət çoxlu kəndlər olmuşdur.

Həmin kəndlərin əksəriyyətinin adı Azərbaycan dilindədir. Bunlardan əlavə, bu ərazidə külli miqdarda türkdilli mikrotoponimlər – dağ, dərə, təpə, qaya, qala, körpü, məhəllə və s. adları da mövcuddur.

Təxmini hesablamalara görə, Ermənistanın toponimik fondunun 30–35 faizi türk mənşəlidir. 1886-cı il siyahıya alınmasına görə, Ermənistan ərazisində, xüsusilə İrəvan quberniyasında mənşəcə Azərbaycan dilinə məxsus 600-dən çox kənd adı var. Bu adlar eynilə D.D.Paqriyevin “Qafqazın beşverstlik xəritəsinin əlifba göstəricisi”ndə (Tiflis, 1913) və “Ermənistanın inzibati-ərazi bölgüsü”ndə (Yerevan, 1971) qeyd olunmuşdur. Bu toponimlərin başlıca məziyyəti ondan ibarətdir ki, onlar, əvvələn, mənşəcə məhz Azərbaycan dilinə məxsus adlardır, ikincisi, böyük bir qismi etnotoponimdir. Bayandur, Bayqurd, Baharlı, Qıpçaq, Quşçu, Saatlı, Qaraqoyunlu, Avşar, Bozyoxuş, Alçalı, Ağdaş, Almalıq, Ağcaqala, Göykilsə, Qarakilsə, Yelqovan, Qaladibi, Qaradağlı, Qaraqışlaq, Qarabağlar.

Ararat dağının, Sevan gölünün və Eçmiədzinin qədim adlarından bir qrupu da Azərbaycan dilinə aiddir. Belə ki,

orta əsr erməni mənbələrində Sevan – Göyçə gölü, Ararat – Əyridağ//Ağrıdağ, Eçmiədzin – Üçkilsə kimi qeyd olunmuşdur. Hətta XVIII əsr erməni katolikosu Simon Yerevanlı özünün “Çambır” əsərində Eçmiədzinin adını “Uçkilsə” yazır.

Görkəmli alim həmin adların indiyə qədər toplanması, səpələnmiş şəkildə yaddaşlardan, hafizələrdən unudulmaması üçün geniş faktlara əsaslanan tədqiqat aparır. Müəllif orta əsr erməni mənbələrinə əsaslanaraq yazır ki, indiki Sevan gölünün qədim adı Göyçə gölü, ətraf yerlər Göyçə mahalı, Amasiya rayonunun keçmiş adı – Ağbaba mahalı, indiki Vardanes rayonunun keçmiş adı Basarkeçər, indiki Krasnoselsk rayonunun keçmiş adı Çəmbərək, Kirovakanın adı Qarakilsə idi. Bu misalların sayını çoxlu miqdarda artırmaq mümkündür.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da indiki Sevan gölünün ətrafındakı dağlar Göyçə, Van gölünün şimal-şərqində 1259-cu ildən sonra Hulakülərin yay iqamətgahı olan dağlar Aladağ adlandırılmışdır. Hətta monqolların əsiri olmuş XIII əsr erməni şairi Frik oranı Aladağ kimi qeyd edir: “Yaylağımız Aladağ və Qaradağ, qışlağımız isə Muğan-Arandır”. Mirəli Seyidovun və Voroşil Qukasyanın əsərlərində Ermənistan ərazisindəki poleotoponimlərin, xüsusilə etnotoponimlərin bir qismi mənşəcə təhlil edilmişdir. Həmin təhlillərdən aydın olur ki, bu ərazidə xalqımızın qədim tarixinin izləri hələ də qalmaqdadır. İndi həmin izləri aşkar etmək dilçi, tarixçi alimlərimizin ən vacib vəzifələridir.

Göründüyü kimi, bu adların içərisində, demək olar ki, alınma ad yoxdur. Buna görə də dilimizin qanunauyğunluqlarını özündə daha zəngin şəkildə əks etdirən bu cür yer adlarının öyrənilməsi olduqca faydalıdır. Bu adlar

İçərisində çoxlu etnotoponim vardır. Bunlar tarixçilərimiz və ümumiyyətlə, xalqımızın ictimai-siyasi həyatı ilə bağlı daha maraqlı məlumatlar verə bilər. Məsələn, Ermənistan ərazisində *qaraqoyunlu*, *xalac*, *çobanlı*, *gödəki*, *toğulca* və s. etnonimlərin yayılması maraqlı faktdır.

Azərbaycan toponimləri arealının bir hissəsi Dağıstan ərazisindədir. Ümumiyyətlə, bu ərazidə toponimlər dil tərkibinə görə olduqca müxtəlifdir. Burada Qafqaz dillərinə aid toponimlər üstünlük təşkil edir. Lakin azərbaycandilli toponimlərin sayı da az deyildir. Bu, Dağıstan ərazisində çoxlu miqdarda azərbaycanlının yaşaması ilə əlaqədardır. Həmin yerlərin keçmiş tarixi burada yaşayan azərbaycanlıların həyat və məişəti ilə bağlıdır və məşhur fransız səyyahı Aleksandr Dümanın “Qafqaz səfəri” əsərində ətraflı əks olunmuşdur. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında Dağıstan torpağı, onun sakinləri barədə müəyyən məlumat vardır. Burada Dərbənd şəhərinin adı Dəmirqapı Dərbənd şəklində işlənmişdir. “Tarixi-Dərbəndnamə”də yazılır ki, “Dərbəndin cənub tərəfindən beş qapısı vardır: *Qala qapısı*, *Boyat qapısı*, *Orta qapı*, *Yengi qapı*, şimaldan *Carçı qapısı* və *Qırqlar qapısı*”. Deməli, hətta Dərbənd qaləsindəki qapıların adları da hələ orta əsrlərdə Azərbaycan dilində olmuşdur. Xalqımızın Dağıstan torpağı ilə sıx əlaqəsi, bağlılığı, “Koroğlu” dastanında öz əksini tapması da əsərdə öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan xalqının yarından çoxu Cənubi Azərbaycan ərazisində yaşayır və xalqımızın tarixi torpaqlarıdır. Burada tarixən yaranıb formalaşmış minlərlə yer adları, su obyektlərinin adları vardır. Azərbaycan toponimikasının bütöv mənzərəsinin verilməsində bu arealın da öyrənilməsinə böyük ehtiyac vardır. İrandakı azərbaycanlıların

keçmiş inqilabi hərəkətləri, onların acınacaqlı taleyi XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Onları xoşbəxt həyata səsləmək, azadlığa çağırış ideyası bizim ədəbiyyatımızın bu mövzuda əsas leytmotivi olmuşdur. Bunların təsviri fonunda istər-istəməz o yerlərin təbiət mənzərələri, kəndləri, küçələri, dağları, çayları və s. həsrət hissi ilə təsvirə cəlb olunmuşdur. Həmin yer adlarını özündə əks etdirməkdə ədəbiyyatımız Azərbaycan dilçiliyi tarixi üçün müəyyən xidmət göstərmiş olur.

Müşahidələr, araşdırmalar göstərir ki, dildə elə toponimlər vardır ki, onlar ancaq bir obyektin adını bildirir. Lakin bununla bərabər, elə toponimlərə də təsadüf olunur ki, onlar bir neçə coğrafi obyektin adıdır. İki və ya daha artıq coğrafi obyektin adını bildirən toponimlər dilçilikdə areal toponim hesab olunur.

Dilçiliyimizdə Azərbaycan dilinə məxsus areal toponimlər indiyə qədər ətraflı şəkildə öz elmi təhlilini tapmamışdır. Bu qrup toponimlər təkcə areal baxımından deyil, linqvistik və digər cəhətdən də olduqca maraqlıdır. Azərbaycan toponimlərinin istər respublika daxilində, istərsə də xaricdə yayılma səbəblərinin araşdırılması, tədqiq edilməsi dilçilik və tarixşünaslıq üçün çox mühüm faktlar verə bilər.

Azərbaycan dilindəki areal toponimlər respublikamızın bir çox rayonunun ərazisinə yayılmışdır. Bu toponimlərin kəmiyyəti də təbii olaraq müxtəlifdir. Belə ki, statistik hesablamalar göstərir ki, bəzi areal toponimlər iki obyektin adını bildirir, bəziləri isə iyirmiyyə qədər yerin adı kimi işlənir.

Aparılan təhlillərə əsasən demək olar ki, areal coğrafi ad, areal toponim başlıca olaraq üç səbəbdən yayılmışdır: 1. eyni bir qəbilə, tayfaya mənsub əhalinin müxtəlif yerlər-

də məskən salması; 2. yeni ictimai quruluşla bağlı olaraq müxtəlif ərazidə eyni adqoymadan istifadə; 3. adların təsadüfən üst-üstə düşməsi.

O da aydınlaşdırılır ki, bunlardan birinci və ikincisi toponim yaradıcılığında daha qanunauyğun haldır.

Toponimlərin bir qismi zəngin informasiya yükünə malikdir. A.V.Superanskaya haqlı olaraq göstərir ki, toponimlər tarixin aynasıdır. Bu cəhətdən toponimlərin semantikasının açılması xalqın tarixinə, dilinə, iqtisadiyyatına və s. məsələlərə dair maraqlı məlumatlar verir. Buna görə də hər bir toponimin ayrı-ayrılıqda öyrənilməsi, onların qonşu və qohum xalqların dillərinə aid faktlarla qarşılaşdırılması və s. vacibdir. Bu, nəzərə alınaraq bir sıra toponimin etimoloji təhlili verilmişdir. *Muğan* toponiminin etimologiyası da diqqəti cəlb edir. Müəllif yazır ki, ümumiyyətlə, tədqiqatçıların fikirlərində iki başlıca ideya hökm sürür: həm adonim, həm də oykonim kimi işlənən iki “*Muğan*” toponimi eyni mənşəli deyildir.

Həmin toponimlər eyni kökdən – muq\ \ müq etnonimindən ibarətdir. Fikrimizcə, ikinci ideya daha ağılabatandır. Orta əsrlərdə Kür çayının sol sahilində Balakən-Şəki zonasında mövcud olan *Muğan* adonimi və daha qədim tarixə malik olan *Muğan* oykonimi öz tərkibində Kaspı dənizi sahillərində yaşamış muğ\ \ muq tayfasının adını yaşadır.

Müəllif *Biləqan* toponiminin etimologiyasını da verir. Yazır ki, *Biləqan Ağcabədi* rayonunda kənd adıdır. Məlum olduğu kimi, *Mil* düzündə, indiki *Beyləqan* rayonunun ərazisində qədim şəhərlərimizdən biri *Beyləqan* adlanmışdır. XII əsrdə monqollar tərəfindən dağıdılmış bu şəhərin xarabalıqları *Örənqala* adı ilə məşhurdur. Arxeoloji qazın-

tılar bu şəhərin V əsrin sonu, VI əsrin əvvəllərində yaran-
dığını göstərmişdir. Ərəb mənbələrində Beyləqan adı ilə
məlum olan bu şəhərin əsl yerli adı isə məhz Biləqandır.
Tədqiqatçıların nəyə görə Biləqan adını ərəb dilinin tələf-
füz və yazılış formasına uyğun (Beyləqan) götürmələri,
bunun düzgün olmaması izah edilir. Tədqiqatda qeyd
edilir ki, onda Bakı və Şamaxı adlarını da ərəb müəllif-
lərinin yazdığı kimi (Bakuya və Şamaxıya) yazmalı və
tələffüz etməliyik. Hələ XV əsrə aid mənbədə bu topo-
nim Biləqan kimi yazılmışdır. XVII əsrdə Azərbaycanda
olmuş alman səyyah Adam Oleari də “Biləqan-qala” sö-
zünü işlətməmişdir. O qeyd edir ki, Biləqan şəhəri (əvvəlcə
yaşayış məntəqəsi) ondan əvvəl mövcud olmuş Biləqan
çölünün adı ilə adlanmışdır. Çölün adı isə qədim türk dil-
lərindəki pılə – “düzənlik”, “düzən yer”, “açıq yer” və
-qan şəkilçisindən ibarətdir. Bunu Mil düzünün coğrafi
quruluşu, onun düzən yer olması da təsdiq edir. Topo-
nimin sonundakı -ğan // -qan şəkilçisi heç də İran mənşəli
deyildir. Türk dillərində -ğan // -qan şəkilçisi məhsuldar-
dır: burulğan (çayda suyun burulan yeri); çapağan (da-
ğın çapılmış yeri); asılqan (bir şey asılan yer). Bu şəkilçi,
məsələn, vuruşqan, qaçağan, yatağan, döyüşkən, güləyən
(güləgən) və b. sözlərin yaranmasında iştirak edir.

Əsərdə *Düyyərli* toponiminin etimologiyasının mənşəyi
tədqiqat prosesində müəllifin gəldiyi fikirlər, faktlar əsa-
sında izah edilir. Yazılır ki, Şəmkir rayonundakı düyyərli
səlcuq oğuzlarının Mahmud Qaşqarlı (XI əsr) tərəfindən
adları çəkilən 24 tayfadan birinin adıdır. Mahmud Qaşqar-
lı onu 18-ci tayfa kimi qeyd edir. XI–XII əsrlərdə səlcuq
oğuzları Ön Asiyanın, o cümlədən Cənubi Qafqazın işğal-
ında iştirak etmişlər. Sonra *dügər* tayfası Qaraqoyunlu və

Ağqoyunlu tayfa ittifaqlarının tərkibində olmuşdur. Bu etnonimlə bağlı yer adları Türkiyə və Türkmənistanda da vardır. Azərbaycanca isə bu etnonim düyərli tayfasından olmaq etibarilə “dügər” və mənsubiyyət bildirən *-li* şəkilçisindən ibarətdir. Keçən əsrin ortalarında Yelizavetpol (Gəncə) qəzasında maldarlıqla məşğul olan ellərdən biri də düyərli idi.

Şamaxı toponiminin etimologiyası da diqqəti cəlb edir. İlk dəfə olaraq yunan coğrafiyaşünası Klavdiy Ptolemey Albaniya ərazisində “Şamaxı” toponimini “Samaxiya” formasında qeyd etmişdir ki, bu, qədim yunan dilində “Ş” səsinin olmaması ilə əlaqədardır. “Şamaxiya” toponimindəki “a” səsi isə onunla bağlıdır ki, yunan dilində Asiya ölkələrinə aid adlar orta cinsdə cəm halda “a” şəkilçisini qəbul edir.

Şamaxı toponiminin mənşəyi haqqında hələ keçən əsrin ortalarından başlayaraq müxtəlif fikirlər söylənilmişdir. Lakin təklif edilmiş etimologiyaların hamısı uğursuz olmuşdur. Çünki bu toponimi hissələrə parçaladıqda ayrı-ayrı hissələr müstəqil mənə versə də, bütöv halda birləşdirildikdə məntiqi ad alınmır. İ.Şopen onun Samaqa sözündən olduğunu, “maqların yeri” mənasını verdiyini, başqa yerdə isə Şamaqanın “günəşə sitayiş yeri” olduğunu söyləmişdir.

Əslində isə son tədqiqatlar göstərmişdir ki, Şamaxı şəhərinin adı Albaniyada yaşamış və qədim erməni mənbələrində həmin dilin fonetikasına uyğun formada verilmiş iymax tayfasının adını əks etdirir. İymax sözünün – etnoniminin fonetik şəkli olması onunla təsdiq edilir ki, Böyük Pliniy Qafqazda kamax tayfasının yaşadığını yazmışdır.

Biçənək toponiminə Naxçıvanın Şahbuz rayonunda rast gəlinir. Mənbələrdən məlum olur ki, bu adda yaşayış

məntəqəsi keçən əsrlərdə yaranmışdır. Ondan əvvəl isə “Biçənək aşırımı” adlanmışdır. Yerli sakinlər həmin toponimi “ot biçilən yer” mənasında izah edirlər. Elmi ədəbiyyatı araşdırdıqda məlum olur ki, bu, heç də belə deyildir. Əgər ot biçilən yerə həqiqətən “Biçənək” adı verilməsi qanunauyğun hal olsaydı, onda respublika ərazisində bu adda bir neçə toponimə rast gəlmək mümkün olardı. Əslində isə bu toponimə ancaq Şahbuz rayonunda təsadüf edilir. Fikirimizcə, mənbələrdə adı çəkilən *peçenek* etnoniminin izini burada axtarmaq lazımdır. Çünki ilk orta əsrlərdə Naxçıvan ərazisində Kəngər əyaləti olmuşdur. Həmin əyalət indiki kəngərlərin məskun olduğu ərazini əhatə edir. Bu da məlumdur ki, kəngərlər peçeneklərin bir hissəsinin adıdır.

Peçenek etnoniminin etimologiyası haqqında müxtəlif fikirlər vardır. Tədqiqatçıların əksəriyyəti bu etnonimi türkdilli “bacanaq” (iki bacının ərlərinin qohumluğunu bildirən söz) sözü ilə əlaqələndirir. Qeyd edilir ki, bəlkə də bu fikir sözlərin zahiri oxşarlığından irəli gəlir. Türkdilli qədim tayfa adlarında *-ak* (*-aq*) sonluğu ilə qurtaran etnonimlər vardır. Məsələn, kazak, kıpçaq, çakmak, sirak, şamak, kaymak, paçanak (pəçənək), karabak (Qarabağ) və s. Tədqiqatçıların bir qismi “Qarabağ” etnoniminin tərkibində də “qara” sifəti axtarırlar. Bizcə, əgər burada “qara” sifət kimi götürülsə, ağbağ, sarıbağ, göybağ və s. etnonim, toponim də əmələ gələrdi. Halbuki bunlara təsadüf edilmir. Biçənək etnonimində də bu qərribə dil hadisəsi mövcuddur. Əslində, “peçeneq” etnoniminin izini özündə yaşadan bu toponim Türkmənistan ərazisində Biçənək adlanır. Bu etnonimin fonetik, leksik tərkibi də təhlil edilmişdir.

Salyan toponiminin etimologiyası verilən zaman tarixi faktlara əsaslanılır. Məlumdur ki, Salyan Kür çayının aşağı

axarında şəhər adıdır. Bu toponimə ilk dəfə XV əsrdə yaşayıb-yaratmış Bədr Şirvaninin şeirlərində rast gəlinir.

Qeyd edilməlidir ki, ilk orta əsrlərdə Azərbaycanda Salarilər sülaləsi də hökmranlıq etmişdir və nəhayət, Şirvanşahlardan biri ilk orta əsrlərdə *Salār* adlanmışdır.

Demək, Sal tayfası geniş areala malikdir və onların müəyyən hissəsi Cənubi Qafqazda yaşamışdır. Gürcüstanda Salieti (*sal* etnonimindən və məkan bildirən *-eti* şəkilçisindən), Ermənistanda Sallı (*sal* etnonimindən və mənsubiyyət bildirən *-lı* şəkilçisindən), Azərbaycanda Salyan toponimi (*sal* etnonimindən və ona birləşmiş “i” səsindən və məkan və ya çəmlik bildirən *-an* şəkilçisindən ibarət) “sallar” və ya “sal yeri” mənasını verir

Afad Qurbanovun əsərlərində hidronimlər də əhatəli tədqiq edilmişdir. Deməli ki, dilin leksik tərkibində hidronimik sözlər xüsusi lay təşkil edir. Bu qrup vahidlər öz əlamətlərinə görə xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Dilin leksikasının xüsusi sahəsi kimi hidronimlərin tədqiqinin zəruriliyi də bununla izah olunur.

Azərbaycan dili qədim və zəngin hidronimik leksikaya malikdir. Müşahidələr sübut edir ki, təbii su obyektlərinin adları daha uzaq keçmişdə formalaşmışdır. Bu da insanların həyat tərzini və təbii şəraiti ilə əlaqədardır. Lakin süni su obyektlərinin, o cümlədən kanal, arx və sair kimi obyektlərin adlandırılma tarixi bir o qədər də uzaq zamanla bağlı deyildir. Məsələn, *Mingəçevir dənizi*, *Ağstafaçay deryaçası*, *Samur-Dəvəçi kanalı*, *Arpaçay deryaçası* və s.

Azərbaycan hidronimləri yalnız Azərbaycan ərazisində deyil, Ermənistan, Gürcüstan, Dağıstan və Cənubi Azərbaycan ərazisində də mövcuddur. Özlərinin növ etibarını ilə müxtəlifliyi bu obyektlərin həm təbii xüsusiyyətlərinə və həm

də əhalinin təsərrüfat həyatında roluna və mövqeyinə görə müxtəlif yollarla adlandırılmış hidronimlərdə səciyyəvi cəhət təşkil edir. Ona görə də onları qruplaşdırmaq zəruri şərtidir. Qruplaşdırma və təsnifetmə, hər bir elm sahəsində olduğu kimi, onomastikada da tədqiqatın ilkin şərtidir.

Azərbaycan hidronimləri müxtəlif leksik vahidlərin iştirakı baxımından bir neçə qrupa bölünür:

1. Antrohidronimlər

Hidronimlərin bir qrupu şəxs adları – antroponimlər əsasında əmələ gəlmişdir. Bu hal təsadüfi deyildir. Bulaq, göl, nohur, arx, kanal və s. obyektlərin yaranmasında və kəşfində ilk təşəbbüsçü olan, fəal iştirak edir.

Hidronimlərin o hissəsini antrohidronim adlandırırlar ki, həmin adları daşıyan obyektlər ya müəyyən şəxsə məxsus olsun (nohur, gölməçə, axmaz, qobu), ya da onun əməyi ilə yaradılmış olsun (kanal, arx, quyu).

2. Etnohidronimlər

Hidronimlərin bir qrupu tayfa, qəbilə adları əsasında əmələ gəlmişdir. Azərbaycan ərazisində geniş yazılmış tayfa və qəbilə adları toponimlərdə olduğu kimi, iri qrup hidronimlərdə də öz izlərini saxlamışdır. Bunlar göl və bulaq adlarında özünü daha çox göstərir. Azərbaycan tarixən etnik cəhətdən müxtəlifliyi ilə fərqlənən ölkələrdən biri olmuşdur. Burada türkdilli tayfalar (alban, sak, qarqar, şamak, şirvan, peçeneq, gəncə və b.) ilə yanaşı, qafqazdilli və irandilli tayfalar da yaşamışdır. İndi də Azərbaycanda qafqazdilli udi, ləzgi, avar, saxur, qırız, xınalıqlı, buduqlu və irandilli tatlar məskundurlar.

Qeyd edilir ki, etnohidronimlər əsas etibarını ilə dəniz və çay adlarını əhatə edir və müxtəlif tarixi dövrlərdə Azərbaycan ərazisində yaşamış, sonralar xalqımızın etnogenezində iştirak etdiyinə, qaynayıb-qarıxmış olduğuna görə etnik özünəməxsusluğunu itirmiş tayfaların adlarının və yaşadığı arealların müəyyənləşdirilməsində əvəz edilməz mənbə olaraq qalır. Tarixi yazılı mənbələrdə adları çəkilməmiş (qeyd olunmamış) bir sıra türk tayfalarının adları yalnız bəzi hidronimlərdə daşlaşıb qalmışdır.

Bu baxımdan etnohidronimlər yaranma dövrlərinə görə təxmini olaraq iki yerə ayrılmışdır:

Əsərdə qədim və orta əsrlərdə yaranmış etnohidronimlər – *Tərtərçay, Albançay, Qarqarçay, Şəkiçay, Bolqarçay, Qavartu çay, Samurçay, Tubaçay, Tuqçay* və s. geniş şəkildə şərh edilir.

Orta əsrlərdə – oğuz və monqol-türk tayfalarının adlarını əks etdirən hidronimlər, eləcə də Azərbaycan etnohidronimlərindən bəziləri yaranma dövrlərinə görə XIII–XIV əsrlərdən sonrakı əsrlərə aid edilə bilər. Çünki X–XII əsrlərdə səlcuq oğuzları, III əsrdə isə monqol-türk tayfaları Ön Asiyanı işğal etmiş və müəyyən hissələri Azərbaycanda məskunlaşmışdır. Göstərilir ki, səlcuq oğuz tayfalarından olan *bayandur, çavunhır, yaycı, çigil* tayfaları monqolların tərkibində olmuşdur. Tədqiqat zamanı aydınlaşdırılır ki, etnohidronimlər xalqımızın tarixi və dili üçün qiymətli faktları özlərində saxlamışdır. Düzgün onomastik tədqiqat metodları əsasında bu qrup hidronim tədqiq edildikdə qiymətli mənbə səviyyəsində durur.

Onomastik tədqiqatda ən çox etnotoponimlərin, etnohidronimlərin mövcudluğu və zənginliyi onların araşdırılması zərurətini də meydana çıxarır. Müşahidələr göstərir

ki, etnotoponimlərdəki tayfa, qəbilə adlarının əksəriyyəti etnohidronimlərdə də öz əksini tapmışdır. Şübhəsiz ki, respublikamızda, Ermənistanda, Gürcüstanda, Dağıstanda, Cənubi Azərbaycanda və başqa regionlarda rast gəlinən hidrotoponimlərin tam toplanması və araşdırılması nəticəsində yeni-yeni tayfa, qəbilə adları aşkar edilmişdir.

Topohidronimlər də xüsusi yer adları əsasında əmələ gəlmişdir. Azərbaycan onomastik leksikasında toponimlərin başqa xüsusi söz qruplarına nüfuz etməsi daha geniş yayılmış dil hadisəsidir. Belə ki, müəyyən bir kəndin, qəsəbənin ətrafında əmələ gəlmiş su obyektinin adı çox zaman həmin kəndin, qəsəbənin adı ilə adlandırılmışdır.

Azərbaycan dilində onomastik vahidlərin bir qrupu zoonimlərdən ibarətdir. Zoonimlər dilin zooloji leksikasını təşkil edir. Zooloji leksikaya heyvan və quş adları daxildir. Bir qədər də dəqiq desək, onomastik leksikanın bu qrupu heyvanların, quşların, balıq növlərinin, həşəratların, sürünənlərin, müxtəlif növ gəmiricilərin adlarını əhatə edir.

Heyvan və quşlara ad vermək, demək olar ki, bütün xalqlarda vardır. Bu ənənə slavyan xalqlarında daha çox inkişaf etmiş, onlar ata, itə, inəyə, öküzə və donuza bir çox xüsusi adlar vermişlər. Bu xalqlarda indi də həmin proses geniş şəkildə davam etməkdədir.

Verilən tarixi faktlardan aydın olur ki, türkdilli xalqlarda da heyvan və quşlara xüsusi ad vermək ənənəsi ibtidai dövrlərdən başlayaraq geniş yayılmışdır.

Zoonimlərdən ibarət leksikanın araşdırılması belə bir fikir söyləməyə əsas verir ki, Azərbaycan dilində zooloji ad tərkibində it adları kəmiyyətə digərlərindən fərqlənir. At və it adlarının nisbətən çox inkişaf etməsi tədqiqatda üç səbəblə bağlanır. Əvvəla, qeyd olunur ki, onlar totemik an-

layış bildirmişlər. Məlumdur ki, türkdilli xalqlar üçün ev heyvanlarından at və it totem kimi xarakterik olmuşdur. At və it adlarından ibarət zooloji leksikanın zənginliyi də bununla bağlıdır.

İkincisi, xalqın maldarlıq, qoyunçuluq fəaliyyəti, sənət-peşə sahəsi də burada mühüm rola malikdir. Azərbaycanda tarixən heyvandarlıq daha geniş yayılmışdır. Mal-qaranın saxlanması insanın yaxın köməkçisi ən çox at və it olmuşdur. Buna görə də həmin heyvanlarla bağlı çoxlu xüsusi ad – zoonim meydana gəlmişdir.

Üçüncü səbəb isə ayrı-ayrı tayfalara, zümrələrə, xanlıqlara, digər ictimai təbəqələrə mənsub olan hər bir başçının, qəhrəmanın minik və mübarizə vasitəsi kimi tarixən öz xüsusi atının olmasıdır. Zoonimlərin yaranması da, dildəki başqa söz qrupları kimi, müəyyən leksik-qrammatik qanunauyğunluqlarla bağlıdır. Qeyd edilir ki, Azərbaycan dilinin zooloji leksikasında bir çox linqvistik xüsusiyyətlər diqqəti cəlb edir. Xüsusi adların bir qrupu bir sıra nitq hissələri, qrammatik əlaqələr əsasında formalaşır.

2.5. AFAD QURBANOV YARADICILIĞINDA TÜRKOLOJİ DİLÇİLİK PROBLEMLƏRİ

Görkəmli dilçi-türkoloq, altayşünas Afad Qurbanovun yaradıcılığı çoxşaxəlidir. Onun yaradıcılığında dilçiliyin bütün sahələri ilə yanaşı, türkoloji dilçiliklə bağlı tədqiqatlar aparılmışdır. Bu baxımdan türk dünyasının geniş və dərindən tədqiqata cəlb olunması müasir elmin ən aktual problemlərindəndir. Bu problemlər, yəni indiyə qədər çoxsaylı qədim türk qəbilə və tayfalarının, inkişaf etmiş sivilizasiyalı türk xalqlarının mənşəyi, təşəkkül və tərəqqi tarixi, onların yayılıb məskunlaşdıqları ərazilər, bunların səbəbləri, yolları onun yaradıcılığında geniş şəkildə araşdırılmışdır.

Azərbaycan dilçiliyinə “türkoloji dilçilik” terminini ilk dəfə professor Afad Qurbanov gətirmişdir. Onun “Türkoloji dilçilik” kitabında əvvəlcə ümumi türkologiyada türkoloji dilçiliyin yeri və onun vəzifələri müəyyənləşdirilir. Türkoloji dilçilik problemləri ilə bağlı bir sıra məsələlər, o cümlədən “türkoloji dilçilik” anlayışı, onun ümumi türkologiyada yeri və məqsədi açıqlanır. Qeyd edilir ki, elmi ədəbiyyatda “türkologiya” anlayışı çox geniş mənada işlənir. Türkologiya dedikdə bu və ya başqa bir problem deyil, ümumən türk dünyasına, türk həyatına aid hər növ problemlərdən bəhs olunur. Burada ümumtürk anlayışı, onun mənşəyi, türk xalqlarının tarixi, etnoqrafiyası, adət-ənənəsi, mədəniyyəti, folkloru, ədəbiyyatı, incəsənəti, dili və sair öyrənilir. Belə son dərəcə geniş tədqiqat obyektinə malik olan türkologiya türk xalqları və türk dillərinə dair ümumi elm sahəsi olub, ümumi türkologiya və ya ümumi türkşünaslıqdır (“Türkoloji dilçilik”, Bakı, 1993, səh.5).

Ümumi türkologiyanın məcmusu olan bütün axtarış və tədqiqatlar əsasında ümumtürk filologiyası, ümumtürk tarixi, ümumtürk mədəniyyəti, ümumtürk incəsənəti və s. sahələrə dair yüzlərcə nəzəri baxışlar, mülahizələr meydana çıxmış və konkret elm sahələri formalaşmışdır. Belə cəhətlərdən biri də türkoloji dilçilikdir ki, bu da dünya dilçiliyində xüsusi yerə malik olub, onun yüksək inkişaf etmiş elmi qollarındandır.

Müəllif türkşünaslığın – ümumi türkologiyanın tarixini təhlil edir və göstərir ki, türkologiya türk xalqları və türk dillərinə dair ümumi elm sahəsidir. Bu xalqların tarixi uzaq keçmişdən başlayır. Türk anlayışı, türk kimdir sualı əsərdə təhlil edilir. Müasir dünyamızda bütün türksoylu insanların türk sözü ilə ifadə olunduğunu və onun etimologiyasını verərək yazır ki, ən uzaq keçmişlərdə bu belə deyildi. O zamanlar *qədim türk adamı* **gun**→**hun** adlanırdı. Türklərin türk adlanması xüsusi tarixi yol keçmişdir.

“Türk” sözü müasir anlamına gələnə qədər həm forma, həm də məzmunca müəyyən dəyişikliklərə uğraması, ən qədim dövrlərdə “türk” sözünün “törük” formasında işlənməsi, sonra dəyişib “türük” və daha sonralar isə “türk” şəklinə düşməsi faktlarla əsaslandırılır. “Türk” sözünün mənşəyindən bəhs edənlərin bəziləri bunun “törəmək” feilindən əmələ gəldiyi fikrini irəli sürürlər.

Qədim türk adamları “türk” sözünü indiki anlamından fərqli olaraq “güc”, yaxud “güclü” mənalarında işlətmişlər. Hun dövrlərində *türük hun*, *türük gun* dedikdə *qüvvətli hun*, *qüvvətli gun* mənası ifadə edilmişdir.

“Türk” sözü türk millətinin və dövlətinin adı kimi ilk dəfə m.ə. VI əsrin II yarısında Göytürk imperatorluğunda

işlənilmişdir. Bundan sonra imperatorluğa aid olan türksoylu qəbilələr də türk adlandırılmışlar.

Hazırkı dövrdə “türk” sözünü konkret və ümumi olaraq iki başlıca mənada işləndiyi də tədqiqatda yazılır:

1. “Türk” sözü dar – konkret mənada Kiçik Asiyada – Anadoluda yaşayan türksoylu, osmanlı adı ilə məşhurlaşmış *xalqın* və onun *dilinin* rəsmi xüsusi adını bildirir. Məsələn: *türk xalqı, türk milləti, türk dili*. Türk milləti bu sözlə bağlı ölkənin, dövlətin də adını yaratmışdır. *Türkiyə dövləti, Türkiyə ölkəsi, Türkiyə Cümhuriyyəti*;
2. “Türk” sözü geniş – ümumi mənada bütün türksoylu xalqların, qrupların və onların dillərinin ortaq adını bildirir. Məsələn: *türk dövlətləri, türk millətləri, türk xalqları, türk tayfaları, türk qəbilələri, türk dilləri*.

Bunun əsas səbəblərindən biri türk xalqlarının dünyada geniş yayılması, inkişaf etməsi və güclü dövlətlər yaratması ilə bağlıdır. Əsrlərcə türklərin bu ictimai, siyasi və digər fəaliyyət və keyfiyyətləri dünya elmi ictimaiyyətinin marağına səbəb olmuş, onların diqqətini cəlb etmişdir. Tarixən yaranmış müxtəlifdilli əsərlərdən məlum olur ki, türk xalqlarının hərtərəfli elmi tədqiqi ilə dünya dilçiləri, həm də türk xalqlarının öz alimləri, ziyalıları məşğul olmuşlar. Hazırda da Qərbin və Şərfin ən görkəmli tədqiqatçıları türk dünyasının araşdırılması, öyrənilməsi ilə məşğuldurlar.

Qədim dövrlərdən başlayaraq əldə edilmiş zəngin türkoloji tədqiqatlar bu xalqların tarixi köklərini aydınlaşdırmağa imkan verir. Bu tədqiqatlar geniş mənada azərbaycanşünaslıq, başqırşünaslıq, çuvaşşünaslıq, tatarşünaslıq, türkşünaslıq və s.-dən ibarətdir. Türkoloji dilçiliyin tarixinin qədim olmasına baxmayaraq, bu sahədə başlıca prob-

lemlər az deyildir. Buna görə də onun qarşısında bir çox ciddi vəzifələr durmaqdadır. Müəllif bunları nəzərə alaraq türk dillərinin dünya dilləri sistemində, dil ailələri cərgəsində yeri barədə ümumqəbul hesab edilən vahid fikir irəli sürür. Türk dilləri müstəqil “dil ailəsi”, yaxud “dil qrupu” adlandırılır. Bu dilləri bəzi tədqiqatçılar Ural-Altay dilləri ailəsinə daxil edirlər.

Türkoloji dilçilikdə dillərin müqayisəli öyrənilməsinə dair diqqəti cəlb edən ənənə mövcuddur. Lakin bu sahədəki elmi-tədqiqat işləri indiyə kimi daha çox başqa dillərdə aparılmışdır. Lakin aparılan tədqiqatlarda bir çox problemlər öz həllini tapmamışdır. Xüsusilə ədəbi dillərin, o cümlədən türk dillərinin zənginləşdirilməsi, inkişaf etdirilməsi başlıca müasir ictimai problemlərdəndir. Məlumdur ki, dil obyektiv şəkildə inkişaf edir. Onun inkişafını sürətləndirmək və ya ləngitmək olar. Lakin bu proseslər – dilin inkişafı cəmiyyətdə baş verən proseslər, ictimai-siyasi hadisələr, sosial dəyişikliklər, xalqın inkişafı ilə bağlı baş verir. Buna görə də bir dilin inkişafını yalnız xalqın inkişafı fonunda düzgün və aydın görmək olur. Beləliklə, türk dillərinin zənginləşmə mənbələri müəyyənləşdirilmişdir. Tədqiqatdan aydın olur ki, müasir türk dillərində termin müxtəlifliyi, dolaşıcılığı hökm sürməkdədir. Buna görə də terminlər sisteminin qaydaya salınması vacib məsələlərdəndir. Belə bir təbii arzu baş qaldırır ki, müasir elmi, texniki, iqtisadi, siyasi, mədəni tərəqqi ilə bağlı terminlər ümumtürk istiqamətində yarıdılıb öz daxili imkanları əsas götürülsün. Terminlər sisteminin bu yolla inkişaf etdirilməsi nəticəsində türk dilləri arasında əlaqələrin daha da möhkəmlənməsinə, xalqlararası anlaşmanın asanlaşmasına imkan verir. Bununla ya-

naşı, təklif edilir ki, bu sahədə səylərin artması əsasında türk dil mərkəzi də yaratmaq olar ki, bu da təkcə termin deyil, başqa bir sıra məsələlərin tənzimlənməsində mühüm rol oynayar.

Əsərdə tədqiq edilən məsələlərdən biri də dünyanın dil mənzərəsidir. Planetimizdə yaşayan 5 milyard 243 milyon əhali təxminən 6 000 müxtəlif dildən istifadə edir. Bu dillərin miqdarı, təbii olaraq, ayrı-ayrı qitələrdə müxtəlifdir. Bu, nəzərə alınaraq, dillər aşağıdakı şəkildə qruplaşdırılmışdır:

1. Asiya qitəsinin dilləri;
2. Afrika qitəsinin dilləri;
3. Amerika qitəsinin dilləri;
4. Avropa qitəsinin dilləri;
5. Avstraliya qitəsinin dilləri.

O da qeyd edilir ki, dünya dilləri dedikdə, hazırda mövcud dillərlə bərabər vaxtı ilə ünsiyyət vasitəçisi olmuş, lakin indi öz rolunu itirmiş dillər də nəzərdə tutulur. Bu cəhət əsas götürülərək bütün dünya dilləri iki yerə bölünür: ölü dillər və canlı dillər.

Əsərdə dünya dillərinin təsnifi prinsipləri müxtəlif aspektdə təhlil edilir. Elm aləmində hər bir obyektin tədqiqi və təhlilində müxtəlif növ vasitələr, müraciət olunduğu müşahidə edilir. Dillərin öyrənilməsində istifadə olunan belə başlıca vasitələrdən biri dünya dillərinin qruplaşdırılması və onun əsasında təsnif olunmasıdır. Məlumdur ki, dilçilik elmində dillərin təsnifi ideyasının tarixi çox qədimdir. İnsanlar ictimai-siyasi məsələlərlə bağlı özgə dillərlə qarşılaşdıqca onlardakı yaxın və fərqli cəhətlər ciddi marağa səbəb olmuşdur. Buradan da dillərdə “fərqlər” axtarmaq, “qohumluq” izinə düş-

mək meyilləri meydana gəlmişdir. Bütün bunlarla bağlı dillərin təsnifi ideyası hələ qədim və klassik dilçilikdə özünə geniş yer tapmışdır. Qədim Şərq dilçiliyində XI əsrdə Mahmud Qaşqarlı ilk dəfə olaraq türk dillərinin təsnifini vermişdir. Bu təsnif türk dillərinin mənşəyinə görə aparılmışdır.

Dünya dilləri olduqca zəngin tərkibdə, müxtəlif quruluş və geniş ifadə imkanlarına malikdir. Dillərin yaranma və inkişaf tarixləri də çox maraqlı doğuran sahələrdir. Dünya dillərinin qruplaşdırılıb təsnif olunarkən onların yaranması, yayılması, inkişaf etməsi, mənşə ümumiliyi, ədəbi səviyyəsi, qrammatik uyğunluğu kimi əlamətlər nəzərə alınmalıdır. Bununla yanaşı, dillərin təsnifinin xarakteroloji prinsipinin əhəmiyyəti müxtəlif cəhətdən təhlil edilir, belə nəticəyə gəlinir ki, xarakteroloji prinsipə görə tədqiqatçılar öyrənilən dilin özünəməxsusluğunu, onun xarakterik xüsusiyyətlərini aşkar etməyə çalışmışlar. Bu prinsiplə dilin ümumi sistemində ayrı-ayrı dil hadisələrinin rolunu müəyyənləşdirmək mümkün olmur. Belə bir cəhət onun nöqsanıdır.

Müəllif statistik xarakteristika prinsipi əsasında təsnifatı təhlil edir. Həmin təsnifə əsasən dillərin köklü, düzəlmə, qarışıq relyativ, təmiz relyativ qruplara bölündüyü qeyd edilir. Eyni zamanda, müxtəlif dillərin öyrənilməsi tarixində müəyyən prinsiplər əsasında bir sıra təsniflərə münasibət bildirilərək, dillərin qruplaşdırılmasına dair aşağıdakı təsniflər yaranma tarixinə, məzmun və mündəricəsinə görə diqqəti daha çox cəlb edir:

1. Coğrafi təsnif,
2. Tipoloji təsnif,
3. Stadial təsnif,

4. Funksional təsnif,
5. Genealoji təsnif.

Bu təsniflərin də məqsəd və vəzifələrinə görə bir-birindən fərqlənməsi və bunların hər birinin ayrı-ayrı elmi prinsip və metodlara əsaslandığı müəyyənləşdirilir. Bu təsniflər müxtəlif aspektdə araşdırılmışdır. Qeyd edilir ki, dilçilik elmində coğrafi təsnif areal təsnif də adlanır. Bu təsnifdə areal – coğrafi əlamətlər əsas götürülür, müəyyən qütbə, qitədə, yaxud ölkə və bölgədə hansı dillərin yerləşdiyi müəyyənləşdirilir.

Coğrafi təsnifdə dilçilik elminin areal metodundan istifadə olunur. Bunun vasitəsilə makro və mikroobyektlər dil baxımından xarakterizə edilir.

Coğrafi təsnifin prinsipləri əsasında türk dillərinin coğrafiyasını daha da dəqiqləşdirib, elmi əsasda linqvistik xəritəsini yaratmaq müasir türkoloji dilçilikdə xüsusi aktualıq təşkil edir.

Dillərin tipoloji təsnifinin əsasını dil tipləri təşkil edir. Qeyd edildiyi kimi, tipoloji təsnif dillərin morfoloji tipologiyası əsasında təşəkkül tapmışdır. Morfoloji tipologiyada dillərin quruluşunun oxşar və fərqli cəhətlərinin nəzərə alınması əsas hesab edilir və dillər müxtəlif qruplara bölünür.

Əsərdə köksözlü dillər də müxtəlif aspektdən tədqiq edilir. Qeyd edilir ki, şəkilçiləşməyən dillərə monosillabik (təkhecalı), yaxud köksözlü dillər deyilir. Elmi ədəbiyyatda bu tip dillərin “amorflar” adlandırıldığı, amorf terminindən istifadə edildiyi, bəzən mübahisə doğurduğu, onun düzgün olmadığı göstərilir. Əslində “amorflar” dedikdə, bir sıra başqa terminlər kimi öz həqiqi mənasında deyil, şərti olaraq işlənir və formadüzəldən ünsürlərin olmaması nəzərdə tutulur.

Aqlütinativ dillər köksözlü dillərdən öz morfoloji quruluşuna görə fərqlənir. Bu dillərdə həm formayaradan, həm də sözdüzəldən ünsürlər vardır. Buna görə də söz kökünə şəkilçi əlavə edib yeni sözyaratma və forma dəyişdirmə mümkün olur. Bu, nəzərə alınaraq aqlütinativ dillərin aşağıdakı xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilir:

1. Başqa dillərə nisbətən aqlütinativ dillərdə şəkilçilər sözün kökünə çox möhkəm bağlı olmur. Buna görə də söz tərkib hissələrinə asanlıqla bölünür. Aqlütinativ dillərin aşağıdakı xüsusiyyətlərini Azərbaycan dilinə mənsub aşağıdakı sözlərdə nəzərdən keçirmək olar. Məsələn, “yazıcıların”, “aparılmış”, “zərərsizləşdirmək” sözlərində kök asanlıqla müəyyənləşdirilir və buna qoşulan şəkilçilərin hər birinin funksiyası konkret şəkildə aşkar edilir: 1. yazmaq (kök), -ı (isim düzəldən şəkilçi), -cı (isim düzəldən şəkilçi), -lar (cəm şəkilçisi), -m (yiyəlik hal şəkilçisi).
2. Aqlütinativ dillərdə müəyyən qrammatik məna bu və ya başqa sözdə hansı şəkilçi ilə ifadə edilirsə, digər sözlərdə də həmin şəkilçidən istifadə olunur.
3. Aqlütinativ dillərdə şəkilçilər bir sözdə eyni zamanda ancaq bir vəzifə ifadə edir.

Flektiv dillər də şəkilçilidir. Bu cəhətə görə köksöz dillərdən fərqlənir. Lakin flektiv dillər bir sıra xüsusiyyətlərinə görə şəkilçili olan aqlütinativ dillərdən seçilir. Tipoloji bölgüyə görə, rus, alman, ingilis, latın, hind-ərəb, yəhudi və s. dillər flektiv dillərə aiddir.

Flektiv dillərin aşağıdakı xüsusiyyətləri qeyd edilir:

- 1) Şəkilçilər bir-biri ilə və köklə möhkəm bağlı olur. Bu dillərdə çox zaman şəkilçiləri kökdən ayırmaq mümkün deyildir.

- 2) Başqa dillərə nisbətən flektiv dillərdə daxili fleksiya, yəni qrammatik forma yaratmaq üçün söz köklərində səslərin dəyişməsi halları daha qüvvətlidir. Bunu aqlütinativ dillərlə müqayisədə aydın görmək olur. Məsələn, rus dilində “dost”, alman dilində “qardaş” sözlərini götürək və bunların tək və cəm formalarına fikir verək. Misallardan görüldüyü kimi, rus dilindəki “dostlar”, alman dilindəki “qardaşlar”, ingilis dilindəki “ayaqlar” və “ adamlar” sözləri daxili fleksiya əsasında dəyişib yeni qrammatik forma əmələ gətirir. Fleksiya sami dillərdə, o cümlədən ərəb və yəhudi dillərində xüsusi rola malikdir.
- 3) Bir sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçi bir neçə qrammatik funksiyaya malik olur. Məsələn, rus dilində bəzi sifətlərdə şəkilçilər eyni zamanda hal, kəmiyyət və cins kateqoriyalarını da bildirir.
- 4) Bir şəkilçi bəzən bir neçə kateqoriyanı yaratmağa xidmət edir. Bu xüsusiyyətlərin hər biri dəqiqləşdirilir. Burada sözlərdə sıfır dərəcəli şəkilçilərin olması, söz əsaslarının müstəqil işləmə bilməsi və s. məsələlərə aydınlıq gətirilir.

O da qeyd edilir ki, flektiv dillərin hamısı eyni xüsusiyyətə malik deyildir. Buna görə də flektiv dillərin özləri də iki yerə bölünür: 1) sintetik flektiv dillər; 2) analitik flektiv dillər:

1. Bu dillərin spesifikasiyası da şərh edilir. Sintetik flektiv dillərin başlıca xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, cümlə daxilində sözlər arasında əlaqəni söz özü yaradır. Bu cür dillərdə hal kateqoriyası özünü göstərir. Buraya qədim yazılı hind-Avropa dillərinə mənsub edilən sanskrit, yunan, latın, qədim slavyan dilləri, habelə müasir rus dili daxildir.

2. Analitik dillərin başlıca xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, cümlə daxilindəki əlaqəni müstəqil söz yox, köməkçi söz cərgəsi yaradır. Bu cür dillərdə ya tamamilə hal kateqoriyası özünü göstərmir, ya da bəzən onun müəyyən əlamətləri nəzərə çarpır. Buraya müasir hind-Avropa dillərindən fransız, italyan və ingilis dilləri, slavyan dillərindən isə bolqar dili daxildir.

Əsərdə inkorporlaşan dillərin başlıca xüsusiyyəti verilərək göstərilir ki, bir neçə sözün az və ya çox dərəcədə bir söz birləşməsi tərkibində morfoloji bitişməsi nəticəsində cümlə əmələ gəlir. Başqa şəkildə demiş olsaq, bizim işlətdiyimiz cümlələrin hər biri inkorporlaşan dillərdə bir mürəkkəb sözlə idarə olunur. Zəngin faktlarla müəyyənləşdirilir ki, burada dil vahidini söz və cümləyə ayırmaq olmur.

İnkorporlaşan dillərə Amerika hindlilərinin bir sıra dilləri, Asiya dillərindən olan çukot, koryak, alaut, eskimos, kamçadal və s. dillər aid edilərək, dünya dillərinin qruplaşdırılması və öyrənilməsində tipoloji təsnifi verilir. Lakin bununla bərabər bir sıra çatışmazlıqlar da göstərilir:

1. Tipoloji təsnif vasitəsilə aqlütinativ və flektiv dillərin sərhədini müəyyənləşdirmək olmur. Məlumdur ki, hər iki dil tipində bir-birinə oxşar hadisələr az deyildir. Bunların hansı dillərə məxsus olduğu dəqiq göstərilir.
2. Tipoloji təsnifdə bütün dünya dilləri əhatə edilmir. Bu bölgədə az miqdar dildən bəhs olunur. Elm aləmində geniş şərh olunmamış dillər burada öz əksini tapmır. Belə bir cəhət tipoloji təsnifin natamamlığını göstərir.

Dünya dillərinin qruplaşdırılmasında istifadə edilən təsniflərdən biri kimi funksional təsnif də Afad Qurbanov

tərəfindən araşdırılır. Bu bölgü dilçilikdə “sosial” termini ilə də idarə olunur. Bunlardan dillərin işlənmə dairəsi və dillərin ədəbi dərəcəsi prinsipləri əsas hesab edilərək işlənmə dairəsinə görə dünya dilləri iki yerə bölünür:

- 1) danışanların miqdarına görə;
- 2) eyni dilin bir neçə ölkədə ana dili kimi istifadə olunmasına görə.

Dillərin mənşə ümumiliyinə görə qruplaşdırılmasında genealoji təsnifin mövqeyi də açıqlanır. Bu təsnifdə dillərin genetik birliyi, tarixi, bunların bir-birinə qarşılıqlı münasibəti nəzərə alınub, onların qohumluğunun əsas götürülməsi qeyd edilir.

Dillərin qohumluğu müəyyən edilərkən təsadüfi halları deyil, dilin özünəməxsus xüsusiyyətlərini müqayisə etmək üçün onun qədim tarixinə nəzər salınması, oradan dilin özünə aid faktların əsas götürülməsi və başqa dillərlə müqayisə edilməsi məsələləri şərh edilir. Qeyd edilir ki, buna görə də dil faktlarının müqayisəsi təsadüfi şəkildə yox, tarixilik prinsipi nəzərə alınmaqla aparılır. Həqiqətən də dil faktları müqayisə edilərkən nə qədər uzaq keçmişə müraciət edilsə, bir o qədər yaxşı nəticələr əldə etmək mümkün olur.

Genealoji bölgüyə görə, müəyyən qohum dillərin cəmi **dil ailəsini** təşkil edir. Dil ailəsi böyük və kiçik ola bilər. Böyük dil ailələrində çox dil əhatə olunur. Buna geniş dil ailəsi də deyilir. Az miqdarda dillərin qohumluğu əsasında müəyyən olmuş dil ailəsi kiçik dil ailəsi hesab edilir. Bir ailəyə daxil edilən dillərin qohumluq dərəcəsi eyni olmur. Elə buna görə də dil ailələri yaxın və uzaq qohumluğa əsasən müxtəlif qruplara ayrılır. Burada da qohumluq dərəcəsi nəzərə alınaraq dil qrupu içərisində

fərqlənən dillər yarımqruplar şəklində müəyyənləşdirilir. Bunlar bir-birinə daha yaxın olur. Tədqiqatdan aydın olur ki, dillərin genealoji bölgüsü elmi mahiyyətlidir. Bu bölgü morfoloji təsnifə nisbətən daha əhəmiyyətlidir. Genealoji təsnifin zəif və çatışmayan cəhətləri də vardır. İndiyə kimi bir sıra dillərin yeri, qohumluğu hələ dəqiqləşdirilməmiş qalmaqdadır.

Dilçilikdə bütün dillərin qohumluğu kifayət dərəcədə öyrənilməmişdir. Buna görə də dillərin çox müxtəlif şəkildə qruplaşdırılmasına, ailələrə bölünməsinə rast gəlmək olur. Bu dil ailələrinin genealoji təsnifə əsasən ənənəvi şəkildə ailə və qrupları müəyyənləşdirilmişdir. Dünya dillərinin qruplaşdırılmasına, bölünməsinə dair qeyd olunan təsniflərdən əlavə dilçilik elmində daha bir sıra müxtəlif istiqamətli və müxtəlif məqsədli bölgülər də meydana çıxmışdır. Bu təsniflərin, demək olar ki, heç birinin tam və mükəmməl təsnif səviyyəsinə malik olmadığı göstərilir və qeyd edilir ki, bütün təsniflər üçün çatışmayan vacib məsələ kifayət qədər *zəruri* prinsiplərin müəyyənləşdirilməməsidir. Məsələn, müasir dünya dilçiliyində çox geniş yayılmış təsniflərdən biri olan genealoji bölgüdə *başlıca prinsip dillərin mənşə birliyi* hesab olunur. Lakin bu prinsipin həllediciliyi heç də onun *yeganə prinsip* olması kimi qəbul edilməməlidir. Burada, bununla yanaşı, başqa prinsiplərin də köməyindən istifadə edilməlidir.

Dillərin genealoji təsnifində vəziyyəti mürəkkəbləşdirən məsələlərdən biri kimi tədqiqatçıların yerli-yersiz *böyük dil ailələrini* qruplaşdırmaq meylinin olması tənqid edilir. "Ural-Altay dilləri ailəsi" nə daxil edilən dillərin bir hissəsi digəri ilə heç qohum olmadığı halda bunların əsassız birləşdirilib *geniş* bir ailə kimi qələmə verilməsi düzgün

hesab edilmir və indi bəzən Altay dillərinə daxil edilmiş dillərin qohumluğuna da şübhə ilə yanaşılmasının səbəbləri açıqlanır.

Dillərə dair təsniflərin əksəriyyətində termin dolaşığına yol verilməsi problemini aradan qaldırmaq üçün alim genealoji təsnifdə “ailə” ilə “budaq” və “ailə” ilə “qrup” terminlərinin şərhini verir, sinonim kimi işlənilməsini tənqid edərək yazır: “Eyni müəllif türk dillərini gah ailə, gah da qrup adlandırır. Halbuki bu terminlərin mənalarında, semantik tutumunda xeyli fərq vardır və bunların yerində işlədilməsi üçün xüsusi dəqiqlik tələb olunur” (“Türkoloji dilçilik”, səh.31).

Dillərin təsnifi müasir dilçiliyin ən mürəkkəb problemlərindəndir. Bu sahədə bir sıra vacib *vəzifələr* də müəyyən-ləşdirilir.

2.6. AFAD QURBANOV YARADICILIĞINDA ÜMUMİ DİLÇİLİK PROBLEMLƏRİNİN TƏDQIQI

Ümumi dilçiliyə aid Azərbaycan dilçiliyində müxtəlif əsərlərin yazılmasına baxmayaraq, əvvəllər dilçiliyin bu sahəsi konseptual səviyyəyə yüksələ bilməmiş, kitablar qəliz dildə yazılmış və ümumi dilçiliyin bütün sahələrini tam əhatə etməmişdir.

Ümumi dilçilik problemlərinin tədqiqində Afad Qurbanovun öz dəst-xətti, konsepsiyası vardır. Bu ondan irəli gəlir ki, bir müəllim kimi 20 ilə qədər bu fənni tədris etmiş, ümumi dilçiliyin konsepsiyalarına dərinləndən bələd olmuşdur.

Azərbaycan dilçiliyində ümumdilçilik problemləri sahəsindəki ilk ciddi elmi araşdırmalar akademik Afad Qurbanovun adı ilə bağlıdır. O, ümumi dilçilik sahəsinə dair davamlı olaraq müxtəlif kitablar, dərsliklər, dərs vəsaitləri yazmışdır (“Ümumi dilçilik məsələləri” dərs vəsaiti (1972), “Dilçiliyin sistemi”, “Dilçiliyin tarixi” əsərləri (1976), “Ümumi dilçilik” dərsliyi (1977), ikicildlik “Ümumi dilçilik” monoqrafiyası (1989, 1993, 2004, 2010), habelə rus və türk dillərində kitabları “Общее языкознание” və “General dil bilimi” və s.).

A.Qurbanovun 1977-ci ildə çap olunmuş «Ümumi dilçilik» adlı dərsliyi Azərbaycanın pedaqoji təhsil müəssisələri üçün milli zəmində yazılmış ilk dərslik kimi çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu əsərdə alim dilçilik elmi, dilçiliyin sahələri, dilçiliyin şöbələri və onların aktual problemlərini araşdırır. Xüsusilə dilçilik elminin obyekt, nəzəri və tətbiqi dilçilik, ümumi dilçiliyin aktual problemləri konseptual səviyyədə tədqiq edilmişdir. 1978-ci ildə

nəşr olunan əsərində dilçilikdə ümumi və xüsusi metodlar, metod və üsul haqqında geniş məlumat verilir. 1989-cu ildə nəşr olunan “Ümumi dilçilik” əsərinin I cildində dünya dillərinin təsnifi, dilin sistemi və strukturu ətraflı şəkildə təhlil edilmişdir. Belə ki, bu əsər dünya dillərinin genealoji bölgüsündə özünəməxsus mövqə tutmuşdur. XX əsrin 20-ci illərində “Ural-Altay dil ailəsi” xüsusi bir ailə kimi verilir, buraya türk-moңqol-mancur dil qrupları daxil edilirdi. A.Qurbanov yaradıcılığında Altay dilləri ailəsində türk dillərinin mövqeyi yeni istiqamətdə aydınlaşdırılır. Onun bu dillər ailəsinin türk dilləri, moңqol dilləri, mancur dilləri qruplarından və yapon, koreya dillərindən ibarət olduğunu göstərməsi elmi cəhətdən yenilikdir. Bununla yanaşı, türk dilləri qrupunun yarımqruplarının dəqiqləşdirilməsində yeni mülahizə və konsepsiyalar da irəli sürülmüşdür.

Müəllif dilçilik elminin yaranması və inkişaf tarixindən yazaraq qədim Hind, Çin, Yunan, Roma dilçiliyi ilə yanaşı, haqlı olaraq, rus müəlliflərinin nüfuz edə bilmədikləri şərq dilçiliyindən, onun Xəlil ibn Əhməd Əlfərəndi, Sibaveyhi, Əbu Əli ibn Sina kimi nümayəndələrdən bəhs etmişdir.

A.Qurbanovun orta əsr dilçiləri sırasında Mahmud Qaşqarlıya geniş yer verməsi və onu türk dilçisi hesab etməsi təqdirəlayiqdir. Onun orijinal mövqeyi onda özünü göstərir ki, bir sıra alimlər ərəbcə yazdığı üçün M.Qaşqarlını ərəb dilçiliyi nümayəndəsi hesab etdikləri halda, o, Qaşqarlını türk oğlu olub, əsərlərini türk dillərinə həsr etdiyini göstərir.

Müəllifin intibah dövründə dilçiliyin inkişaf istiqamətləri haqqındakı üç bənddən ibarət mülahizəsi bəzi alimlərin fikrini alt-üst etmişdir. Belə ki, B.N.Qolovin “В Европе

средние века не дали ничего нового в лингвистике” (“Avropa orta əsrlərdə linqvistikaya heç bir yenilik verilməmişdir”) deyərək orta əsrlər və renessans dövründə bir neçə lüğətin adını çəkdiyi halda, Afad müəllim o dövrün dilçiliyi haqqında geniş və ətraflı məlumat vermişdir.

A.Qurbanov bu əsərində dünya dillərinin geneoloji bölgüsündə özünəməxsus bir mövqe tutmuşdur. Eyni zamanda, onun dilçilik üçün ən çətin və maraqlı olan problemlərdən biri dünya dilçiliyinin inkişaf tarixinin dövrləşdirilməsi yeni aspektdə verilmiş, inandırıcı təsnifat irəli sürülərək dövrləşdirmə düzgün şəkildə əsaslandırılmış və iyirmiyə qədər dil ailəsi haqqında sistemli elmi məlumat ilk dəfə vermişdir.

Müəllif dilin mənşəyi kimi vacib bir problemi kitabına daxil etmişdir. Hələ XIX əsrdə Paris Beynəlxalq Linqvistlər Cəmiyyəti belə hesab edirdi ki, dilin mənşəyi məsələsi izahedilməzdir, ona görə də ona heç toxunmaq lazım deyil. Afad Qurbanov əsərində fransız dilçisi Vandriyesin və Amerika dilçisi Eduard Sepirin də dilin mənşəyi barəsindəki fikirlərini göstərərək cəsarətlə onlara qarşı çıxır və deyir: *“Dilin mənşəyi məsələsinin dilçilikdən kənar məsələ olduğunu söyləyənlər, şübhəsiz ki, bu problemin son dərəcə çətin və çoxcəhətli olduğuna əsaslanmışdır. Dilin əmələ gəlməsi nə qədər çətin və mürəkkəb olsa da, bunu dilçiliyin problemləri sırasından xaricdə düşünmək olmaz. Çünki dil dilçilik elminin obyektidir. Dilin əmələ gəlməsinin tam həqiqi və elmi şərhə məhz müvafiq elmlərin qarşılıqlı tədqiqatları əsasında mümkün olacaqdır”*.

XIX əsrin əvvəllərində bir çox dünya dillərinin konkret müqayisəli-tarixi tədqiqi əsasında **nəzəri dilçilik** yaranmağa başlamışdır. Bu proses ilk növbədə Humboldtun adı ilə bağlıdır. Bu baxımdan Vilhelm Humboldtun dilçilik

görüşləri, linqvistik tədqiqatları təhlil edilir. Bir sıra dilləri müqayisə etməyi öz qarşısına məqsəd qoymuş, bask, sanskrit, çin, malay-polinezi, Avropa dilləri, Amerika hindlilərinin dilləri ilə filoloji aspektdə məşğul olmuş, ciddi axtarışlar aparmışdır. Alim öz tədqiqatında bu göstərdiyimiz dillərlə məhdudlaşmayıb, yeri gəldikcə qədim Misir, yapon və başqa bir sıra dünya dillərinin materiallarından da istifadə etmişdir. Çoxlu dünya dilləri ilə elmi cəhətdən məşğul olmaq Humboldtun dilçilik görüşlərinin əhatə dairəsini son dərəcə genişləndirmişdir. Vilhelm Humboldt müxtəlif dillər üzərində müşahidələr əsasında belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, dilçiliyin özünün nəzəri bazası olmalıdır. Bu baza qohum olmayan müxtəlif dünya dillərinin faktlarının ümumiləşdirilməsinə əsaslanmalıdır. O özü yaratdığı nəzəriyyə ilə dilçiliyin bünövrəsini qoymuşdur.

Dilçiliyin nəzəri məsələlərinə dair Humboldt qədər də müəyyən mülahizələr yox deyildi. Lakin Humboldt təlimi özündən əvvəlkilərdən, başlıca olaraq, iki cəhətdən fərqlənirdi. Birincisi, Humboldtun toxunduğu problemlərin miqyası çox geniş idi. İkincisi, o öz nəzəriyyəsini müqayisəli-tarixi metodun nailiyyətləri əsasında qururdu. Bütün bunlara görə də XIX əsrin əvvəllərində Humboldtun mövqeyi dilçilik elminə yeni istiqamət verdi.

Vilhelm Humboldt dilçilik sahəsindəki tədqiqatına bask dilindən başlamış, sonra sanskrit, kavi dilləri üzərində ciddi tədqiqatını davam etdirmişdir. Onun dilçilik görüşlərinin mərkəzi kavi dili ilə bağlı tədqiqatda özünə geniş yer tapmışdır.

Vilhelm Humboldtun dilçilik sahəsində fəaliyyəti, əsasən, 1820-ci ildən başlamışdır. O, həmin ildə akademiya dillərin müqayisəli öyrənilməsinə dair məruzə etmiş

və orada dilçilik elminin müstəqil formalaşmasını əsaslandırmış, onun mövzu və sərhədini müəyyən etmişdir. Həmin məruzədə V.Humboldtun dilçilik sahəsində görəcəyi gələcək işin proqramı verilmişdir.

Bununla bərabər, alim qohum və yad dillərin tipoloji müqayisəli qrammatikasının yaradılması zəruriliyini söyləmişdir. O, ümumi qrammatikanın əleyhinə idi. Çünki bu tipli qrammatikalar dillərin müstəqilliyini inkar edirdi. Onun "Qrafik yazı haqqında və dilin quruluşu ilə onun əlaqəsi" (1824), "Yazının dillə əlaqəsi haqqında" (1836) və s. əsərləri çap olunmuşdur. Vilhelm Humboldtun dilçiliyə həsr etdiyi ən böyük əsəri ölümündən sonra qardaşı Aleksandr Humboldtun çap etdirdiyi "Yava adasındakı kavi dili haqqında" (1836–1839) adlı 3 cilddən ibarət tədqiqatıdır. Müəllif bu əsərə geniş nəzəri giriş vermişdir. Tədqiqatçıların müstəqil əsər hesab etdikləri bu nəzəri girişdə Humboldt özünün mühüm dilçilik görüşlərini şərh etmişdir.

Humboldt əsərlərində ilk növbədə dilçiliyin məqsəd və vəzifələrini müəyyənəlməyə, dilçiliyin fəlsəfə ilə əlaqəsini aydınlaşdırmağa səy göstərmişdir. Onun dilçilik görüşlərinin əhatə dairəsi çox genişdir. O, XIX əsr dilçiliyinin bütöv sistemini yaratmışdır. Bu sistemin əsasını dilçiliyin aşağıdakı ən mühüm problemləri təşkil edir:

1. *dilin mahiyyəti;*
2. *dilin forması;*
3. *dillə təfəkkürün münasibəti;*
4. *dilin mənşəyi və onun inkişafı;*
5. *dillərin tipoloji təsnifi və s.*

Vilhelm Humboldt dilin mahiyyətinin, formasının geniş təhlilini vermişdir. Onun bu məsələyə dair izahı dil-

çilik elminin inkişafı üçün xüsusi mahiyyətə malikdir. Dilin forması haqqında Humboldt təlimi bu gün də öz qiymətini saxlamaqdadır.

Dillə təfəkkürün münasibəti problemi. Humboldt dili xalqın və eyni zamanda ayrı-ayrı fərdlərin məhsulu hesab edir. Məlumdur ki, bu problemə hələ antik dövrün mütəfəkkirləri də toxunmuşlar. Humboldt dil və təfəkkürün bölünməz dialektik vəhdətdə olduğunu qeyd edir.

Dilin mənşəyindən bəhs edəndə Humboldt dili xalqın və eyni zamanda ayrı-ayrı fərdlərin məhsulu hesab edir. Onun fikrincə, dil ayrı-ayrı adamlarda yaşayır.

Əsərdə qeyd edilir ki, Humboldt bütün dillər arasında əlaqə olduğunu aydınlaşdırmağa çalışmışdır. O, dil tiplərini müəyyən etmiş və bu tiplərin yaxınlığına görə dillərin təsnifatını vermişdir.

Bununla yanaşı, qeyd edilir ki, Humboldtun dilçilik və fəlsəfi düşüncələri ziddiyyətliyə ehtiva edir. O, bəzi məsələləri idealist mövqedən həll edirdi. Onun idealist baxışları dilin mənşəyi problemində, tipoloji konsepsiyada və s. məsələlərdə özünü göstərir. Dilçilik sahəsində Vilhelm Humboldtun irəli sürdüyü ideyalar dövrün lingvistik fikir zirvəsini təşkil etmişdir. Nəzəri dilçiliyin əsas problemləri Humboldt ideyaları əsasında inkişaf etmişdir. Onun qaldırdığı mühüm məsələlərin bir çoxu hazırda da müasir dilçiliyin zəruri tədqiqat obyektini təşkil edir.

Görkəmli alimin yaradıcılığında ümumi dilçiliyin problemləri müxtəlif istiqamətdə aydınlaşdırılır. Belə ki, XIX əsrin ortalarında (1830–1870) elmi qüvvə müqayisəli-tarixi metodun üsullarının dəqiqləşdirilməsinə və təkmilləşdirilməsinə, eyni zamanda elmi problemlərin sərhədinin genişləndirilməsinə yönəldilmişdir. Bu illərdə fəaliyyət

göstərən dilçilər qədim dillərin öyrənilməsinə daha çox meyil göstərirdilər.

XIX əsrin ortalarında bir-birindən fərqlənən bir çox dilçilik cərəyanı meydana çıxmışdı. Əsərdə bu cərəyanların hər biri ayrı-ayrılıqda təhlil edilmişdir.

XIX əsrin ortalarında meydana çıxan başlıca dilçilik cərəyanlarından biri **naturalizm** adlanırdı. Almaniyada yaranmış bu cərəyana eyni zamanda bioloji cərəyan da deyilirdi. Naturalizmin dilçilikdə təşəkkül tapmasına səbəb XIX əsrdə təbiətşünaslığın çox sürətlə inkişaf edib yayılması olmuşdur. Təbiətşünaslığın nailiyyətləri təsirində dilçilər dilə naturalizm baxımından yanaşmışlar və bunun da nəticəsində dilçilik elmində naturalizm formalaşmışdır. Bu cərəyanın əsasını Darvin təlimi təşkil edirdi. Bu cərəyanın nümayəndələri, onların tədqiqatları şərh edilərək yazılır ki, dilçilikdə naturalizm cərəyanının ən görkəmli nümayəndəsi Avqust Şleyxer olmuşdur. Dil haqqında elmin tarixində naturalizmin inkişafı ilk növbədə Şleyxerin fəaliyyəti ilə bağlıdır. Qeyd edilir ki, Avqust Şleyxerin naturalist görüşləri "*Darvin nəzəriyyəsinin dil haqqında elmə tətbiqi*" (1863), "*İnsanın təbii tarixi üçün dilin əhəmiyyəti*" (1865) adlı əsərlərində öz əksini tapmışdır. Bu əsərlərdə linqvistik tədqiqatda aşağıdakı məsələlər diqqəti xüsusilə cəlb edir:

1. Dilin təbiəti və mahiyyəti haqqında. A.Şleyxerə görə, "*dil səslərlə ifadə olunan təfəkkürdür*". O, dili sistem kimi təsəvvür edir və ona bu baxımdan yanaşmağı vacib bilirdi. A.Şleyxer dili təbiət hadisəsi adlandırırdı. Bu fikrə əsaslanaraq o, dilçiliyin vəzifəsindən bəhs edərkən göstərir ki, dilçilikdə elmi dil təbiətin yaratdığı hadisə kimi şərh edilməlidir, çünki insan iradəsi insan orqanizmində dəyişiklik

edə bilmədiyi kimi, dildə də dəyişiklik etməyə qadir deyildir. Bu mülahizə dilin mahiyyətinin A.Şleyxer tərəfindən idealist cəhətdən şərh edildiyini aydınca göstərir.

2. Dilin canlı orqanizmlə eyniləşdirilməsi. Müəllif yazır ki, dilçilikdə orqanizm termininin işlədilməsinə hələ XIX əsrin əvvəllərində rast gəlmək olur. O dövrdə görkəmli dilçilərdən Frans Bopp və Vilhelm Humboldt öz əsərlərində bu termindən geniş istifadə etmişlər. Lakin A.Şleyxer “orqanizm” terminini özündən əvvəlkilərdən fərqli mənada işlətməmiş, bu terminə daha çox təbiətşünaslıq çalarlığı vermişdir. Beləliklə, Şleyxer dili canlı orqanizmlə eyniləşdirmişdir. Şleyxərə görə, dil başqa canlı orqanizmlərdən, heyvanlardan və bitkilərdən mahiyyətə qətiyyən fərqlənir. Buna görə də deyir ki, Darvinin heyvan və bitkilər üçün müəyyən etdiyi növlər, bu növlərə aid qanunlar eyni ilə də dilə aid edilə bilər.

Əsərdə A.Şleyxerin yaradıcılığında “ulu dil” anlayışının da aydınlaşdırılmasına xüsusi fikir verilmişdir. Şleyxərə görə, dilçilik elminin başlıca vəzifələrindən biri ulu dili bərpa etməkdən ibarətdir. O, ulu dilin bərpa olunmasını mümkün hesab edirdi. Lakin bunun son dərəcə çətin olduğunu da göstərirdi. A.Şleyxerin fikrincə, bütün dünya dilləri üçün bir ulu dil müəyyən etmək olmaz, çünki dünyada bir dil deyil, bir çox ulu dillər olmuşdur. A.Şleyxer ulu dildən bünövrə dil yarandığını söyləyir. Sonra bu bünövrə dilin dillərə, dillərin dialektlərə, dialektlərin isə yarım dialektlərə ayrıldığını qeyd edir.

A.Şleyxer özü hind-Avropa dilləri üçün ulu dil müəyyənləşdirmək problemini həll etməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur. Bunun üçün o, uzun illər müxtəlif dilləri müqayisə etmiş, geniş və dərin axtarışlar aparmışdır.

Alim qohum dillər ağacı nəzəriyyəsinin mahiyyətini açaraq göstərir ki, A.Şleyxer dil ailələrinin təbii-tarixi mən-zərəsini aydınlaşdırmaq üçün qohum dillər ağacı nəzəriyyəsinə yaratmışdır. Bu nəzəriyyə hind-Avropa dillərinin qohumluğunun tədqiqi əsasında qurulmuşdur.

A.Şleyxer hind-Avropa dillərinin qarşılıqlı münasibətini, bir-biri ilə əlaqəsini, inkişafını ətraflı təhlil etmişdir. O, hind-Avropa dillərinin formalaşma prosesini müəyyən-ləşdirərkən onların təşəkkülü və inkişafını qollu-budaqlı nəhəng “ağac” kimi təsəvvür etmiş və buna dair sxem vermişdir. Hind-Avropa dillərinin sxemində hind-Avropa ulu dilindən iki qol (bünövrə dil) ayrılır. Bu qollardan birincisi iki budağa bölünür: hind-İran və Cənubi Avropa (yunan, italyan və kelt). İkinci qol da iki budağa ayrılır: bunlardan birini slavyan və litva dili, digərini isə german dilləri təşkil edir. Əsaslandırılır ki, alim bu ağacla hind-Avropa dillərinin yaranmasını, qruplarını və ümumiyyətlə, tarixi əlaqələ-rini əyani surətdə göstərməyə çalışmışdır. Onun qohum dillər ağacı nəzəriyyəsi hind-Avropa dillərinin qohumlu-ğunu aydınlaşdırmaqda xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Müəllif qeyd edir ki, *dillərin morfoloji təsnifində* Avqust Şleyxerə Darvin təliminin böyük təsiri olmuşdur. Buna görə də o, zoologiya və botanikada istifadə olunan təsnif prinsiplərini eyni ilə dillərin təsnifinə də tətbiq etmişdir. Şleyxer dilləri morfoloji cəhətə görə təsnif edir. Dillərin bölgüsündə məna və münasibətə əsaslanır. *Məna sözün kökündə, münasibət şəkilçidə olur.* O, bu prinsipə uyğun dillərin üç tipini müəyyənləşdirmişdir:

a) köksözlü dillər; b) aqlütinativ dillər; c) flektiv dillər.

Əsərdə qeyd edilir ki, A.Şleyxerə görə, dillərin morfoloji tipləri dil inkişafının 3 mərhələsi kimi dərk edilməlidir.

Belə ki, o, köksözlü dilləri inkişafın başlanğıcı adlandırır. Onun fikrincə, köksözlü dillər ən qədim dil tipidir ki, bunlardan aqlütinativ, ondan da flektiv dillər əmələ gəlmişdir. Deməli, inkişaf səviyyəsinə görə də flektiv dillər ən yüksəkdə durur.

XIX əsrin ortalarında dilçilikdə inkişaf etmiş cərəyanlardan biri **məntiqizm cərəyanı** hesab olunur. Bu cərəyan XIX əsrin I yarısından formalaşmağa başlamış və get-gedə onun tərəfdarları artmışdır. Dilçilikdə məntiqizm cərəyanı daha çox dilin quruluşuna, morfoloji əlamətlərə və cümlə növlərinə deyil, onların semantikasına üstünlük verirdi. Ona görə həmin cərəyanın təsiri altında yazılan qrammatikalarda semantikanın izahı qrammatik araşdırmaları üstələyirdi.

Görkəmli alim məntiqizm cərəyanının rus dilçiliyində də özünə geniş yer tapması səbəblərini açıqlayır və həmin cərəyanın bir sıra tərəfdarlarının yaradıcılığı təhlil edilir. Xüsusilə Rusiyada məntiqizm cərəyanının məşhur nümayəndəsi Buslayevin fikirləri, bu cərəyana mənsub olan dilçilərdən seçildiyi göstərilir. Qeyd edilir ki, o, hər şeydən əvvəl, özündən qabaqkı dilçilərdən (məntiqizm cərəyanına aid dilçilərdən) sintaktik kateqoriyaları məntiqi kateqoriyalarla eyniləşdirməkdə fərqlənirdi.

Əsərdə dilçilikdə psixologizm cərəyanı, onların irəli sürdüyü fikirlər də təhlil edilir. XIX əsrin ortalarında dilçiliyə dair geniş yayılmış elmi cərəyanlardan biri də **psixologizm** adlanırdı. Psixologizm cərəyanı dilə fərdi-psixoloji baxışın dilçilik elminə nüfuz etməsi nəticəsində meydana çıxmış, naturalizm və məntiqizm cərəyanlarına qarşı mübarizə aparmışdır. Əsərdə bu problemlər geniş şəkildə təhlil edilir və qeyd olunur ki, dilçilikdə psixologizmin

əsasını alman filosofu və psixoloqu *İohann Fridrix Herbartın* (Yohann Friedrich Aerbart, 1776–1841) psixoloji təlimi təşkil edir. Dilçilikdə psixologizm cərəyanının tərəfdarları dil haqqında elmi psixologiya əsasında qurmağı tələb edirdilər. Buna görə də onlar öz əsərlərində dil hadisələrini psixologiya mövqeyindən, psixoloji anlayışlarla aydınlaşdırmağa çalışırdılar. Dilçilik elminin tarixində psixologizm cərəyanının formalaşması və inkişafında Heyman Şteyntalın böyük rolu olmuşdur. Onun linqvistik psixologizmin mahiyyətini şərh edən əsərləri bunlardır: “Dillərin təsnifi dil ideyasının inkişafı kimi” (1850), “Dilin mənşəyi” (1851), “Qrammatika, məntiq və psixologiya, onların prinsipi və qarşılıqlı əlaqəsi” (1855), “Dil quruluşunun mühüm tiplərinin xarakteristikası” (1860). Bu əsərlərində Şteyntal dilçiliyin bir çox məsələləri, o cümlədən dilin mənşəyi, qanunları, inkişaf prosesləri haqqında fikirlər söyləmişdir. O, dili “psixoloji müşahidələrin mövzusu” hesab etmişdir. XIX əsrin ən görkəmli dilçilərindən biri olan Aleksandr Afanasyeviç Potebnya linqvistik psixologizmin inkişafında xüsusi rol oynamışdır. O, bu sahədə müstəqil və fərqli yolla hərəkət etmişdir. Onun “Fikir və dil” (1862) əsəri dillə təfəkkürün əlaqələri məsələlərinə həsr olunmuşdur. Potebnya dil və təfəkkür problemini şərh edərkən fikrin dil vasitəsilə formalaşdığını göstərir. Tədqiqatçı dilin əlaqəsinin yalnız təfəkkürlə deyil, eyni zamanda bütün psixika ilə bağlı olduğunu sübut etməyə çalışmışdır.

Psixologizm cərəyanı dilçilikdə çox geniş yayılmış və uzun illər davam etmişdir. XIX əsrin ortalarında təşəkkül tapmış bu cərəyan əsrin sonunda, hətta XX əsrin əvvəllərində diqqəti cəlb etmiş, onun qüvvətli tərəfdarları və inkişaf etdirənləri olmuşdur. Alman filosofu *Vilhelm*

Vundt (1832–1920) psixologizmi yeni-yeni ideyalarla zənginləşdirmişdir. Bununla yanaşı, XIX əsrin ortaları ancaq müəyyən cərəyanların meydana gəlməsi ilə xarakterizə olunmur. Həmin illər bir çox dillərin, o cümlədən türk dillərinin xüsusiyyətlərinə aid ümumi qrammatikalar da meydana çıxmışdır. **1839-cu ildə Mirzə Kazımbəy** “*Türk-tatar dilinin qrammatikası*” adlı əsərini yazmışdır. Bu kitabda türk dillərinin morfolojiya və sintaksisi ilə yanaşı, fonetik hadisələrin izahına da xüsusi yer verilmişdir.

Mirzə Kazımbəyin bu əsəri türkologiyanın, eləcə də Azərbaycan dilçiliyinin inkişaf tarixində müəyyən əhəmiyyətə malikdir. Bu əsər də geniş təhlil edilmişdir.

XIX əsrin son 30 ilində (1870–1900) dilçilik elmi sahəsində bir çox nailiyyətlər əldə edilmiş, yeni elmi cərəyanlar, məktəblər formalaşmışdır. Bu illərin linqvistik tədqiqatlarında əvvəlcədən mövcud olan ideyalara istinad edilmiş, müəyyən ideyalar təsdiq olunmuş, yeni fikirlər irəli sürülmüşdür.

Müəllifin yaradıcılığında dilçilikdə “**Gənc qrammatiklər**” cərəyanı, onların ideyaları, yenilikləri də verilmişdir. XIX əsrin 70–80-ci illərində Almaniyada dilçi alimlərin yeni nəsli yaranmışdır. Bu gənclər dilçilərin yaşlı nəslinin, o cümlədən Frans Boppun, Yakob Qrimmin, Avqust Şleyxerin və başqa alimlərin linqvistik baxışlarını açıqdan-açığa kəskin tənqid edirdilər.

“Gənc qrammatiklər” XIX əsrin sonlarında ən böyük dilçilik cərəyanı idi. “Gənc qrammatiklər” cərəyanının prinsipləri bir sıra əsərlərdə formalaşmışdı. Bunlardan biri K.Bruqman və G.Osthofun 1878-ci ildə yazdıqları “Morfoloji tədqiqatlar” adlı əsərinin I cildinə girişidir. Bu nəzəri girişdə “gənc qrammatiklər”in əsas təlimatı verilmişdir.

Buna görə də həmin giriş *“Gənc qrammatiklərin manifesti”* hesab olunurdu. Eyni zamanda kitabda nəzəri ümumiləşdirmələr də çoxdur. *“Gənc qrammatiklər”* cərəyanının prinsiplərini aydınlaşdırmaqda B.Delbrukun *“Hind-Avropa dillərinin öyrənilməsinə giriş”* (1880) adlı əsərinin də rolu az olmamışdır.

Əsərdə *“gənc qrammatiklər”*in proqramının aşağıdakı əsas müddəaları verilir:

1. İlk növbədə A.Şleyxerin dil haqqında təlimindən uzaqlaşmaq. *“gənc qrammatiklər”* Şleyxerin naturalizminə qarşı çıxıb, onun dili canlı orqanizm adlandırmasını ciddi tənqid etmişlər. Onlar dili tarixi hadisə kimi aydınlaşdırmağa çalışmışlar. *“Gənc qrammatiklər”*in nəzəri başçısı H.Paulun öz əsərini *“Dil tarixinin prinsipləri”* adlandırması da bu ideya ilə bağlı olmuşdur.
2. Dilin fonetik dəyişikliklərini tədqiq etmək. *“Gənc qrammatiklər”* fonetik dəyişikliklərdə dəqiq qanunauyğunluq olduğunu göstərirdilər. Bunun da əsasında hind-Avropa dillərinin fonetikasi yeni aspektdə öyrənilmişdir.
3. Canlı dilləri və onların dialektlərini öyrənmək. *“Gənc qrammatiklər”* dilin tarixini və xüsusiyyətlərini şərh etməklə yazılı abidələri əsas mənbə hesab etmirdilər. Onların fikrincə, müasir dil və onların ləhcələri hər bir dilin tarixini öyrənmək üçün əvəzsiz məktəbdir. *“Gənc qrammatiklər”* deyirdilər ki, dilin tarixi üçün müasir dilin və dialektlərin verdiyi faktları yazılı dildən almaq qeyri-mümkündür. *“Gənc qrammatiklər”*ə görə, ləhcə dilin varlığını tam şəkildə mühafizə edən mötəbər və zəngin mənbədir. Onların bu ideyaları əsasında XIX əsrdə dialektologiya və bununla yanaşı, dilçilik coğrafiyası xüsusi inkişaf etmişdir.

4. Dilin qrammatik cəhətlərini araşdırmaq. “Gənc qrammatiklər” dillərin qrammatik xüsusiyyətlərinə müraciət edərkən ən çox morfoloji problemlərin şərhinə yer vermişlər. Sintaksisdən bəhs olunanda sintaktik konstruksiyalara, cümlənin təhlilinə, həmçinin sintaktik münasibətlərə nəzər yetirilmişdir.

Ümumiyyətlə, “gənc qrammatiklər” bir sıra dillərin tarixi fonetikasının, qrammatika və dialektologiyasının tədqiqində xüsusi rol oynamışlar. Belə ki, onlar ümumi dilçiliyin də bir sıra problemlərini həll etməyə qadir olmuşlar.

“Gənc qrammatiklər”in fəaliyyətində müsbət cəhətlərlə yanaşı, bir sıra çatışmazlıqlar da var idi. Bunlar müəllif tərəfindən əsasən aşağıdakı kimi qruplaşdırılmışdır:

1. “Gənc qrammatiklər”in ulu dil haqqındakı təsəvvürləri dumanlı və qeyri-dəqiq şəkildə idi.
2. Onlar dildə mövcud olan vahidlərin, formaların sistem təşkil etdiyini görmürdülər; buna görə də dilin forma və kateqoriyalarını təcrid olunmuş şəkildə öyrənirdilər.
3. “Gənc qrammatiklər” dilin leksik sisteminin tədqiqinə xüsusi əhəmiyyət vermirdilər.
4. “Gənc qrammatiklər” sintaksisin tədqiqində sintaksisin xüsusiyyətlərini nəzərə almırdılar; odur ki, onların fəaliyyətində morfoloji formalizm özünü qabarıq göstərirdi.

XIX əsrin 70–80-ci illərində Rusiyada iki linqvistik elmi məktəb yaranmışdır. Bunlardan biri **Moskva dilçilik məktəbi**, digəri isə **Qazan dilçilik məktəbi** adlanırdı. Dilçilik məktəblərinin nümayəndələri, əsasən, universitet professorları idi. Moskva dilçilik məktəbi özünün ümummetodoloji quruluşuna görə Leypsiq məktəbinə yaxın idi.

F.F.Fortunatovun elmi irsi çox geniş və zəngindir. O, dövrünün filoloqlarını düşündürən bir sıra mürəkkəb problemləri elmi səpkidə öz mühazirələrində işıqlandırmışdır.

Fortunatovun linqvistik ideyalarını iki qismə bölmək olar: a) ümumdilçilik problemlərinə aid fikirləri, b) hind-Avropa dillərinin müqayisəli-tarixi istiqamətdə öyrənilməsinə dair fikirləri.

Ümumi dilçilik sahəsində F.F.Fortunatov dil və təfəkkürün münasibəti problemi ilə daha çox məşğul olmuşdur. O deyirdi ki, təfəkkür dildən, dil təfəkkürdən asılıdır. F.F.Fortunatov dillə təfəkkürün münasibətini aydınlaşdırarkən mühakimə və cümlə məsələlərinin şərhinə geniş yer vermişdir.

XIX əsrin sonunda hind-Avropa dillərinin müqayisəli öyrənilməsində xüsusi yerlərdən birini F.Fortunatov tutur. O, hind-Avropa dillərinin müqayisəli fonetika və qrammatikasının öyrənilməsi sahəsində çox məşhur simalardandır. F.Fortunatovun yaratdığı **qrammatika nəzəriyyəsi** də elmi cəhətdən çox qiymətlidir. Onun söz birləşmələri, sözün quruluşu haqqında təlimi dilçilik elminin inkişafında xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bütün bu elmi fəaliyyəti ilə yanaşı, F.Fortunatov öz dövründə dilçi alimlərin böyük bir dəstəsini yetişdirmişdir.

Rusiyada XIX əsrin 70–80-ci illərində yaranmış ikinci böyük elmi məktəb Qazan dilçilik məktəbidir. Qazan Universiteti XIX əsrin sonlarında Rusiyada ən başlıca elmi mərkəzlərdən biri olmuşdur. Burada elmin başqa sahələri ilə yanaşı, dilçilik də xüsusilə tərəqqi etmişdir.

Qazan Universitetində formalaşan dilçilər qrupu Qazan dilçilər məktəbi adlanır. Bu məktəbin banisi Boduen de Kurtene idi. Bu məktəbin elmi prinsiplərinin əsasını

dilçilik məsələlərinin həllinə yaradıcı şəkildə yanaşmaq təşkil edirdi. Qazan dilçilik məktəbinin fərqli əlaməti dilçiliyin ən başlıca problemlərinin qoyuluşuna dair nəzəri ümumiləşdirmələr aparmağa səy göstərməsidir. Bu cəhət onu Leypsiq “gənc qrammatiklər”indən və Moskva dilçilik məkəbindən də fərqləndirirdi.

Qazan dilçilik məktəbinin bir çox nümayəndələri olmuşdur. Onlardan N.V.Kruşevski, V.A.Boqoroditski, S.K.Buliç, A.İ.Aleksandrov və başqalarını göstərmək olar. Dilçiliyin bir sıra mühüm problemləri Qazan dilçilik məktəbinin nümayəndələrinin və xüsusilə Boduen de Kurtenenin əsərlərində öz həllini tapmışdır.

Boduen de Kurtene beş universitetdə fəaliyyət göstərmiş və mühazirə oxumuşdur. O öz mühazirələrində dilçilik elminə həvəs oyatmağa böyük səy göstərmişdir.

Boduen de Kurtene dil faktlarının dərin və dəqiq tədqiqatçısı olmuşdur. Onun elmi yaradıcılığının linqvistik nəzəri görüşlərinin əhatə dairəsi çox genişdir. Bu böyük alimin məhsuldar yaradıcılıq dövrü XIX əsrin sonuncu rübünə təsadüf edir. Boduenin elmi fəaliyyətində dil və nitq, dilin sistem kimi dərk edilməsi, dil işarələrinin xarakteri, dilin morfoloji quruluş xüsusiyyətləri, fonem problemi öz geniş şərhini tapmışdır.

Dünya dilçiliyinin inkişafında Boduen de Kurtenenin ən böyük xidməti, hər şeydən əvvəl, **fonem nəzəriyyəsi**nə yaratmasıdır. O, fonem anlayışını 1890-cı ildə irəli sürmüşdür. Fonem nəzəriyyəsi “Slavyan dillərinin müqayisəli qrammatikasının bəzi şöbələri” adlı əsərində geniş işlənmişdir. Boduen de Kurtene elmi yaradıcılığında fonemin nə olduğunu nəzəri cəhətdən müəyyənləşdirmiş, fonemlərin yaranması, tarixi inkişafı və s. məsələləri hərtərəfli aydınlaşdırmışdı.

Boduen de Kurtene bütün yaradıcılığı boyu təsviri metoda geniş yer vermişdir. O, dil faktlarının ancaq tarixi və ya müqayisəli aspektdə öyrənilməsini kifayət hesab etmir. Ona görə dil həm də təsviri öyrənilməlidir. Bu ideyanı irəli sürərkən o, heç də müqayisəli-tarixi metodun əhəmiyyətini azaltmırdı, əksinə, onu daha da təkmilləşdirməyi və inkişaf etdirməyi məsləhət bilirdi.

Dilçilik elminin inkişaf tarixində Boduen de Kurtene-nin və onun yaratdığı Qazan məktəbinin xüsusi rolu da tədqiqatda təhlil edilmişdir. Bu məktəbin ideyaları müxtəlif ölkələrin alimlərinə təsir etmiş və onların əsərlərində geniş istifadə olunmuşdur.

Afad Qurbanovun yaradıcılığında nəzəri aspektdə XX əsrdə linqvistik fikir tarixində mühüm rolunu oynayan müxtəlif dilçilik cərəyanlarının görüşləri təhlil obyektinə olmuşdur. Bu əsrdə yalnız Avropada deyil, dünyanın başqa qitələrində, o cümlədən Amerikada da linqvistik fikir sürətlə inkişaf etməyə başlamış, müxtəlif ölkələrdə yeni-yeni cərəyanlar və həmin cərəyanlara məxsus elmi dilçilik məktəbləri yaranmışdır. XX əsrdə diqqəti cəlb edən başlıca cərəyanlar – **sosio-loji cərəyan** və **strukturalizm cərəyanı**dır. Bu cərəyanların meydana gəlməsində görkəmli İsveçrə dilçisi Ferdinand de Sössürün dilçilik nəzəriyyəsinin böyük təsiri olmuşdur. Belə ki, onun dil haqqında təliminin bir çox nəzəri müddəaları adlarını çəkdiyimiz cərəyanların və eyni zamanda digər elmi məktəblərin bünövrəsini təşkil etmişdir.

“Ümumi linqvistika kursu” kitabı nəşr olunduğu zaman etibarən alimlərin diqqətini cəlb etmiş, dilçilikdə böyük hadisə kimi qarşılanmışdır. Bu əsər az vaxt içərisində geniş yayılmış, bir çox dillərə, o cümlədən rus dilinə də tərcümə edilmişdir. Ümumdünya şöhrəti tapmış “Ümu-

mi linqvistika kursu" əsərinin başlıca əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, burada dilçilik elminin spesifikasi, onun obyektinə dəqiq müəyyənləşdirilmişdir. Məlumdur ki, Ferdinand de Sössürə qədərki dilçilər dilə müxtəlif mövqedən yanaşmış və bunun əsasında da dilçiliyi düzgün işıqlandırmamışlar. Sössür dili ictimai hadisə kimi qəbul edir və deyirdi: "Dilçiliyin yeganə obyektidir..." Əsərdə alimin bu mövqeyi təhlil edilir və yazılır ki, Ferdinand de Sössürün linqvistik konsepsiyası dilçilik elmi üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Burada dilçilik elminin bir çox yeni və ən mühüm məsələlərinin şərhinə xüsusi yer verilmişdir. Bu baxımdan onun nəzəri fikirləri müxtəlif qruplara ayrı-ayrılıq şərh edilir:

1. F. de Sössürün mülahizələri içərisində dilin işarəvililiyi probleminə xüsusi əhəmiyyət verilmişdir. O, dilin işarələrdən ibarət olması haqqında bəhs edərkən deyirdi: "Dil işarələr sistemindən ibarətdir". Sössürə görə, dil işarə, anlayış və akustik obrazın kombinasiyasıdır. Sössürün yaradıcılığında dil işarələrini xarakterizə edən əsas əlamətlər aydın şəkildə şərh edilmişdir.
2. F. de Sössürə görə, dil sistemlə xarakterizə edilən hadisədir. O, dilin mürəkkəb sistemə malik olduğunu göstərmiş və onun sistem kimi öyrənilməsinə zəruri hesab etmişdir. Sössürün dilin sistem xarakteristikasını vermək ideyasını irəli sürməsi onun XX əsr dilçiliyi qarşısında ən böyük xidmətlərindən biri kimi qiymətləndirilir.
3. Ferdinand de Sössürün dilçilik konsepsiyasında dil və nitqin münasibəti problemi irəli sürülmüşdür. Burada nitq və dil anlayışları, bunların sərhədi elmi surətdə şərh edilmiş, dillə nitqin fərqli cəhətləri aydınlaşdırılmışdır.

a) Nitqdə dilin fərqləndirilməsi. Ferdinand de Sössür dillə nitq arasında mühüm fərqlər olduğunu incəliyi ilə müşahidə etmişdir. O göstərirdi ki, nitq fərdidir, dil isə kollektivə məxsusdur. Buna görə də dil bütünlüklə həmin dildə danışıqların nitqlərinin məcmusundan ibarətdir.

b) Sössürün təlimində dillə nitqin fərqi nəzəri cəhətdən əsaslandırıldığı kimi, bunların arasında möhkəm əlaqənin mövcud olduğu da şərtləndirilmişdir. Onun fikrincə, nitq və dil nitq fəaliyyətinin iki komponentidir. Bunlar bir-biri ilə möhkəm vəhdət yaradır, biri digəri üçün vacibdir. Dil üçün nitq, nitq üçün isə dil zəruridir. Sössür dilə nisbətən nitqin tarixini daha qədim hesab edir.

XX əsrin mühüm dilçilik cərəyanlarından biri sosiologizmdir. Ferdinand de Sössürün adı ilə bağlı olan bu cərəyan dilin sosioloji konsepsiyasına istinad edir. Bu cərəyan belə bir vəziyyətdən çıxış edir ki, insan dili sosioloji fakt və hadisələrlə bağlı öyrənilmişdir.

Bununla yanaşı, Cenevrə dilçilik məktəbi və onların dilçilik görüşləri Afad Qurbanovun yaradıcılığında ilk dəfə sistemli şəkildə araşdırılmışdır.

Ferdinand de Sössürün ideyaları əsasında bu məktəbin üzvləri onun şagirdlərindən A.Meye və Ş.Ballı idi.

Dilçiliyin tarixində A.Meye, əsasən, hind-Avropa dillərinin müqayisəli qrammatika sahəsinin ixtisasçısı kimi məşhurdur. A.Meyenin müqayisəli qrammatikaya dair görüşləri onun "Hind-Avropa dillərinin müqayisəli öyrənilməsinə giriş" adlı sanballı əsərində öz əksini tapmışdır. O, müqayisəli-tarixi qrammatika sahəsində Avropa dilçiliyinin ən yaxşı ənənələrini davam və inkişaf etdirmişdir.

XX əsrdə yaranmış müxtəlif dilçilik cərəyanları içəri-sində ən görkəmli yeri strukturalizm tutur. Strukturalizm

dil haqqında elmin müasir mərhələsində son dərəcə geniş yayılmış cərəyandır.

XX əsrin I yarısında struktur çox populyar anlayış idi. Struktur ideyası ilə bağlı strukturalizm ümumelm termini meydana çıxmışdır. Dilçilikdə strukturalizmin yaranmasının xüsusi tarixi vardır. Dilçilik strukturalizm, psixologizm və “Gənc qrammatiklər” cərəyanlarının inkarı kimi meydana çıxmışdır. Hələ 1870-ci ildə Boduen de Kurtene özünün iki məşhur ideyası – dilin sistemliyi haqqında təlim və fonem nəzəriyyəsi ilə strukturalizmin təşəkkülündə xüsusi rol oynamışdır.

XX əsrin 20-ci illərindən dilçilik elmi Ferdenand de Sössürün əsas tezlərinin təsirində inkişaf edirdi. Onun tezlərinin çoxu ümumi xarakter daşıyırdı. Bunlar dilin ümumi nəzəriyyəsinin proqramı hesab olunurdu. Lakin bu tezlərdə aydın olmayan, qaranlıq qalmış məsələlər də var idi. F. de Sössürün bir sıra tezlərində olan bu qüsurlar onun konsepsiyasına müxtəlif cəhətdən yanaşmağa şərait yaradır. Sössürün çoxsahəli təliminə müxtəlif cəhətdən yanaşmaq əsasında dilçilikdə bir neçə elmi məktəb yaranmışdır. Dilçilikdə strukturalizm cərəyanının 3 əsas məktəbi vardır: 1. Amerika strukturalizm məktəbi. 2. Praqa strukturalizm məktəbi. 3. Kopenhagen strukturalizm məktəbi. Əsərdə bu məktəblərin hər biri, onların fəlsəfi görüşləri təhlil edilir. Qeyd edilir ki, Praqa məktəbinin dilçiləri öz konsepsiyalarında funksiya anlayışına geniş yer verirdilər, onlar linqvistik təhlil funksional baxımdan yanaşmağı lazımlı bilirdilər.

Praqa dilçilik məktəbinin ən böyük xidməti fonologiya sahəsindədir. Fonologiya məsələləri N.S.Trubetskoyun 1939-cu ildə çap etdirdiyi “Fonologiyanın əsasları” adlı

məşhur əsərində daha geniş şərh olunmuşdur. N.S.Trubetskoy və digər dilçilər tədqiqat prosesində səsin bütün xüsusiyyətlərini nəzərə almış və onun fərqləndirici əlamətlərinə xüsusi nəzər yetirmişlər. “Fonologiyanın əsasları” adlı əsərində Praqa dilçilərinin fonologiya sahəsindəki elmi fəaliyyətləri yekunlaşdırılmışdır. Bununla yanaşı, Kopenhagen strukturalizm məktəbinin dilçilik görüşləri də təhlil edilərək yazılır ki, Kopenhagen dilçilik məktəbi universal linqvistik nəzəriyyənin yaradılmasına ciddi-cəhd göstərmişdir. Buna görə də Ferdinand de Sössürün nəzəriyyəsinə əsasən bu problem qlossematikada müəyyən dərəcədə inkişaf etmişdir.

Kopenhagen məktəbi strukturalizmdə xüsusi mövqeyə malikdir. Qüsurlarına baxmayaraq, dilçiliyin inkişafı tarixində bu məktəbin də müəyyən rolu qeyd edilir.

Deskriptiv dilçilik strukturalizmin bir qoludur. Bu dilçilik məktəbi öz işini strukturalizmin prinsipləri üzərində qurmuşdur. Amerika strukturalizminin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, onun nümayəndələri dilin formal cəhətlərini nəzərə almışlar. Onların fikrincə, dilçiliyin vəzifəsi dil faktlarını qeydə almaq, onu təsvir etməkdir. Dil faktlarına belə münasibət həmin dilçilik məktəbinin adlandırılmasında əsas olmuşdur. “Deskriptiv” – ingiliscə to describe – “təsvir etmək” deməkdir.

XX əsrin üçüncü rübündə dilçilik elmi də öz tarixi üçün böyük əhəmiyyətə malik əhatəli yol keçmişdir. Bu illərdə dilçiliyin nəzəri sahəsi geniş inkişaf etmiş, tətbiqi dilçilik sahəsində isə bir çox nailiyyətlər qazanılmışdır. Bir-birindən fərqlənən yeni dilçilik cərəyanları və məktəbləri meydana çıxmış, dilçiliyin bəzi nəzəri fənləri yaradılmış, bununla bərabər, dilçiliyin daha bir sıra elmi metodları

formalaşmış, mövcud metodları isə dəqiqləşdirilmiş və təkmilləşdirilmişdir.

Əsərdə qeyd edilir ki, müasir dövr dedikdə əsrimiz – XX əsr nəzərdə tutulur. Cəmiyyətin tarixində XX əsr böyük elmi nailiyyətlər, əvəzsiz kəşflər dövrüdür. Bu əsrin əvvəllərindən istər təbiət elmlərinin, istərsə də ictimai elmlərin bütün sahələrinin heç bir dövrlə müqayisə ediləbilməz dərəcədə tərəqqi etməsinin bünövrəsi qoyulmuşdur.

Dilçiliyin inkişaf tarixində XX əsrin əvvəlləri bir sıra cəhətlərlə fərqlənir. XIX əsrin II yarısında “gənc qrammatiklər”in əldə etdikləri böyük kəşflərdən sonra XX əsrin 20-ci illərində dilçilikdə müəyyən dərəcədə sükut əmələ gəlmişdi. Məlumdur ki, “gənc qrammatiklər” dilçilik elminə bir çox yeniliklər gətirmiş, qiymətli fikirlər irəli sürmüşlər. Bunlardan bəzilərini nəzərdən keçirək:

1) “Gənc qrammatiklər” dil vahidlərinin qarşılıqlı təsirinə diqqət vermirdilər; 2) dialektlər arasında qarşılıqlı əlaqə və təsiri nəzərə almırdılar; 3) dilin sistemini kifayət qədər aydınlaşdırmırdılar; 4) dilçiliyin bəzi köklü problemlərinin müzakirəsindən imtina edirdilər; 5) dilin tarixi inkişafını tədqiq etməkdə qədim yazılı abidələrin əhəmiyyətini heçə endirirdilər.

“Gənc qrammatiklər”in bu qüsurları dilçilər tərəfindən kəskin tənqiddə məruz qalmışdır. Deməliyə ki, onların tənqidinə hələ XIX əsrin axırlarından başlanılmışdır. “Gənc qrammatiklər”in tənqid edilməsi ilə yanaşı, həm də dilçiliyin müxtəlif istiqamətlərində yeni yollar axtarılmışdır. Buna görə də dilçiliyin tarixində XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəli “gənc qrammatiklər”in kəskin tənqidi və yeni yollar axtarılması ilə xarakterikdir.

Bu illərdə “gənc qrammatiklər” cərəyanının əleyhinə mövqe tutan bir neçə yeni dilçilik cərəyanı və elmi məktəblər yaranmışdır. Buraya “Sözlər və şeylər” məktəbi, estetik idealizm məktəbi və neolinqvistika cərəyanı aiddir.

Bu cərəyan və məktəblər, “gənc qrammatiklər”in tənqidinə yönəlməsinə baxmayaraq, bunların hər biri özünə əvəzsiz şöhrət qazandıran böyük dilçilik nəslı yetirməkdə xüsusi nailiyyətlər əldə etmiş həmin dilçilik cərəyanının səviyyəsinə qalxa bilməmişlər.

“Sözlər və şeylər” dilçilik məktəbi. Dilçilikdə “Sözlər və şeylər” dilçilik məktəbi “gənc qrammatiklər” cərəyanının kəskin tənqidi əsasında təşəkkül tapmışdır. Bu məktəb dilçilikdə “gənc qrammatiklər”ə qarşı ciddi elmi mübarizə cəbhəsində meydana çıxmışdır.

“Sözlər və şeylər” məktəbinin üzvləri şey terminini çox geniş mənada götürmüşlər. Əhatəsində olduğumuz mühitdə adlandırılıla bilən hər nə varsa, onu şey hesab etmişlər. Buna görə də onlar şəxs, hərəkət, vəziyyət, məkan, zaman və s.-i şey anlayışı adı altında başa düşmüşlər. “Sözlər və şeylər” məktəbinə görə, dilin mühüm vahidləri olan sözlər şeyləri adlandırmağa xidmət edir. Bu məktəb sözün tarixini öyrənməyi qarşıya məqsəd qoyur. Lakin sözün tarixi öyrənilərkən yalnız linqvistik təhlilə əsaslanmağı qənaətbəxş hesab etmir. “Sözlər və şeylər” məktəbinin başlıca nümayəndəsi Hüqo Şuxardt olmuşdur.

Avstriya dilçisi Şuxardt XIX əsrin sonunda elmi şöhrət tapmış görkəmli alimlərdəndir. Dilçilik tarixində Şuxardt ən cəsarətli dilçi kimi məşhurdur. O, dilçilikdə yeni-yeni problemlər irəli sürmüş, bu elmin sərhədlərinin genişlənməsinə, başqa elmlərlə əlaqəsinin artmasına böyük səy

göstərmişdir. Buna görə də Şuxardt həmişə “gənc qrammatiklər”i cəsarətsizlikdə ciddi tənqid edirdi.

Şuxardt zəngin elmi yaradıcılığa malik olmuşdur. O, dilçiliyin müxtəlif məsələlərinə dair çoxlu əsərin müəllifidir. Həmin əsərlərdə həm xüsusi roman dilçiliyi məsələləri, həm də bəzi ümumnəzəri problemlər işıqlandırılmışdır. Ümumnəzəri məsələlərə dair mülahizələr Şuxardt ümumi dilçilik sahəsində ixtisasçı kimi məşhurlaşdırmışdır. Şuxardt öz əsərlərində roman dilçiliyi məsələsinə daha geniş yer vermişdir. Burada xüsusi olaraq semasiologiya və etimologiya məsələlərindən ətraflı bəhs olunur. Semasioloji məsələlərlə məşğul olarkən Şuxardt dilin semantik quruluşunun inkişaf qanunauyğunluqlarını açmağı qarşıya məqsəd qoymuşdur. O, sözün mənasının hansı səbəblərə görə dəyişdiyini və inkişaf etdiyini aydınlaşdırmağa ciddi çalışmışdır. Ümumiyyətlə, Şuxardtın bu sahədəki tədqiqatları dilçilik elmində semasiologiya problemlərinin inkişafına xüsusi təsir etmişdir.

Şuxardtın etimologiya sahəsində apardığı tədqiqatlar da maraqlıdır. O, “Etimologiya və sözlərin tarixinin tədqiqi” adlı məqaləsində yazır ki, sözlərin tarixi öyrənilərkən onların ancaq yaranma səbəblərini axtarmaq kifayət deyildir. Bununla yanaşı, həmin sözlərin gələcək taleyi, dildə necə yayılması və s. cəhətlərlə də maraqlanmaq lazımdır.

Şuxardt çox güclü tənqidçi olmuşdur. O öz dövründə dilçilik elminin inkişaf səviyyəsini ətraflı öyrənmiş, onun qüsurlarını tənqid hədəfinə çevirmişdir. Şuxardt tənqidlə bərabər, dilçilikdə yeni yollar axtarmış, dilin tənqidinə yeni formada yanaşmağı, yeni metodlardan istifadə etməyi tələb etmişdir. O öz elmi və elmi-tənqidi yaradıcılığının

gücü ilə gənc tədqiqatçıları yeniliyə doğru istiqamətləndirməyə çalışmışdır.

XX əsrin əvvəllərində dilçilikdə yeni-yeni yollar axtaran elmi məktəblərdən biri **estetik idealizm** adlanırdı. Bu məktəbin mahiyyəti onun adından bəllidir. Estetik idealizm məktəbinin üzvləri dili də estetikanın obyektinə aid olan hadisələrlə bir cərgəyə qoyub, ona estetik baxımdan yanaşırdılar. Bununla bərabər, bu məktəbin nümayəndələrinin elmi-linqvistik görüşləri idealist fəlsəfənin müddəalarına əsaslanırdı.

Estetik idealizm məktəbi dilin ekspressiv vəzifəsinə əsas götürürdü. Buna görə də bütün tədqiqatlar dilin ekspressiv vəzifəsinə müvafiq aparılırdı.

K.Fosslerin yaradıcılığına idealist fəlsəfənin və estetik Kroçenin görüşlərinin böyük təsiri olmuşdur. Fossler Kroçeni özünün müəllimi adlandırır. Kroçe dili estetikanın obyektini hesab edirdi.

Fossler “gənc qrammatiklər”i pozitivistlər kimi müəyyənləşdirmiş və onları idealist mövqedən tənqid etmişdir. O, bütün ömrü boyu idealist mahiyyətin linqvistik konsepsiyasına sadıq qalmışdır. Fossler dilçiliyin qarşısında bir sıra vəzifələr qoymuşdur. Dilin üslublarının linqvistik baxımdan öyrənilməsi, yazıçı dilinin ümumxalq dili ilə münasibətinin müəyyənləşdirilməsi, mədəniyyət tarixi ilə dilin inkişafının qarşılıqlı əlaqəsinin aydınlaşdırılması və sair bu kimi mühüm məsələlərin həll olunmasını irəli sürməsi onun ən böyük xidmətlərindəndir.

Neolinqvistika cərəyanı XX əsrin 20-ci illərində İtaliyada meydana gəlmişdir. Neolinqvistika gənc qrammatizmin əksini təşkil edən cərəyan kimi formalaşmışdır. Onun adı – “neolinqvistika” termini həmin cərəyanın nümayəndəsi M.Bartoli tərəfindən yaradılmışdır.

Neolinqvistika cərəyanının üzvləri onun məqsəd və mahiyyətini şərh edərkən göstərirdilər ki, “gənc qrammatiklər” ancaq qrammatikanı öyrənirdilər. Lakin neolinqvistlər isə öz fəaliyyətlərini müəyyən problemlərlə məhdudlaşdırmayıb, dilçiliyin bütün mürəkkəb məsələlərinin tədqiqi ilə məşğul olacaqlar.

Neolinqvistikanın prinsipləri V.Humboldtun, H.Şuxardtın, B.Koroçenin, K.Fosslerin ideyalarına əsaslanırdı. Buna görə də neolinqvistika da idealist cərəyan idi. Bəzi alimlər doğru olaraq bunların özlərinin xüsusi prinsipləri olmadığını göstərirdilər.

Neolinqvistlər “gənc qrammatiklər”in əleyhinə çıxış edirdilər. Onlar “gənc qrammatiklər”in həm tədqiqat metodlarını qüsurlu hesab edir, həm də ümumnəzəri məsələləri ilə razılaşmırdılar.

XX əsrdə linqvistik fikir müxtəlif elmi dilçilik cərəyanlarında inkişaf edirdi. Bu əsrdə yalnız Avropa deyil, dünyanın başqa qitələrində, o cümlədən Amerikada da linqvistik fikir sürətlə inkişaf etməyə başlamış, müxtəlif ölkələrdə yeni-yeni cərəyanlar və həmin cərəyanlara məxsus elmi dilçilik məktəbləri yaranmışdır. XX əsrdə diqqəti cəlb edən başlıca cərəyanlar – sosioloji və strukturalizm cərəyanlarının fəaliyyəti geniş təhlil obyektinə olmuşdur.

2.7. AFAD QURBANOVUN TƏDQIQATLARINDA MÜASİR DİLÇİLİYİN AKTUAL PROBLEMLƏRİ

Azərbaycan dilçiliyinin inkişafında, hərtərəfli araşdırılması və tədrisində böyük xidmətləri olan bir sıra beynəlxalq və milli akademiyaaların akademiki, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının üzvü, Türk Dil Qurumunun şərəfli üzvü, Əməkdar Elm Xadimi, Dövlət mükafatı laureatı, professor Afad Qurbanov "Azərbaycan ədəbi və dəniz dilçiliyi" (1965), "Müasir Azərbaycan dili" (1967), "Poetik onomastika" (1988), "Azərbaycan dilinin onomalogiyası" (1988), "Azərbaycan onomastika məsələləri" (1986), "Dünyanın dil ailələri" (1994), "Müasir Azərbaycan ədəbi dili" (2003, I hissə) və bir sıra monoqrafiya və dərsliklərində müasir dilçiliyin aktual problemləri istiqamətində mühüm tədqiqatlar aparmışdır. "Azərbaycan dilçiliyi problemləri" (Bakı, 2004) I cild, monoqrafiyası da müəllifin uzunmüddətli gərgin elmi araşdırmalarının uğurlu nəticəsidir. Bu cür əsərlər ancaq elmin bugününü və gələcəyini düşünən alim narahatlığının məhsulu kimi ərsəyə gəlir. Oxucuya təqdim olunan bu kitabda ilk olaraq dilçilikdə bəzi məsələlər, problemlər, elmi anlayışlar dəqiqləşdirilmiş, dil və dilçilik tarixi ilə əlaqədar yeni təsniflər verilmişdir. Əsərin ən böyük qiyməti də məhz elə bundadır.

Azərbaycan dilçiliyinin geniş və əhatəli inkişaf dövrü XX əsrlə bağlıdır. Bu dövrdə türkoqlar nəzəri və tətbiqi dilçilik sahəsində çox böyük nailiyyətlər qazanmış, dilçilik tarixinə dəyərli töhfələrini vermişlər. Lakin dilçiliyin tədqiqat problemləri heç vaxt öz həllini tam tapmamış, araşdırmalar, axtarışlar davam etmişdir. Bu kitab da günün tələbi olaraq həmin prob-

lemlərin izahına, araşdırmalarına həsr olunmuşdur. Monoqrafiya dörd bölmədən ibarətdir. Birinci bölmə müasir dilçiliyin qarşısında duran nəzəri və əməli problemlərə həsr olunmuşdur. Azərbaycan dilçiliyinin inkişaf vəziyyəti və onun perspektivləri müəyyənləşdirilərkən elm və onun cəhətləri, elmin yaranması məsələləri, dilçiliyin iki – linqvistik və fəlsəfi-nəzəri əsas üzərində təşəkkül tapması, elmlərin təsnifi problemi, dilçilik tarixinin müəyyənləşdirilməsi problemlərinə aydınlıq gətirilir.

Əsərdə ümumi və türkoloji dilçiliyə aid tədqiqatlar nəzərdən keçirilir və dövrləşdirmələr dəqiqləşdirilir. Müəllif doğru olaraq ümumi dilçiliyin inkişafını (miladdan əvvəl yeni eranın IV əsri, V–XV əsrlər, XVI–XVIII əsrlər, XIX əsr, XX əsr – XXI əsrin əvvəli) daha qədim dövrlərlə bağlamış, türkoloji dilçilik və Azərbaycan dilçiliyi üçün eyni inkişaf dövrləri (I dövr – ən qədimdən X əsrin sonuna qədər, II dövr – XI–XIII əsrlər: III dövr – XIX əsrin II yarısında, 1851–1900; IV dövr – XX əsr – XXI əsrin əvvəli; 1-ci mərhələ 1901–1930, 2-ci mərhələ 1931–1970; 3-cü mərhələ 1971–2000, 4-cü mərhələ 2000 və 2001-ci ildən indiyə qədər) müəyyənləşdirilmiş və hər bir tarixi mərhələnin xarakterik cəhətləri tədqiq edilmişdir.

Monoqrafiyanın “Nəzəri dilçilik istiqamətində” hissəsində müəllif dünya dilçiliyinin ən vacib problemlərindən birinə – dil ailələrinin dəqiq müəyyənləşdirilməsi məsələsinə aydınlıq gətirmək üçün XVIII əsrdən meydana gəlmiş tədqiqatlar nəzərdən keçirilərək Altay dillər ailəsi altı qrupa (1. Türk dilləri qrupu (23 dil), 2. Monqol dilləri (3 dil), 3. Tunqus dilləri qrupu (3 dil), 4. Manqus dilləri qrupu (5 dil), 5. Koreya dili (1 dil), 6. Yapon dili (1 dil)) ayrılmışdır. Müəllif doğru olaraq Altay dilləri ailəsinin tərkibində olan dillərin 64 faizini türk dillərinin təşkil etdiyini xüsusi qeyd edir. XVIII–XX əsrlərdə türk dillərinin sayının 50–60, XX

əsrin sonlarındakı araşdırmalarda isə müasir türk dillərinin 20, bəzən də 24 dil olduğu göstərilmişdir. Müəllif Altay dilləri ailəsində 23 türk dilinin olduğunu qeyd edərək, tarixi inkişaf və linqvistik əlamətlər əsasında beş yarımqrupda – oğuz dilləri, qırpaq dilləri, bulqar dilləri, qarlıq dilləri, tukyu dilləri yarımqrupuna bölərək təsnif etmişdir.

Hər bir elmin inkişafı ilə bağlı anlayışları ifadə edən terminlər zaman keçdikcə semantik və funksional baxımdan müəyyən dəyişikliklərə səbəb olur. Belə hallarda terminlərin anlayışı dəqiq ifadə edə bilməməsi, sinonimlik yaratması, terminoloji qüsurların meydana çıxması müəllifi bir mütəxəssis alim kimi düşündürmüşdür. Çünki terminin dəqiq olmaması elmdə dolaşılıq yaradır. Bunu nəzərə alan müəllif dilin “lüğət fondu” əvəzinə “dilnin lüğət tərkibi” terminini əsas götürmüş və bu terminin geniş mənə ifadə etməsi, eləcə də onomastikaya dair bir sıra – onomastika, onomalogiya, etnonimika, etnonimiya, toponimika, toponimiya, antroponimika, antroponimiya, hidronimika, hidronimiya kimi terminlərin hansı mənələrdə işlədilməsi məsələsinə aydınlıq gətirmiş və dəqiqləşdirmişdir.

Azərbaycan dilçiliyində problemlərdən biri də nitq hissələrinin dəqiq təsnifinin verilməsidir. Nitq hissələrinin təsnifinə dair dünya dilçiliyində, o cümlədən türkoloji dilçilikdə olan müxtəlif bölgülər nəzərdən keçirilərək Azərbaycan dilində nitq hissələri iki yerə ayrılmışdır. Müəyyənləşdirilmişdir ki, bu təsnifə əsasən nitq hissələrinə əsas, köməkçi nitq hissələri və qeyri-müəyyən nitq hissələrinə isə modal, nida, təqlidi, imperativ, ritmik və uşaq sözləri daxildir.

Müəllif doğru olaraq qeyd edir ki, dilçilikdə üslubiyyatın əsas məsələlərindən biri ədəbi dillərin funksional üslublarının müəyyənləşdirilməsidir. “İnkişaf etmiş” müasir dillər-

dən biri kimi Azərbaycan ədəbi dilinin materialları əsasında funksional üslubların növləri və adları (ədəbi danışığ üslubu, bədii üslub, elmi üslub, rəsmi üslub, publisistik üslub, epistolıyar üslub) dəqiqləşdirilmiş və fonetik, lüğəvi, qrammatik və s. cəhətlərinə görə bir-birindən fərqləndirilmişdir.

Əsərin ikinci bölməsində onomastikada antroponimikaya aid olan bir sıra – Azərbaycan şəxs adları və onların xüsusiyyətləri, şəxs adları sistemi, mənası, adların quruluşca növləri, adların mənşəcə tərkibi, adseçmə və advermə ənənələri, adların qafiyələndirilməsi, adların deyilişi kimi məsələlər şərh olunmuşdur. Əsərdə qeyd edilir ki, insan adlarının yaranma tarixi çox qədimdir. Buna görə də insan adlarının əmələ gəlməsinə dair dünya dilləri və türkologiyada müxtəlif bölgülər var.

Buna əsaslanaraq müəllif Azərbaycan dilində işlənən şəxs adlarının meydana gəlməsinin özünəməxsus mənbə və üsullarını geniş şəkildə izah edərək iki qrupa ayırır: a) xalis azərbaycanlı adları; b) əcnəbi dil mənşəli şəxs adları. Ümumiyyətlə, antroponimik vahidlərin tədqiqi alimin yaradıcılığında mühüm yer tutur. Müəllif bu əsərində də antroponimika məsələlərini tarixi-lingvistik istiqamətdə təhlil edərək bu sahədə olan problemləri aradan qaldırmağa çalışmışdır.

Müasir dövrdə Qafqaz ərazisində yaşayan xalqların dillərinin araşdırılması və onların lingvistik təhlili dilçiliyin inkişafı üçün aktual problemlərdəndir. Çünki çoxmillətli Qafqaz regionunun etnik tərkibi, makro və mikroponimləri, onların etimologiyası, irqi və dini tərkibi sistemli şəkildə tədqiqata cəlb edilməmişdir. Bunu nəzərə alan müəllif Qafqazdakı dilləri dörd dil ailəsi (1. Hind-Avropa dilləri ailəsi, 2. Altay dilləri ailəsi, 3. Sami-hami dillər ailəsi, 4. Qafqaz dilləri ailəsi) kimi qruplaşdıraraq onların hər birinin xüsusiyyətlərini geniş təhlil etmişdir. Əsərdə

Qafqazdakı abxaz, gürcü, qaraçay, qumuq, noqay, osetin, lahic və s. dillərin fonetik sistemi, leksik tərkibi, qrammatik quruluşu izah edilmiş və Azərbaycan dilinin bu regionda aparıcı mövqeyi faktlarla əsaslandırılmışdır. Müəllif doğru olaraq yazır ki, hazırda “Qafqaz dil ittifaqı” probleminin şərhə türkoloji və Qafqaz dilçiliyinin qarşısında duran başlıca məsələlərdən biridir. Bu məsələnin həlli dilçiliyimizin gələcək inkişafına istiqamət verir.

Monoqrafiyada diqqəti cəlb edən və elmi yeniliyi ilə seçilən problemlərdən biri də insan və nitq mədəniyyəti, insanın danışımağa alışmasında dil mühitinin rolu məsələlərinin geniş şərh edilməsi və aydınlaşdırılmasıdır. Doğru olaraq yazılır ki, nitqin mahiyyətini məntiqi şəkildə, formada təsəvvür edə bilərik. Başlıcası, insanın cəmiyyətlə üzvi şəkildə bağlı olduğunu nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Göründüyü kimi, nitqin mənimsənilməsində mühitin həlledici rolu xüsusi vurğulanır.

Monoqrafiyada dilçilikdə aktual olan bədii mətnin təhlilinin nəzəri məsələləri, metodları, texnika metodikasının tədqiqinə də yer verilmişdir. Mətnin təhlili ümumi dilçiliyin nəzəri fikirlərinə əsaslanır. Bunu nəzərə alan müəllif təhlilin başlıca prinsiplərini tarixilik, ardıcılıq, dəqiq ideya və məzmun ilə vəhdətdə götürmüş, mühüm xüsusiyyətlərini nəzəri aspektdə təhlil etmişdir. Əsərdə bədii əsərin dili, poetik dil şərh edilir, leksik-semantik söz qrupları, onların bədii dilin ən qüvvətli vasitəsi olması nümunələr əsasında təhlil edilir.

Afad Qurbanov dilin tarixi ilə əlaqədar məsələlərə çox həssas yanaşılmasını zəruri hesab edir. Bu məsələdə səthiliyə, qeyri-dəqiqliyə yol vermək olmaz. Görkəmli dilçi alim yazır ki, dilçilik tarixinin yaradılması tədqiqatçıdan hərtərəfli və dərin bilik, gərgin və böyük əmək tələb edir. Obyektiv və düzgün elm tarixi hər bir elmin aynasıdır.

Burada hər şey mövcud olduğu formada, həqiqətə uyğun tərzdə qiymətini almalıdır. Qeyri-obyektivlik, saxtalaşdırma halları dilçilik tarixi üçün də tamamilə yolverilməzdir.

Dilçiliyin gələcək inkişaf istiqamətlərinin və meyillərinin, prioritet aktual mövzuların müəyyənləşdirilməsi, işlənən və işlənəndə olan tədqiqat mövzularının elmi təhlili və qiymətləndirilməsi məsələləri də bu baxımdan olduqca aktualdır. Azərbaycan dilçiliyinin inkişafı, ayrı-ayrı problemlərin araşdırılması səviyyəsi, həlli vacib sayılan problemlərə münasibət görkəmli dilçi alimi həmişə narahat edən məsələlər olmuşdur. Afad Qurbanov müasir Azərbaycan dilçiliyində baş verən durğunluqların səbəblərini aydınlaşdırmağın, onların elmi təhlilinin vacibliyini və zəruriliyini dönə-dönə qeyd edir. Bu, danılmaz faktdır ki, əgər biz durğunluğun səbəblərini bilməsək, onları aradan qaldırmaq da qeyri-mümkün olar.

XX əsrin sonu və XXI əsrin əvvəllərində bu elm sahəsinin inkişafında müşahidə olunan durğunluq və zəifləmənin səbəblərini Afad Qurbanov aşağıdakı kimi ümumiləşdirmişdir:

- Kiçik əhəmiyyətli, ikinci və hətta üçüncü dərəcəli mövzuların tədqiqinə daha geniş yer verilməsi. Afad Qurbanov haqlı olaraq qeyd edir ki, ətraflı düşünülməmiş, aktual olmayan, əhəmiyyətsiz məsələyə aid mövzular işlənərkən lazımi elmi nəticələr əldə etmək mümkün olmur. Bu sahədə Azərbaycan dilçiliyində ciddi islahatlar aparılmalı, aktual və işlənməsi zəruri olan mövzular müəyyənləşdirilməlidir.
- Durğunluğun ikinci mühüm səbəbi elmi araşdırmalarda problematik və ümumiləşdirici işlərə xüsusi yer ayrılmasıdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, hər bir elm sahəsində olduğu kimi, dilçiliyin də inkişafı fundamental elmi tədqiqat işlərinin aparılmasından çox asılıdır.

- Afad Qurbanova görə, XX əsrin sonu, XXI əsrin əvvəllərində dilçilik sahəsində durğunluğun bir səbəbi də böyük və qlobal problemlərin kollektiv şəkildə tədqiq edilməsinə xüsusi əhəmiyyət verilməməsidir. Onun fikrincə, elə irihəcmli, perspektivli, zəruri problemlər vardır ki, onların həlli üçün kollektivin, yaradıcı qrupun fəaliyyəti lazım gəlir. Azərbaycan dilçiliyində kollektiv tədqiqatların aparılması sahəsində ənənə vardır və bu ənənəni davam etdirmək olduqca vacibdir.
- Elmin inkişafında tədqiqatçı məsuliyyəti də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqatçı elm qarşısında böyük məsuliyyət daşıyır. Məsuliyyət hissi ilə yanaşı, hər bir tədqiqatçı yaradıcı və yenilikçi olmalı, ondan əvvəl söylənilmiş mülahizələrə obyektiv yanaşmalıdır.

Afad Qurbanova görə, keçmişin bəzi səhv linqvistik görüşlərinin yenidən elmi tədqiqata cəlb edilməsi dilçiliyin inkişafına mənfi təsir göstərir. Dilçilikdə müxtəlif dövrlər ərzində meydana çıxmış onlarca mülahizə müasir tələblərə cavab verə bilmədiyindən əhəmiyyətini itirərək köhnəlmiş və istifadədən kənar qalmışdır. Həmin ideyalara yenidən qayıtmağa heç bir ehtiyac yoxdur. Bəzən gənc mütəxəssislər təcrübəsizlik və səriştəsizlik ucbatından elmdə özünü doğrultmamış fərziyyələrə müraciət edir, bunları yenilik kimi təqdim etmək istəyirlər.

Dilçiliyin inkişafına mane olan səbəblərdən biri də dilçiliyə dair əsərlərin nəşri ilə bağlıdır. Afad Qurbanov belə hesab edir ki, bütün elmi işlər vahid məqsədə – elmin müəyyən sahəsinin inkişafına xidmət etməlidir. Elmi əsərlərin nəşri yalnız elmi idarə və mütəxəssislərin nəzarəti, razılığı və təqdimatı ilə aparılmalıdır. Belə olduqda zəruri elmi nailiyyətlər əldə edilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Qurbanov A. Səməd Vurğun bədii əsərlərin dili və üslubu haqqında. Bakı, Maarif, 1961, 41 s.
2. Qurbanov A. Azərbaycan lügətçiliyinə dair. Bakı, Maarif, 1962, 36 s.
3. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan dilinin frazeologiyası. Bakı, Maarif, 1963, 38 s.
4. Qurbanov A. Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı, Maarif, 1964, 38 s.
5. Qurbanov A. Azərbaycan ədəbi və danışiq dili. Bakı, 1965, 42 s.
6. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan dilində leksik kateqoriyalar. Bakı, Maarif, 1966, 35 s.
7. Qurbanov A. İnsanlar yazmağı necə öyrənmişlər. Bakı, Maarif, 1967, 49 s.
8. Qurbanov A. Ümumi dilçilik məsələləri. Bakı, API, 1972, 102 s.
9. Qurbanov A. İnsan və dil. Bakı, Gənclik, 1973, 105 s.
10. Qurbanov A. Dilçiliyin tarixi. Bakı, 1976, 111 s.
11. Qurbanov A. Dilçiliyin sistemi. Bakı, Gənclik, 1976, 80 s.
12. Qurbanov A. Ümumi dilçilik. Bakı, Maarif, 1977, 298 s.
13. Qurbanov A. Dilçiliyin metodları. Bakı, 1978, 42 s.
14. Qurbanov A. Dilçilik. Bakı, 1980, 46 s.
15. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, 1985, 401 s.
16. Qurbanov A. Azərbaycan onomalogiyası məsələləri. Bakı, 1986, 100 s.
17. Qurbanov A. Azərbaycan onomastikası. Bakı, 1986, 116 s.
18. Qurbanov A. Bədii mətnin linqvistik təhlili. Bakı, 1986, 480 s.
19. Qurbanov A. Əbdülhəq Hamid, Bakı, Elm, 1987, 111 s.
20. Qurbanov A. Ümumi dilçilik. I hissə. Maarif, 1989, 561 s.

21. Qurbanov A. Türkoloji dilçilik. Bakı, APU, 1993, 117 s.
22. Qurbanov A. Ümumi dilçilik. Bakı, APU, 1993, 548 s.
23. Qurbanov A. Uşağa necə ad seçməli. Bakı, 1993, 108 s.
24. Qurbanov A. Dilçilikdə xüsusi kurs və seminarlar. Bakı, 1996, 31 s.
25. Qurbanov A. Cücəkənd yazılı abidələri. Bakı, 1996, 49 s.
26. Qurbanov A. Ortaq türk ədəbi dili. Bakı, Gənclik, 1999, 35 s.
27. Qurbanov A. – 70. Bakı, Gənclik, 1999, 70 s.
28. Qurbanov A. Dünyada türk adları. Bakı, Elm, 2000, 27 s.
29. Qurbanov A. Dünyada türk adları. Bakı, Elm, 2000, 27 s.
30. Qurbanov A. Ortaq müsəlman adları. Bakı, Elm, 2000, 22 s.
31. Qurbanov A. Cücəkənd şivəsi. Bakı, Elm, 2001, 38 s.
32. Qurbanov A. Qafqaz ərazisində dillər. Bakı, Elm, 2001, 44 s.
33. Qurbanov A. Cücəkəndin daşüstü yazıları. Bakı, Elm, 2001, 15 s.
34. Qurbanov A. Azərbaycan dilçiliyinin müasir məsələləri. Bakı, 2002, 71 s.
35. Qurbanov A. Azərbaycanlı adları lüğəti. Bakı, 2002, 108 s.
36. Qurbanov A. Türk xalqlarında advermə ənənələri. Bakı, Elm, 2002, 48 s.
37. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I cild. Bakı, 2003, 449 s.
38. Qurbanov A. Ümumi dilçilik. I hissə. Bakı, 2004, 274 s.
39. Qurbanov A. Ümumi dilçilik. II hissə. Bakı, 2004, 531 s.
40. Qurbanov A. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları. I cild. Bakı, 2004, 339 s.
41. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinə dair praktikum. I hissə. Bakı, Gənclik, 2005, 350 s.
42. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinə dair praktikum. II hissə. Bakı, Gənclik, 2005, 367 s.
43. Qurbanov A. Biblioqrafiya. Bakı, Elm, 2006, 216 s.
45. Qurbanov A. Qərbi Azərbaycanın Cucikənd şivəsi. I hissə. Bakı, 2007, 111 s.
45. Qurbanov A. Qərbi Azərbaycanın Cucikənd şivəsi. II hissə. Bakı, 2007, 92 s.

MÜNDƏRİCAT

ÖN SÖZ	5
I FƏSİL. AFAD QURBANOVUN COXŞAXƏLİ YARADICILIQ İRSİ	11
II FƏSİL. AFAD QURBANOVUN YARADICILIĞINDA DİLÇİLİK SAHƏLƏRİNİN TƏDQIQI	25
2.1. Hazırkı Azərbaycan Əlifbasının müəllifi Afad Qurbanovun yaradıcılığında əlifba problemləri	26
2.2. Afad Qurbanovun Onomastika Elmi Məktəbi və onun yaradıcılığında onomalogiyanın nəzəri problemlərinin tədqiqi	46
2.2.1. Onomalogiyanın fəlsəfi-nəzəri əsaslarının tədqiqi	55
2.2.2. Onomastik mənbə anlayışı	69
2.2.3. Ümumlinqivistik terminlər sistemində onomastik terminlərin mövqeyi	84
2.3. Azərbaycan dilçiliyində antroponimika problemlərinin tədqiqi	94
2.3.1. Azərbaycan şəxs adlarının tədqiqi	98
2.3.2. Azərbaycan antroponimlərinin inkişaf tarixi	114
2.4. Azərbaycan toponimlərinin tədqiqi	127
2.4.1. Azərbaycan toponimlərinin arealı	133
2.5. Afad Qurbanov yaradıcılığında türkoloji dilçilik problemləri	147
2.6. Afad Qurbanov yaradıcılığında ümumi dilçilik problemlərinin tədqiqi	160
2.7. Afad Qurbanovun tədqiqatlarında müasir dilçiliyin aktual problemləri	186
ƏDƏBİYYAT	193

Yığılmağa verilmiş: 26.09.2018.
Çapa imzalanmış: 10.01.2019.
Kağız növü: ofset № 1.
Kağız biçimi: 84x108 1/32.
Ümumi həcmi: 12.5 ç.v.
Sayı: 1000 nüsxə.
Sərbəst qiymətlə.
Ofset çap üsulu.

Merkez Mah. Atatürk Cd. Göl Sk. No:1
Yenibosna 34192 Bahçelievler – ISTANBUL / TURKEY

Sayalı Allahverdi qızı Sadıqova
Filologiya elmləri doktoru, professor

1960-cı ildə ziyalı ailəsində anadan olmuşdur. 1981-ci ildə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin filologiya fakültəsini fərqlənmə diplomu ilə bitirmiş, həmin il Elmi Şuranın qərarı ilə Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun aspiranturasına daxil olmuşdur. 1986-cı ildə namizədlik və 1999-cu ildə doktorluq dissertasiyalarını müdafiə etmişdir. 2000-ci ildən AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda Terminologiya şöbəsinin müdiri və AMEA Rəyasət Heyəti yanında Terminologiya Komissiyasının sədr müavini.

S.A.Sadıqova terminologiyanın nəzəri problemlərinə, eləcə də dilçiliyin başqa sahələrinə aid bir çox elmi əsərin, 300-dən artıq elmi məqalənin müəllifi və Terminologiya Komissiyasının xətti ilə çıxan 60-dan artıq terminoloji lüğətin redaktorudur. Əsas əsərləri: "Dilçiliyin nəzəri problemləri" 3 cildə, "Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri", "Azərbaycan dilində izahlı fizika-riyaziyyat terminləri lüğəti", "Müasir Azərbaycan ədəbi dilində termin yaradıcılığı prosesi", "Azərbaycan dilinin terminologiyasının standartlaşdırma formaları", "Müstəqillik illərində Azərbaycan dilində terminologiyanın inkişafı", "Azərbaycan xalq cümhuriyyəti və milli ədəbi dilin inkişaf tarixi (1918–1920)".

Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Ekspert Şurasının, Respublika Elmi Tədqiqatların Təşkili və Əlaqələndirmə Şurasının üzvü və AMEA Rəyasət Heyəti yanında Terminologiya məsələləri toplusunun redaktorudur.